

M. Jumaniýazowa

GADYMY DÜNÝÄ SUNGATYNYŇ TARYHY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2016

Jumaniýazowa M.

Ý 78 **Gadymy dünýä sungatynyň taryhy.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.:Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.

Gadymy dünýä sungatynyň taryhy okuw kitaby dünýä medeniýetiniň we sungatynyň ähmiýetli ýadygärliklerini ilkidurmuş jemgyýetinden başlap, irki orta asyr döwürlerine çenli amaly-haşam sungatynyň, keramika, dokmaçylyk, metal taýýarlamak işleri, binagärçilik, heýkeltaraşlyk, nakgaşçylyk eserleri barada maglumatlary özünde jemleýär. Bu okuw kitaby medeniýeti we sungaty öwreniş hünärleri boýunça bilim alýan ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin niýetlenip, ondan orta hünär okuw mekdebiniň hem-de sungat bilen gyzyklanýan okyjylar peýdalanyp bilerler.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdyr,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym,
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym,
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Taryhyň ösüş prosesinde sungatyň dürli görnüşleri – binagärçilik, heýkeltaraşlyk, nakgaşçylyk, grafika we amaly-haşam sungaty ýüze çykýar. Olaryň hemmesi durmuşyň manysynyň we gözelliginiň beýik derejesi barada özboluşly gürrüň berýär. Sungatyň her bir görnüşi biri-birinden tapawutlanýar, olar aýry-aýry çeperçilik serişdeler bilen ýerine ýetirilip, beýan edýän manylary hem tapawutly bolup biler. Durmuşda sungatyň keşpli dünýäsiniň ornuny tanamak hem bir meňzeş bolmaýar. Her bir sungatyň görnüşiniň ösüşünde öz ýokarky we aşaky tapgyrlary bolup bilýär. Ylmyň we tehnikanyň ösmegi bilen, sungat öz çeperçilik çäklerini we çeperçilik mümkinçiliklerini giňeldip biler. Jemgyýetiň gadymy dunýa döwri sungatyň hemme görnüşleriniň ýokary ösmegi we kämilleşmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Binagärçilik bina gurmak sungatdyr. Bina toplumlaryny gurmak adamlara gerekli giňişligi, ýagny interýeri döretmek mümkinçiligini berýär. Onuň daşky häsiýeti binagärçiligiň maddy medeniýetiniň bir bölegi bolýar we şol wagt hem bu sungatyň ösüşi dürli maddy zerurlyklary göz önünde tutýar. Binalar adamyň isleglerini kanagatlandyrmaga niýetlenendir. Şonuň bilen baglanyşyklyda binagärçilik sungatyň bir görnüşi bolmak bilen, onuň çeper keşplerinde jemgyýetçilik gurluşy hem-de onuň ruhy ösüşiniň derejesi şöhlelenýär. Binanyň deňölçeqli, bütewi we birlik gatnaşyklarynyň sazlaşygynda binanyň manysy aýdyň açylýar. Binalaryň daşky çeperçilik bezegi uly ähmiýete eýe bolýar. Özüniň çeperçilik we monumental görnüşi bilen binalar adamlaryň akylyna täsir edýär. Şäher gurluşygynda binalaryň ýerleşşi welaýatyň häsiýetini, ykdysady ýagdaýyny hem-de ulag derejesini göz önünde tutýar. Çeperçilik ösüşinde binagärçilik sungatynyň başga görnüşi bilen baglylykda ösýär. Binagärçilik olaryň ösmegini hem göz önünde tutýar.

Heýkeltaraşlyk giňişlikde göwrümlü sungatyň görnüşidir. Adam we hakyky durmuş heýkeltaraşyň esasy temasy bolup durýar. Adamyň daşky görnüşi, içki duýgulary olary beýan etmek, güýçli we çylşyrymly häsiýeti görkezmek heýkeltaraşyň esasy maksadydyr. Tegelek heýkeli hemmetaraplaýyn seretmek mümkin, bu bakyş dürli täsir döredip biler. Ýşygyň we garaňkylygyň gatnaşyklary, şekiliň ýitiligini artdyrýar hem-de eseriň häsiýetini görkezmäge kömek edýär. Eseriň sazlaşygy esasy meýilleriň gurluşynda, açyk tekizlikleriň

göwrümünde çyzyklaryň we olaryň reňk sazlaşygynyň gatnaşygynyň deň ölçeginden döreýär. Eseriň ýüzi, onuň bölekleriniň işlenilişi ýaly, goşmaça täsirlik berýär. Heýkeltaraşyň esasy çig maly daş, agaç, toýun, gips we ş.m. bolýar we kähalatlarda taýýar eser reňklenilip bilner. Heýkeltaraşlykda relýef, gorelýef we barelýef ýaly, görnüşler hem bolýar. Ondan başga-da heýkeltaraşlyk – monumental, stanok we haşam häsiýetli bolup biler. Haşam heýkeltaraşlyk gündelik durmuşy bezemek we binagärçiligiň esasy böleklerine ünsi çekmek üçin ulanylýar. Stanok heýkeltaraşlygynyň esasy maksady, mysal üçin, portretde psihologik häsiýeti, içki meseleleri çözmek we görkezmekdir.

Nakgaşçylyk durmuşyň hadysalaryny reňkiň, çyzgynyň, ýagty-kölege we tegmil ýaly serişdeleriň üsti bilen beýan edýär. Ol tebigatyň görnüşlerini, durmuşyň hadysalaryny, adamlaryň şekillerini tekizligiň ýüzüne geçirilýändigini bilen başga sungatyň görnüşinden tapawutlanýar. Nakgaşçylyk – tebigatyň görnüşini ýa-da adamlaryň hereketini bir pursatda görkezýär. Şonda, öňki bolup geçen wakalar ýa-da indiki boljak özgertmeler duýlup bilner we olaryň arabaglanyşygyny eserde görmek mümkindir.

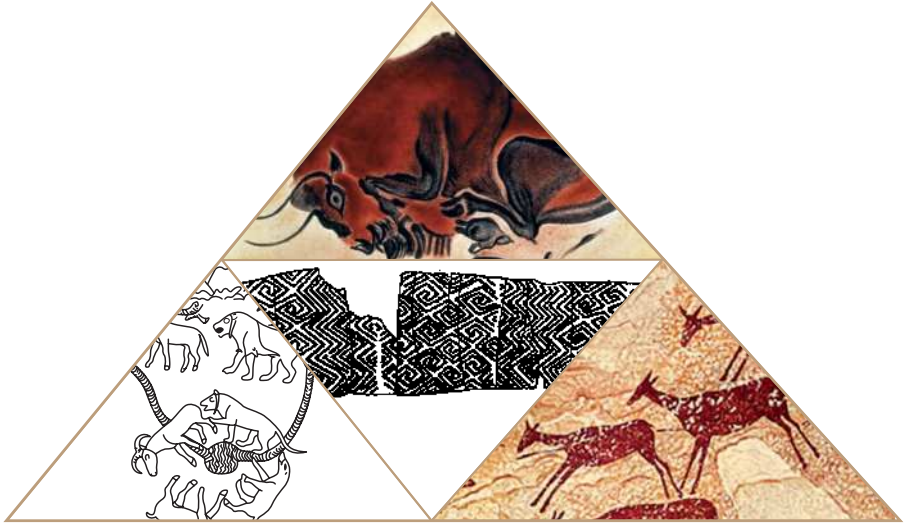
Monumental nakgaşçylyk bu in gadymy sungatyň görnüşidir. Onuň döremegi jemgyýetçilik we dini desgalaryň bezegi bilen bagly bolýar. Olaryň bezeglerine häsiýetli bolýan eserler mozaika we freska usulynda ýerine ýetirilýär. Stanok nakgaşçylygy ol ýeke bir binagärçilik bilen bagly bolman, özi garaşsyz häsiýete eýedir. Nakgaşçylykda dürli usullar we dürli çig mallar ulanylýar. Monumental nakgaşçylygyň ösmegi mozaikanyň hem-de freskanyň pajarlap ösüşine getirýär. Stanok nakgaşçylygy irki döwürde enkaustika – mum we reňkleri garmak usulynyň ösmegine getirdi, orta asyrlarda bolsa, temteranyň – (ýumurtga garylan reňkler) ulanylmagyny giňeltdi, XVII-XVIII asyrlardan başlap, ýagly reňkler ulanmak usuly giňden ornaýar. Ondan başga-da akwarel we pastel serişdeleri ýüze çykýar.

Grafika grek sözi bolup, ol «ýazýaryn» diýen manyny berýär. Grafika sungatynda esasy orny çyzyk eýeleýär. Suratyň häsiýetli bölekleri bolan çyzyk, ştrih we ýagty - kölegäniň hem-de ak-gara tegmilleriň oýnyny, olaryň gapma-garşylykly ýa-da ýumşak gatnaşyklaryny döretmäge mümkinçilik berýär. Grafika sungaty köpçülikleýin häsiýete eýe bolup bilýär. Ýeke-täk eseriň köpelmegi grawýura görnüşi bilen bagly, köp ýa-da bir reňkli estamp-grawýura – (agaçda, metalda, daşda, süňkde, linoliumda) suratlandyrylan şekil. Akwarel eserleri hem grafika degişli bolýar, olarda az çyzyk bolup, reňk tegmilleri uly rol oýnaýar. Stanok grafikasy garaşsyz eser bolup, ol illýustrasiýa we kitabyň bezegi bolan gazet-žurnallaryň suratlarydyr. Grafika amaly häsiýetli bolup bilýär – poçta markalary, etiketkalar. Plakat – köpçülige ýüzlenme häsiýetli eser, ol uly möçberde çagyrys häsiýete eýe bolýar. Grafikanyň gelip çykyşy örän

irki döwürlere degişli. Irki döwrüň grafika şekilleri – hat ýazuwynyň ornuny tutupdyr. Soňky wagtda grafikanyň görnüşlerinde sözün baglanyşygy bolup geçýär.

Amaly-haşam sungaty bu sungata gündelik durmuşda gerek bolan eserler degişlidir. Olar adamyň ýaşaýan öýlerini, jemgyýetçilik ýerlerini, dürli interýerleri, seýil baglaryny, köçeleri bezeýän eserlerdir. Bu sungatyň eserlerine halylar, mebel, matalar, gap-gaçlar, zergärçilik we keramika önümleri hem degişlidir. Eserleriň gözellig gymmatlygy onuň owadan, gelşikli görnüşi bilen kesgitlenýär. Ondan başga-da umumy deňölçegli we ussatlyk bilen ýerine ýetirilen önümiň reňki owadan bolmalydyr. Eseriň kompozision gurluşy we düzümi – ýüzündäki nagyş bezegleri we ýerine ýetiriş wezipesi bilen bagly bolmalydyr. Esere düşünmekde onuň ýüzündäki nagyş we bezegler uly çeperçilik ähmiýete eýe bolýarlar.

Žanr – şekillendiriş sungatynyň taryhy ösüş prosesinde onuň žanrlary düzülýär: portret, peýzaž, natýurmort, taryhy we gündelik žanrlary. Bu bölünişiň esasynda durmuşyň hakykylygynyň dürli taraplaryna, temalara we keşplere ýüzlenmek ýatandyr. Sungat žanrlarynyň düzülmegi XV-XVI asyrlara degişli bolýar. Taryhy sebäplere görä, käbir žanrlar ýitýär, başgalar bolsa özgerişe sezewar bolýar. Žanrlaryň çäkleri durnukly bolup bilmeýär.

I BÖLÜM. ILKIDURMUŞ JEMGYÝETINIŇ SUNGATY

1-nji tema. GADYMY DÜNYA SUNGATYNYŇ TARYHYNA GIRIŞ

Sungatyň kökleri çuň gadymyýete uzalýar. Köp sanly şekillendiriş döredijiligiň eserleri: gaýanyň ýüzündäki suratlar, daşdan we süňkden heýkeljikler, sugunyň şahynyň daş plitanyň ýüzündäki nagyş bezegleri çeperçilik döredijilik düşünjeleriniň has irki döwürde ýüze çykandygyny görkezýärler. Sungatyň ösmegi we adamyň birinji çeperçilik ösüşi ilkidurmuş jemgyýetçilik gurluşyna degişlidir. Şol döwürde jemgyýetçiligiň maddy we ruhy esaslary düzülýärdi we taryhçylaryň hem-de arheologlaryň tassyklamalaryna görä, birinji sungat ýadygärlikleri doredilýär.

Ilkidurmuş jemgyýet gurluşy adamzat taryhynda ilkinji döwürdir. Bu döwri dünýäniň ähli halklary başdan geçirdi. Ilkidurmuş sungaty şekillendiriş sungatynyň we arhitekturasynyň ähli görnüşleriniň ýüze çykmagyna ýol açdy.

Ylmyň tassyklamagyna görä, adam jemgyýetiniň özboluşly aýratynlygy zähmet işini ýöredişidir, onda adamyň özi, onuň aňy, jemgyýetçilik gatnaşyklar kemala gelýär. Hut zähmet sebäpli sungat döräpdir. Özüniň ösüşiniň ilkinji döwürlerinde adam ruhy isleglerini ýüze çykarmagyň usulyny tapmaga synanyşypdyr. Şeýle «usul» bolup «döredijilik» çykyş edipdir. «Sungat» jemgyýet aňynyň ýüze çykyşynyň bir görnüşi bolup, ilkidurmuş adamyna toplanan tejribäni berkitmäge, öten-geçeni ýatda saklamaga, daşky dünýä duýguly baha bermäge kömek edýär (*1-nji surat*).

Şol wagt, ýagny ilkidurmuş gurluşynda ähli garaýyşlar ýüze çykýar, sungat hem şol garaýyşlary beýan etmäge gulluk edýär. Şol döwrüň sungatynda geljekki ylymlaryň başlangyçlary ýatyr, olar bolsa dini garaýyşlar bilen bagly bolupdyr.

Ilkidurmuş adamynyň çeperçilik işiniň ilkinji ýadygärlikleri Gündogar-Günbatar Ýewropada, Aziýada, Günorta Sibirde duş gelýär.

Ilkidurmuş jemgyýetini öwrenmegiň ilkinji çeşmesi arheologik ýadygärlikler bolup durýar. Ýer ýüzünde önümçilik gurallary, ýaşaýyş jaýlarynyň galynydlary, gap-gaçlar, adamyň çeperçilik işiniň ýadygärlikleri saklanyp galdy.

Ilkidurmuş jemgyýetiniň taryhy üç esasy döwre bölünýär:

– Ilkidurmuş adam sürüsiniň döwri;

- Urug – taýpa jemgyýetiniň döwri;
- Ilkidurmuş gurluşyň dargamak döwri.

Taýpa jemgyýetiň tapgyry (matriarhat we patriarhat hem-de ilkidurmuş jemgyýetiniň dagamak döwri). Ýagny, bu döwür harby demokratiýanyň tapgyrydyr. Jemgyýetiň ilkidurmuş gurluşy ösüp, indiki gul eýeçilik jemgyýetiniň esasy bolup durýar.

Mundan başga-da tutuş şol uly döwür önümçilik gurallarynyň nähili metaldan taýýarlanandygyna we ýasalýş usulyna baglylykda üç asyra bölünýär: –daş; –bürünç; – demir asyry.

– Daş asyry:

– gadymy daş (paleolit) döwri, ol adam döränden (miladydan öňki 2-nji million ýyl öň) hem miladydan öňki 10 müň ýyla golaý möhleti öz içine alýar;

– orta daş asyry (mezolit) – miladydan öňki 10-njy müňýyllykdan 6-njy müňýyllyk wagty öz içine alýar;

– täze daş asyry (neolit) – miladydan öňki 6-2-nji müňýyllygy öz içine alýar;

– бүрүнч асыры – miladydan öňki 2-nji müňýyllyk;

– demir asyry – miladydan öňki 1-nji müňýyllyk.

Ilkidurmuş gurluşy ýokary gul eýeçilik döwrüniň kemala gelmegine esas bolup çykyş etdi.

2-nji tema. PALEOLIT DÖWRÜNIŇ SUNGATY (miladydan öňki XXXV–X müňýyllyklar)

Gadymy daş asyry (paleolit) – sungaty öwrenmek üçin başdaky, iň dowamly hem iň wajyp döwri bolup durýar. Sebäbi, şol döwürde urug-taýpa bölünişiği düýpli emele geldi we şekillendiriş sungaty ýüze çykýar.

Giçki paleolit üç döwre bölünýär.

Orenýak–Solýutre (miladydan öňki 35–20-nji müňýyllyk) we madlen (miladydan öňki 20–10-njy müňýyllyk) döwürleri, ýagny adamzat taryhynda uzak möhletli döwür başlanypdyr.

Aziýanyň çäklerinde paleolit döwrüniň gadymy adamlaryň ýaşan ýerleriniň biri Amyderýanyň ýokarky akymларында – Guldar jarynda ýerleşýär. Onuň ýaşy 800 müň ýyldyr. Örän gadymy zähmet gurallary Günbatar Köpetdagda Sumbar, Çandyr sebitlerinde tapyldy, olaryň 1 million-800 müň ýyl ýaşy bar. Günorta Türkmenistanyň Aziýa kontinenti boýunça gadymy adamlaryň göçüp-gonup ýaşan ýerleriniň biri bolandygyny nygtap geçmek zerurdyr. Bizniň ata-babalarymyz haýwanlaryň derilerini eýlemegi, dürli metallardan ýerüsti jaýlary gurmaýy başarypdyrlar, haýwanlaryň derisinden geýim tikip bilipdirler.

Giçki paleolit döwründe urug-taýpa adamlarynyň jebisleşmegi iri haýwanlary toparlaýyn awlamaga ýol beripdir.

Şekillendiriş sungat sygrynda adamzat döredijiliginiň ilkinji ýadygärlikleri miladydan öňki 35–20-nji müňýyllyga degişli. (Orenýak–Solýutrey zamanasy, döwrüň ady ilkinji tapyndylara görä goýlupdyr).

Orta paleolit döwründe adam ruhy islegleri bilen bagly zatlary döredipdir. Olar uly bolmadyk, gyzyly tegmilli tekiz daş böleklerinde oýulyp ýasalan okarajyklar Fransiýada, Leferasi gowagynda tapylan şol döwre degişli bolýar. Bu eser ilkidurmuş adamsynyň ösen akyl derejesiniň önümini aňladýar.

Giçki paleolitiň başynda nagyşlanan şekiller, suratlar, heýkeltaraşlyk, güberçek nagyşly suratlar ýüze çykyp başlapdyr. Daşda, süňkde, şahlarda süňk kesiji bilen nagyş şekilini ýasapdyrlar. Käwagtlar gowagyň diwarlarynda barmaklary bilen surat çekipdirler. Palçyk gatlagyna boýagy ýönekeý suratkeşlik usuly - ýün çogdamy ya-da ot dessesi bilen ýerine ýetiripdirler (*2-nji surat*).

Gadymy adamyň ulanýan reňkleri – sary, gyzyly, goýy goňrumtyl öwüşginlerdir. Bu reňkler marganes okisinden alnyp, ýagny, demir magdanyndan ýakyp almagy öwrenipdirler. Boýaglar hem haýwan ýagyna sürtülip, owradylp, mis bilen ýa-da ösümlükleriň şiresi bilen garylupdyr. Heýkeller daşlaryň ýumşak görnüşinden, agaçdan, süňklerden ýasalypdyr. Güberçek nagyşy aýry-aýry daşlaryň ýa-da gowagyň diwarlarynyň ýüzünü kesip we oýup doredilipdir (*3-nji surat*).

Haýwanyň şekiline meňzeş gaýalaryň tebigy ýüzlerini hem ulanypdyrlar. Suratçy öldürilen haýwanlaryň derisinden olaryň şekillerini döredipdirler. Şekilleriň ählisi diýen ýaly adamyň awlan haýwanlaryna bagyşlanan. Olar sungunlar, mamontlar, öküzler, bizonlar (wagşy öküzler), atlar, aýylar. Haýwanlardan başga-da paleolit sungatynda adamlaryň, esasan hem zenanlaryň şekilleri has köp duş gelýär. Haýwanlaryň şekillerini gowagyň diwarlarynda, ýokarky gatlagynda (potologynda) hakyky ululygynda çekilip, tegelek heýkeller bolsa, uly bolmadyk ölçege ýasalypdyr.

Adatça, gowaklardaky şekiller belli bir ynançlar bilen bagly bolupdyr. Diwar döredijiliginiň esasy ýaýran ýerleri Fransiýa, Ispaniýa dowletleri hasaplanýlar.

Gündogar Ýewropada we Sibirde ownuk heýkeltaraşlyk ösüp, giňden ýaýrapdyr. Ural daglarynyň Kaply gowagynda diwar nagyşlary, köp reňkli suratlar we Sibir düzlüginin gadymy adamlaryň ýaşan ýerlerinde süňklerden taýýarlanan dürli önümler tapyldy. Alymlar Orta Aziýada hem şeýle tapyndylaryň üsti açylyp bilner diýip çaklaýarlar.

ORENÝAK–SOLÝUTREÝ DÖWRI (miladydan öňki XXXV–X müňýyllyklar)

Ilkinji şekiller – gowaklardaky palçyk gatlagynda egrem-bugram çyzyklar bolupdyr. Olaryň ähmiýeti ilkidurmuş adamsynyň haýsy-da bolsa bir maglumaty beýan etjek bolýan synanyşygynda jemlenýär. Gowagyň diwarlaryndaky el yzlarynyň şekili boýag bilen diwara geçirilipdir. Käwagt el yzlary bir tegelegiň daşyndan aýlanyp jemlenipdir, megerem, jadylaýjy (magiki) manysy bolandyr. Haýwanlaryň ilkinji şekilleri kemsiz däl, olaryň görnüşleri deňölçeçlilik talaplary berjaý edilmedik we anyk däl. Haýwanlaryň suratlarynyň arasynda ýüzi perdeli adamlaryň şekilleri duş gelýär. Bu şekiller adamlaryň awa özboluşly taýýarlygyny aňladýar.

Şol döwürde ýumşak daşlardan, süňklerden uly bolmadyk ululykda (5–10 sm) tegelek heýkeller döredilipdir. Şol döwrüň heýkeltaraşlygynda enäniň almatlary aýratyn görkezilipdir. Zenan heýkelleri giçki paleolit adamsynyň ýaşan ýerlerinde duş gelýär. Bu şekiller örän uly, içki mazmuny doly açyp görkezýärler we adatça olary «Wenera» diýip atlandyrýarlar. Irki döwriň döredijiliginiň baş temasynyň esasy meselesi daşky dünýä düşünmek bolupdyr. Muňa mysal hökmünde, Fransiýanyň Fon de Gom we Ispaniýanyň gowaklaryndan tapylan «Sugunyň kellesi» şekilini görkezip bolar (*4-nji surat*).

Paleolit sungatynyň in ýokary ösen derejesi miladydan öňki 20–10-njy müňýyllygyň tapgyryna, Madlen döwrine gabat gelmegi şekilleriň hereketligi artýar, onda urşup duran atlary, ylgap ýören haýwanlary suratlandyrmak giň ýaýraýar. Diwar şekilleri birnäçe (2-3 reňkiň) – görnüşlerini ýüze çykarýar.

Şol döwrüň ajaýyp nusgalary – Altamir (Ispaniýa), Fransiýadaky Fon de Gom gowaklarynyň we Lýasko gowagyndaky suratlar bolup durýar, olarda haýwanlar hakyky ululygynda hakyky görnüşiň özboluşlygy bilen şekillendirilendir. Uralda – Koply gowagynda mamontlar hem atlar uly möçberde hem janly hakykylyk ugurda şekillendirilendir (*5-nji surat*).

Şol döwrüň ahyrynda haýwanlary we adamlary toparlaýyn şekillendirmäge synanyşypdyrlar. Tegelek heýkeltaraşlyk we güberçek nagyşlamak ösýär. Güberçek nagyşlar uly ölçegde hem anyk bolupdyr. Sibirde we Gündogar Ýewropada daşdan we süňkden ownuk heýkeltaraşlyk ösýär. Sibirde guşlar köp şekillendirilipdir, Urkainada heýkeljikler ýygnalan ganatly haýsy-da bolsa bir ýyrtjy guşy şekillendirýär. Onuň ýelekleri nagyşlanan çyzyklar bilen aňladylyp, çyzykly başga bir suratda geometrik nagyş bilen guşuň göwresi örtülipdir. Ukrainanyň Mezino obasynda tapylan guşuň we şol ýerdäki bilezigiň nagyşlary bütewülikde çeperçilik ähmiýete eýedirler. Bu şekil–nagyşlar adam tarapyndan gowy öwrenilen giňişligiň we pikirleriň, umumy garaýyşlaryň özara gatnaşyklarynyň baglanyşygynyň çyzykly (grafiki) beýany bolýar.

Paleolitiň sungaty – haýwanlary hakyky şekillendirmegiň tutanýerli gözlegleri bolup, olary reňkli suratlandyrmagyň ýokary derejesidir. Şu üstünlikleri ilkidurmuş suratkeşi soňky döwürleriň sungatynda sazlaşykly çeperçilik çözümlerine ýetirer.

3-nji tema. MEZOLIT DÖWRÜNIŇ SUNGATY (miladydan öňki X-VI müňýyllyklar)

Bu döwür bütin ýer ýüzünde kämil geologik zamanasynyň ýola goýlan döwri. Adamlar toparlaýyn ýaşapdyrlar, olar işjeň göçümlilik hasiýetli ýaşayşyna eýe bolup, köp ýerleri özleşdirmegi başarypdyrlar. Taze zähmet gurallary döredilipdir – çakmak daşy, aw awlamagy ýeňilleşdirýän ok-ýaý we ösümlik ýüplerden örülen torlar ýüze çykypdyr. Adam ol döwürde ösümliklerden mata we balyk tutulýan tory örmegi öwrenipdir. Agaçdan gap-gaçlar, sebetler, ýany bilen göterilýän paltajyklar taýýarlapdyrlar. Urug-taýpa bölünişi giňeýär. Adamda pikirlenmek ukyby artýar, tebigatda ýaşayş tejribesi baýlaşýar, başarnyklary artýar.

Şol döwürň sungaty hemme ýerde ösýär. Ýewropada, Kawkazda, Orta Aziýada, ähli ýerlerde, aýk gaýalarda adamlaryň we haýwanlaryň reňkli, nagyşly uly bolmadyk şekilleri duş gelýär (*6-njy surat*).

Boýag, ýagny goýy gyzyly boýag bilen şekiliň tutuş durkunyň köp bölegi reňklenipdir. Mysal üçin, Alpero gowagyndaky (Gündogar Ispaniýada) aw sahnasy. Indi esasan haýwanlar däl-de, adam we onuň hereketli sypatlary şekillendirilipdir. Tans edýän zenanlar (Kogula obasyndaky gowakda, Ispaniýa) ýa-da gowagyň ýüzündäki ýaýçylaryň söweşi (Waltorda gowagynda, Fransiýa). Şekiller bir çyzygyň üsti bilen ýerine ýetirilýär. Mezolit döwrüniň sungaty ilkidurmuş jemgyýetiniň ussatlygynyň pese düşmegini däl-de, sungatyň meselesiniň özgermeginiň şaýady bolup durýar. Bu döwürde sungatdaky akyl ýetiriş usulynyň ähmiýeti artýar, bu bolsa täze täsirli doredijiligi talap edipdir.

Köp şekilli suratlar adamlaryň durmuşyny – mal agylyny, umuman aýdylanda, adamyň hereketlerini şekillendiripdir. Mezolit döwrüniň sungatynyň ýadigärlikleri Ýewropada ýüze çykyp, ol Gündogar Ispaniýada, Kawkazda we Orta Aziýa çenli giňeýär. In täsirli ýadigärlikler – Kabystanda (Azerbaýjan), Orta Aziýada (Ferganada). Daglaryň aýk ýapgytlarynda köp asyrlar awçylar ýönekeý, shema görnüşinde şekillendirilip, suratkeş şekilleriň joşgunly hereketlerini görkezipdir. Adamyň birmeňzeş şekilleriniň sazlaşykly gaýtalanmagy hereketliligiň täsirini berýär. Şu döwürde şekillendiriş sungatynda suratkeşler täze meseleleri öz önlerinde goýýarlar hem-de başga çeperçilik serişdelerini ulanyp başlaýarlar we tebigatyň inçe hakykylygyny dogry beýan edýärler (*7-nji surat*).

Mezolit döwrüniň sungaty Günorta Afrikadaky Kalahary çöllüğindäki ajaýyp dag suratlary bilen bellidir. Haýwanlaryň şekilleri dogrucyl, hakyklygy bilen tapawutlanýar. Mezolit döwrüniň sungaty daş-töwerekdäki hakyk wakalary özleşdirmeginiň, düşündirmeginiň we açyp görkezmeginiň giň ýolunda öňe baryan gadam bolup durýar. Sungat öňki üstünlikleri berkitmek bilen, täze çeperçilik serişdeleri ulanýar (8-nji surat).

4-nji tema. NEOLIT DÖWRÜNIŇ SUNGATY (miladydan öňki VI–II-nji müňýyllyklar)

Neolit – önümçiligiň ösýän täze daş döwri. Aw awlamakdan we balykçylykdan, ýimit ýygnamakdan adam maldarçylyga we ekerançylyga geçýär. Muňa tebigy şertler itergi beripdir. Adam jemgyýeti hojalyklaşdyrmagyň öndüriji görnüşine geçýär. Esasan hem amatly tebigy şertler bolan ýurtlarda bu ýagdaý işjeňleşýär. Başda Orta Aziýada, Müsürde, Hindistanda, Günorta-Gündogar Ýewropada ol ýagdaý gijiräk bolup geçýär. Daş gurallaryny täzedan işläp bejermek usullary ýüze çykarylýar, adam şol gurallary täzedan işläp bejerýär, daşlary ýylmaýar, ýagny dürli täze önümçilik gurallary döredilýär (9-njy surat).

Küzegärçilik önümçiligi we gurluşyk işi hem ýüze çykýar hem-de kämilleşýär. Bu zatlaryň hemmesi ilatyň oturymlylygyny aňladýar.

Dokmaçylyk ösýär, bu bolsa adamyň maddy islegleriniň artandygyny aňladýar.

Ilkibaşda Aziýada, Müsürde, Hindistanda synpy jemgyýetiň täze gurluşlary ýüze çykýar (urug-taýpa toparlarynyň özara baglanyşygy, matriarhatdan patriarhata geçmek).

Ýer ýüzünde öňler sungatyň ösüşiniň gidişi ählumumydy, indi bolsa miladydan öňki 6-njy müňýyllyk – 2-nji müňýyllyk döwründe anyk belli bir ugurly aýratynlyklaryny görýäris. Müsüriň neoliti bilen Derýaaralygyň neoliti, Sibir bilen Ýewropadaky neolit döwri tapawutlanýar.

Ekerançylygyň ösen ýerlerinde ýaşaýan adamlaryň döredijiligi önümçiligiň täze görnüşleri bilen bagly. Demirgazyk tokaýly etraplarynda awçylyk hojalygynyň bolmagy dowam edipdir, ol ýerde gaýanyň ýüzündäki sungatyň köne döp-dessurlary saklanyp galypdyr.

Daşky gurşawy içgin aňlamak üçin bar bolan düşüňjeleri umumylaşdyrmaga we älem-jahan barada garaýyşlaryň ýüze çykmagyna itergi berýär. Adam tebigy hadysalar barada oýlanyp, onda adatdan daşary güýçler barada garaýyşlar ýüze çykyp başlaýar.

Sungatda asman, gün, suw, ýer, ot ýaly keşpleri döretmek zerurlygy ýüze çykýar. Neolit döwrüniň şekillendiriş sungatynda suratkeşligiň şertli-nagys

bilen beýan etme görnüşi ösýär. Adamyň ygtyýarlygynda ýerleşýän zatlary bezemek adaty giňeýär. Tebigatyň barlygyny suratlandyrmakda stilleşdirilen howaýy mazmuny geometrik häsiýetli nagyşlaryň kömegi bilen beýan edilip başlanýar.

Tebigatyň hakyky bolşundan tapawutlanýan haç, burum-burum, üçburçlyk, romb ýaly şekillerde özüniň çylşyrymly garaýyşlaryny we duýgularyny aňlatmaga synanyşyk başlaýar.

Gap-gaçlaryň bezeglerinde haýwanlaryň, guşlaryň we adamyň keşpleri stilleşýär, olar manysyna düşünmek kyn bolan simwoliki belliklere öwrülýär.

Neolit döwrüniň adamsynyň mundan başga-da ähli zatlary, enjamlary bezemäge höwesini artýar. Bu barada bütinleý bezelen keramika, agaçdan ýüzi oýulyp nagyşlanan gap-gaçlar şaýatlyk edýär. Şol döwrüň keramikasynyň ähli önümlerinde dürli ugurlarda ýokarsyna nagyşlary çekmegiň birmeňzeş usullarynyň hem tärleriniň ulanylandygy görünýär. Kűzegärçilikde gap-gajyň ýokarsynda nagşy setirme-setir ýerleşdirmek däbi ýüze çykypdyr.

Matalaryň hem nagyşlanandygy barada gyýtak subutnamalar bar. Nagyşlar – bellikler bellibir dini-mifologik garaýyşlary aňladypdyr. Şonuň üçin adam özüni monjuklar, tatuirowka, bilezikler, gülli matalar bilen bezäpdir. Suratkeşler dürli ululykdaky nagyşlary döredipdirler, nagşyň aýry-aýry bölleklerini gaýtalamak bilen, kesgitli akym döredipdirler. Nagyş çyzyklary mydama gap-gajyň ululygyna bagly bolupdyr. Nagyşly gap-gaçlary döretmek üçin diňe bellibir duýgular gerek bolman, eýsem daşy dünýä babatda ölçegleri we bilimleri bilmegi; tebigatdaky öz ornuny kesgitlemegi zerur bolupdyr.

Bularyň ählisi Gündogar Türkmenistanda, Alynky Aziýada, Eýranda nagyşlanan gap-gaçlarda görünýär (10-njy surat). Şol döwürde bezeg-amaly sungaty ösýär, ownuk heýkeltaraşlyk aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Haýwanlaryň heýkelleri palçykdan, süňklerden ýasalypdyr. Käwagt haýwanlaryň diňe kellesini, şahlaryny ýasapdyrlar (mysal üçin: maňlaýy pöwrize daş bilen bezelen öküziň altyn kellesi, Altyndepe). Zenan şekilleri hasyllylyk bilen bagly bolup, olar urp-adatlar da uly ähmiýete eýe bolýar. Palçykdan ýasalan zenan hudaýynyň görnüşleri şertli hem ýönekeýdir (Günorta Türkmenistan, Tripol heýkeli) (10-11-12-nji suratlar).

Günorta Türkmenistanyň irki ekerançylyk medeniýeti Orta Aziýada miladydan öňki VI müň ýyllykda we miladydan öňki IV müňýyllykda döredildi. Bu ýeriň taryhynda neolit medeniýetiniň döremek, gülläp ösmek we onuň бүрүнч medeniýetine geçmek döwürleri yzarlanýar.

Köpetdagyň eteklerinde gadymy ekerançylaryň we maldarlaryň ilkinji medeniýeti – Jeýtun medeniýeti döreýär. Bu medeniýet Jeýtun diýen ýer mynasybetli Jeýtun diýlip atlandyrylypdyr, ýerleşen ýeri Aşgabatdan 28 km de-

mirgazyk-günbatar tarapynda, möhleti – miladydan öňki 7-nji müňýyllykdan – miladydan öňki 5-nji müňýyllygyň aralygy. Onuň dargamagyna gurak klimatyň bolmagy sebäp bolýar.

Irki ösen medeniýetiň nusgalary bolup, Jeýtun ýadygärlikleri çykyş edýär: şaý-sepler, nagyşlanan keramika, adamlaryň, haýwanlaryň şekilleri. Heýkel-taraşlygyň irki ýadygärliگی – düýä goşulan arabanyň modeli tapylýar. Metal işläp bejermek bilen tanyş bolunýar. Ikler we ikbaşylar oýlanyp tapylýar, dokmaçylyk ösýär. Ekerançylyga mahsus bolan gurallar artyp başlaýar. Däneçilik-de esasy ekin ýümşak bugdaý we arpa bolupdyr.

Jaýlaryň içi ak, gara, gyzyl reňke boýalýar. Olar kult jaýlar hökmünde ulanylýar.

Haýran galdyryjy tapyndy Gökdepäniň eteginde ýerleşen Pessejikdepede – diwarlary nagyşlanan ybadathana bolup durýar, ol özünde nagyşly hem wakaly mazmuny jemleýär. Gurluşyk medeniýeti hem ösýär. Oturymly jeýtunlylarda birmeňzeş bir otagly gurluşly, ojakly, ak reňk bilen reňklenen diwarlary we ýerleri bolan, köp wagtda ulanmak üçin palçykdan salnan öýleri bolupdyr. Şol döwürde ýaşaýyş jaýynyň başga bir görnüşi – ýumurtga sypatly, daşy gamyş bilen aýlanan çadyr döredilýär. Üstü ýapylan binalar tüsse çykar hem-de ýşyk girer ýaly konus görnüşli deşikli bolupdyrlar.

Mis-daş asyryň agzamaly ýadygärliگی Änewiň demirgazygynda ýerleşen depeler, olarda ýüze çykan medeni gatlaklara «Änew medeniýeti» diýilýär we bu at bilen taryha girizilýär. Adamlar bu erde irki we ösen eneolit döwründe ýaşapdyrlar. Häzire çenli Türkmenistanyň günorta etraplarynda mis-daş döwrüne degişli ýadygärlikleriň 30-dan gowragy tapyldy. Olar Baharly etrabyndan başlap, tä Kaka etrabyň Mäne-Çäçe ýerlerinde we Tejen derýasynyň aşak akymlaryna çenli ýerlerde ýerleşýärler. Mis-daş asyryň iň irki obasy hem Namazga depe bolup, ol бүрүнч asyrynda dag etek ekerançylyk oazisinde esasy rol oýnapdyr. Günorta Türkmenistanyň neolit- eneolit döwrüniň keramikasynyň nagyşlary häzirki zaman türkmen halysynyň umumy mazmunly nagyşlary bilen tutuşlygyna diýen ýaly gabat gelýär. Bu bolsa, nagyş medeniýetiniň yzygiderli dowam edenligini, gölleriň şol meýdanlarda ýaşan ýerli taýpalaryň dünýägaraýşy üçin ähmiýetiniň barlygyny aňladýar (13-14-nji suratlar).

TRIPOLI MEDENIÝETI

Ýewropa we Aziýa tokaýlyk ýerleriniň sungaty

Gadymy tripolçylar derýalaryň kenarlarynda ýaşapdyrlar, ýaşaýyş jaýlaryny kämil, ukrain kepbe görnüşli gurupdyrlar, palçykdan salnan diwarlar, kepbanıň içiniň aşaky gatlagyna palçyk çalyp, nagyşlar bilen örtülipdir,

merkezinde ojak bolupdyr, onuň ýanynda haç şekilli döpler berjaý edilýän stol, ýakynrakda aýal heýkeljikeri ýerleşipdir. Megerem, ol ýerde ojaga, oda ýa-da aýal hudaýyna uýujylara ýa-da olary goraýjylar ýaşan bolmaly.

Adamlar ekerançylyk, maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Gap-gaçlary dürli ululyklarda, tegelekde ýasapdyrlar. Keramika açyk sary, mämäşi reňkde ýakylan palçykdan bolupdyr, olaryň bezegi dürli şekilli, mydama burum-burum nagys gyzył, ak we gara boýaglar bilen çekilipdir. Önümleriň, ýagny küýzeleriň sypaty dürli bolupdyr. Keramiki nagys bilen jaýlaryň diwarlary, egin-eşikler üçin nyýetlenen matalar bezelipdir.

Ýewropanyň demirgazyk tokaýlyk ýerlerinde Aziýada neolit medeniýetine garanynda tebigy şertler sebäpli haýal ösýär. Ol ýerlerde gaýanyň ýüzünde surat çekmek sungaty dowam edipdir. Gaýanyň ýüzündäki şekiller oýmak we çapmak usuly bilen ýerine ýetirilip (dorän jaýryklara käwagt boýag çalnyp), giň gerime eýe bolupdyr (Ural, Kola ýarym adasy, Onega köli, Sibiriň ähli ýerleri, Angara, Lena, Ýeniseý, Amur derýalarynyň akymlyry boýunça, Baýkal kölüniň kenarlary we beýlekiler) (*15-16-njy suratlar*).

Neolit awçylary özleriniň awlan haýwanlarynyň aýdyň suratlaryny galdyrypdyrlar. Olar sugunlar, aýylar, suw guşlary, balyklar we beýlekiler. Suratkeş tarapyndan olaryň keşpleri mydama gapdaldan, hakyky bolşunda, hereketdäki ýagdaýynda şekillendirilipdir. Bu suratlar suratkeşler tarapyndan köplenç suwa ýakyn ýerleşen daglaryň gaýaly çykytlarynda çekilipdir. Bu uzalyp giden suratlar suratçylar tarapyndan dürli wagtda – asyrlaryň dowamynda döredilipdir. Her bir etrapdaky gaýa çekilýän suratlaryň şol ýere degişli häsiýetli haýwanlaryň şekili bilen bezelýär.

Haýwanlardan başga-da gaýalarda adamlaryň şekilleri hem çekilipdir. Mysal üçin, Norwegiýadan lyžaçynyň keşbi (Nodrland welaýaty); dürli görnüşli gämiler, olaryň uçlary sugunlaryň kelleleri bilen bezelipdir, bu bolsa neolit suratkeşlerinde agajyň, süňkün ýüzüni oýup, nagys etmegiň bolanlygyndan habar berýär (Ural, Günbatar we Gündogar Sibir) (*17-18-nji suratlar*).

Gaýadaky nagyslamalar Afrikanyň käbir ýerlerinde (Günorta Rodeziýa, Sahara gaýa suratlary adamy şekillendirmäge gyzyklanma ýokary bolupdyr, umuman aýdylanda, gaýanyň ýüzündäki sungat paleolit döplerini dowam etdiripdir (*19-njy surat*).

5-nji tema. BÜRÜNÇ DÖWRÜNİŇ SUNGATY **(miladydan öňki II müňýyllyklar)**

Neolit döwründe tapylan metallar adamyň durmuşynda wajyp orny eýeleýär. Adamlar бүрүнji (galaýy bilen misiň ergini) taýýarlamagy öwrenipdirler. Bu bolsa köp zähmet iş ýöredişleri ýenilleşdiripdir hem-de adam jemgyýetiniň durmuşynda

täze hili döwrüň başlamagyna itergi beripdir. Şol döwürde metal guýmak işi, küý-zegärçilik, dokmaçylyk önümçiligiň aýry-aýry pudaklaryna öwrülýär.

Ýerli metal bejeriş däbi Günorta Türkmenistanda gadymy ekerançylygynyň medeniýetiniň ösüşiniň neolit döwrüne çenli ýetýär. Şol döwürde içki urug birleşmeler ýüze çykýar. Täze metalyň – бүрүнjiň döredilmegi bilen Ýewraziýa kontinentiniň aýry-aýry etraplarynyň arasynda alyş-çalyş we özara gatnaşyklar giňeýär. Harby çaknyşyklar netijesinde harby ýolbaşçylar, ýagny taýpalaryň serkerdeleri ýüze çykýar. Jaýlanylan gorganlar ilkinji gezek ýaraglandyrylýar (Serkerdäniň massaget kulty, Geradot boýunça ýagşyň kulty, hasyllylyk kulty).

Metalyň täzeden işlenilip çeper bejerilmegi döredijiligiň esasy görnüşine öwrülýär. Demirçilik, çekiçläp bejerme, eredip guýma, ýasap çykarma, nagyslamak işi esaslandyrylypdyr. Demirden şaý-sepleri taýýarlap başlaýarlar: bilezikleri, ýüzükleri, möhürleri, egin-eşikler üçin niýetlenilen şaý-sepleri, harby enjamlary, atlar üçin dürli enjamlar, harby arabalar, ýaraglar. Ýaragy bezemäge hem az üns bermändirler, ýaraglaryň saplaryna haýwanlaryň şekillerini çekipdirler. Şol döwürde sungat dini garaýyşlar bilen bagly bolupdyr.

Ýuwaş-yuwaşdan neolit döwrüniň palçykdan ýasalan aýal heýkeljikleri ýitip başlaýar, indi antropomorf şekiller erkegiň sypaty bilen baglanyşdyrylypdyr. Bu bolsa urug jemgyýetiniň patriarhat häsiýeti barada habar berýär. Keramiki gap-gaç öňki ýaly geometrik häsiýetli nagys bilen bezelipdir.

Bürünç döwrüni häsiýetlendiriji wajyp bölegi – megalit binagärçiligi bolup durýar (grek. söz. mega – uly, lit – daş), ol Ýewropada we Aziýada ýüze çykýar. Bu örän uly binalar, olary gurnamaga ukyply bolan tehnikanyň bolanlygy barada habar berýär. Beýleki tarapdan – öňki döwürde bolmadyk, täze ideologik, ruhy we estetik islegleriň ýüze çykmagyny aňladýar.

Ilkidurmuş adamy indi gurnamagy başarypdyr, özem ol peýdaly gurluşyk bolupdyr.

Megaliti binagärliگی – bu dini garaýyşlar bilen baglanyşykly desgalar. Megaliti gurluşlar üç günüşe bölünýär:

Mengir – dürli ululykdaky, dürli etraplarda, dürli ýagdaýlarda dikligine goýlan daşlar. Olaryň ölçegi – 1 metrden 21 metr aralygynda Fransiýada 21 metrlik mengir daşlaryndan gurlan seýilgähler. Daşlar kähalatda reňklenen bolýar.

Mengirler çala ýonulan ýa-da kemsiz ýerine ýetirilen ägirt uly heýkeltaraşlyk bolupdyr (balyk görnüşli–Wişapa, Ermenistan). Mengirleriň seýilgähi Zakawkazýede, Ermenistanda «Daş goşuny», Günbatar Ýewropada, Ortaýer deňziniň, Atlantik ummanyň kenarlarynda duş gelýär. Esasan hem Bretanda (Fransiýada) ýerleşýän mengirleriň seýilgähi özüniň ägirtligi bilen meşhur. Mengirler–jaýlanylýan ýerler bolmandyr-da, olar özbaşdak wezipäni ýerine ýetirmek bilen, çokunylýan ýa-da döp-dessurlaryň geçirilýän ýeri hasaplanypdyr.

Çilim görnüşli daş sütünleri binagärçiligiň we heýkeltaraşlygyň alamatlaryny özünde jemläpdir. Kāwagt, ol sütünler adam göwresine ýa-da haýwanyň şekiline meňzedilipdir. Daş sütünleri belentliklerde dikilip, ilatyň ýaşaýan ýeriniň merkezinde parallel hatarlar bilen ençeme kilometr uzaklykda goýlupdyr. Bu daş sütünleri adam göwresine ýa-da haýwanyň şekiline meňzedilipdir. Daş sütünleri çokunylýan ýerler hasaplanan bolmagy ähtimal.

Binagärçilik sungatynyň alamatlaryny dolmenlerde şöhlenendirilipdir. Dolmenler – 2 ýa 4 sany uly-uly daşlardan düzülen we daş plitasy bilen üsti ýapylan «stol» görnüşde gurlan, adam jaýlanýan gadymy desga. Dolmenler Günbatar Ýewropada, Demirgazyk Afrikada, Krymda, Zakawkazýede miladydan ön 5–2-nji müňýyllykda has giňden ýaýrapdyr. Keseleýin goýlan münlerçe äpet daşlar dabaraly dini ýörişlere tertiplilik we gutarnyklyk duýgusyny beripdir. Dolmenler – pürsden edilen direg görnüşindäki ýeterlik çylşyrymly desga (*20-nji surat*).

Ýönekeý dolmenler – dikligine goýlan iki sany hem-de üçünjisi bilen üsti ýapylan daşlar. Gutarnykly dolmen bolanda gowy edilip bejerlen daş sütünleriniň, dikligine hem-de dörtburçlyk görnüşinde ýerleşdirilip, üstünden birnäçe tonnalyk daş bölegi bilen ýapylmagyny aňladýar. Dolmenlere alyp barýan ýoda eglip duran görnüşdäki daş böleklerinden ýa-da mengirlerden ýasalypdyr. Diwarlaryň içki taraplary bellik nyşanlary hem-de reňkler bilen örtülipdir (burum-burum görnüşli reňkli çyzyklar çekilipdir). Dolmenler taýpa agzalarynyň jaýlanan ýerleri hasaplanypdyr. Dolmenlere ep-esli möçberde Kawkazda duş gelmek bolýar. Olar göwrümi, ölçegleri, gurluşy boýunça, bejerilişi, anyklygy hem aýanlygy bilen özüne çekýär.

Şeýlelikde, ilkinji gezek kesgitli bir pikir örän uly görnüşde aňladylyp, adamlaryň aňyna we oýlanmagyna täsir etmäge niýetlenendir.

Kromleher – tegelek görnüşinde ýerleşdirilen daş plitalary ýa-da daş sütünleri. Kähalatlarada kromleh köp depeleriň daşyny gurşaýar. Kromleh köp halatlarda birnäçe umumy merkezli aýlawlardan ybarat. In belli hem çylşyrymly kromleh Angliýada Stounhenjiň golaýynda tapyldy. Bir merkezli 3 sany konsentrik diametri 3 metr bolan, aýlawly görnüşinde tegelek kromleh asman ýagtyltgyçlaryna astrologik gözegçilik etmek üçin hyzmat eden ýer bolmagy barada çaklama bar. Bu kromlehiň daşlary gök reňkli bolup, olaryň beýkligi 6-7 m. Häzirki zaman hünärmenleriniň hasaplamalaryna görä, dikligine jübütme-jübüt goýlan uly daşlaryň arasyndaky giňişlik belli bir döwürlerde Günün hem Aýyň hereketlerine syn etmäge amatly şert döredýär. Umumy merkezli aýlawlar görnüşinde goýlan dürli ululykdaky daş sütünleriň bir hatary ortaça ölçegli mengirlerden ybarat bolup, merkeze ýakyn beýleki hatar bolsa, uly beýkligi bolan gönüburç, üsti jübüt-jübütde ýapylan äpet daş pürslerinden düzülenidir. Çylşyrymly we gowy oýlanyp düzülen kromlehiň mer-

kezinde inedördül plita ýerleşýär. Bürünç asyry şöhlendirýän başga desgalar hem Uralda, (Russiýa), ýüze çykýar (21-nji surat).

Daş desgalarynyň başga görnüşi bolan ýasama depelerdir. Olar taýpalaryň aýry-aýry baştutanlarynyň mazarlarynyň ýokarsyndaky boýy 10 metrlik depeler (Ukraina). Şol depeleriň daşynda daş plitalary ýerleşdirilipdir, depe bolsa tagtalar bilen örtülipdir.

Gara deňziň kenarýaka sähralyklarynda depeleriň üstünde antropomorf zenan görnüşli daş heýkellerini dikipdirler. Sibirde, Türkmenistanda (Çendir, Sumbar, Maňgyslak) adamlaryň daş heýkelleri (balballar) duş gelýär.

Bürünç asyrynda petrogliflerden we bezeg-amaly sungatdan başga-da pikirleriň, bilimleriň aňladylmagynyň täze ýoly – örän uly heýkeltaraşlyk ýüze çykdy, ol adamyň şekili binagärçilik bilen baglanyşdyrylýär. Bürünç asyryň geljekki ösüşi metalyň ýüze çykyşy we täzedan işlenişini bilen baglanyşykly boldy. Munuň ösüşiniň mysallaryny Kawkazda, Günorta Sibirde, Uralda we Orta Aziýada görüp bolar.

KAWKAZDA MAÝKOP MEDENIÝETI (miladydan öňki III müňýyllygy)

Miladydan öňki 3-nji müňýyllygyň ortalarynda – bürünç asyryň baýlyklarynyň jaýlanylmagy. Jaýlanan zatlaryň arasynda merhumyň üstüne ýapylan owadan matadan edilen çadyryň şaý-sepleri aýratyn ünse mynasyp. Şol çadyryň matasy bezeg üçin dakylan ýasyja demirjikler bilen bezelip, agaçdan edilen tegelek tekjelerden asylypdyr, ol tekjeler altyndan we kümüşden guýlup, öküzleriň ýasalan heýkeljikleri berkidilen kümüş turbajyklaryna goýlupdyr (öküzleriň heýkeljikleriniň ikisi altyndan, ikisi kümüşden).

Öküz heýkelleri uly ussatlyk bilen, hakyky bolşy ýaly, ýasalypdyr.

Bezeg üçin dakylan ýasyja demirjikler – gaplaňlaryň we öküzleriň sypatynda bolan şaý-sepler. Kümüş gap-gaçlaryň düýbünde şaý-sepler ýerleşdirilipdir, onuň gapdallarynda bolsa haýwanlaryň – öküzleriň, guşlaryň, ýyrtjylaryň haşamlanan şekilleri çekilipdir. Gap-gajyň agzynyň gyrasyndaky tolkunly çyzyklar Kawkaz daglaryny şekillendiripdir. Kawkaz gorganlary miladydan öňki 2-nji müňýyllyk döwre degişli edilýär. Lşaçendäki, Trialetdäki, Kirowokandaky gorganlar tire baştutanyna berilýän ünsüň ýokarlanandygynyň habar berýär. Merhum jaýlanylýan tabydy agaçdan ýasalan tigirli araba ýerleşdirip, üstünden hem merhum üçin niýetlenen owadan matadan edilen çadyry dikmek däbi giň gerime eýe bolýar. Gorganlarda dürli gymmatbaha matalardan we bürünçden ýasalan bezegler köp bolupdyr (22-nji surat).

Metalyň eredilmegi we onuň soňraky işlenip bejerilmegi ýokary derejelere ýetipdir. Zergärlik işi, metal heýkeltaraşlygy (torewtika), tegelek heýkeltaraş-

lyk we güberçek nagyşlama giň gerime eýe bolýar. Metaldan başga-da reňk serişdelerini we daşlar ulanylypdyr. Altyndan we kümüşden ýasalan we ýüzüne nagyş basylan bedreler, kuboklar ýasalypdyr. Şaý-sep önümleriniň ýüzünde nagyşly hem köp dürli şekilli taslamalar ýasalypdyr. Maldarçylyk bilen meşgullanýan taýpalaryň heýkeltaraşlygynyň mazmuny hasyllylygyň, Günün nyşanlary bolan sugunlaryň, öküzleriň, guşlaryň şekilleri bilen baglanyşyklydyr (23-nji surat).

Bütinleý güberçek nagyşly şekil bilen örtülen metal bilguşaklar (kemeler) ýüze çykýar. Olaryň ýüzüne çekilen ýöräp barýan haýwanlaryň şekilleri bilguşaklaryň hem-de şoweş gurallarynyň gynlarynda köplenç duş gelýär.

KOBAN MEDENIÝETI

(giçki бүрүнч асыры – miladydan öňki

II müňýyllygyň ahyry– miladydan öňki I müňýyllygyň başy)

Demirgazyk Kawkazda – Osetiýada baýlykly jaýlamalar ýok. Ussatlyk ähli mümkin bolan zatlarda şöhlendirilipdir. Бүрүнчден ýasalan tegelek heýkeltaraşlykda, haşamlanan heýkeltaraşlykda hem ep-esli üstünlikler gazanylypdyr. Esasan hem uly bolmadyk бүрүнч paltajyklar örän meşhur, olaryň tyglary haşamlanan surat bilen bezelipdir (sugunlaryň, ýylanlaryň, itleriň şekilleri bilen). Metaldan ýasalan ownuk heýkeltaraşlykda geçileriň, goýunlaryň, sugunlaryň, adamyň şekilleri şöhlendirilipdir (24-25-nji suratlar).

Koban medeniýetiniň giçki ýadygärliklerinde haýwanlary has-da hereketlendiriji ýagdaýda şekillendirmäge bolan yhlas aýdyň görünýär.

MINUSIN ÇÖKETLIGI

(Günorta Sibir)

Özüniň geografik ýerleşşi boýunça Minusin çöketligi Neolit döwründe täze asyra çenli tire-taýpalaryň güýçli göçürimligiň ýeri bolupdyr. Miladydan öň 2-nji müňýyllykda şol ýerde oturymlaşan maldar taýpalar ägirt uly (2 metre çenli) daş heýkellerini galdyrypdyrlar. Olar bellibir dabaralaryň geçirilýän ýerleri bolup hyzmat eden bolmagy mümkin. Olar enäni – urugyň başyny dünýä inderiji hökmünde şekillendiripdirler, ol totemiň zoomorf sypatlaryny özünde jemläpdir.

Daşyň dikleýin tekizliginde oýup ýasalyp, adamyň ýüzi güberçek görnüşde suratlandyrylypdyr. Göwräniň heýkeliniň yokary bölegi mydama aýalyň şekilinde bolupdyr, galan bölekleri – taturowka, saçlary, ynanç nyşanlary, kellä geýilýän zat oýulan grafiki çyzyklar bilen suratlandyrylypdyr (26-27-28-nji suratlar).

Bütewi uly daş fantastik goşundylar – üçünji göz, keseleýin saçlar, nyşany bellikler bilen bezelipdir.

Magdançylyk, esasan hem metaly guýma işi ösýär. Sapy haýwanlaryň kellesi görünüşinde nagys bilen bezelen pyçaklar guýlup ýasalypdyr. Soňy bilen deňölçepli şaý-sepleriň, şöweş gurallarynyň saplarynyň, tokalaryň ýüzüni bezeýän şekilleriň stilleşdirilmesi bolup geçýär. Koban medeniýeti bilen Minusin çökertliginiň medeniýetini eserleriň çeperçilik stilleriň umumylykda birleşýär, bu bolsa şol taýpalaryň etniki garyndaşlygyny görkezýän alamatlaryň biri bolup durýar.

Türkmenistanyň çäginde бүрүнч асыры Behistan daş sütüniň ýazgylary boýunça «Marguş medeniýeti» bilen bellidir, antik döwrüniň grek-rim ýazyjylary ony Margiana diýip atlandyrypdyrlar.

Marguş ýurdunyň maddy medeniýeti metalldan, daşdan, süňkden, keramikadan ýasalan köp sanly önümleri bilen tanalýar. Olar – möhürler, dogatumarlar, бүрүнчден ýasalan möhürler, pyçaklaryň saplary, şaý-seplerdir. Metaldan ýasalan sungat eserleri, binagärçilik ägirt uly ybadathana toplumynda has-da aýdyň göze görünýär. Oduň, atyň, at arabalarynyň, öküziň şekilleri silindr görnüşli möhürde we ownuk keramiki, daş, metal heýkeltaraşlykda suratlandyrylypdyr. Bu medeniýet barada Ridwedanyň gadymy ýazgylarynda agzalyp, бүрүнч асырыň metaldan ýasalan önümleri möhürler, dogatumarlar barada gürrüň edilýär (29-34-nji suratlar).

6-njy tema. DEMIR ASYRYŇ SUNGATY **(miladydan öňki I müňýyllyklar)**

Demir asyry – ilkidurmuş jemgyýetiniň ahyrky döwri. Demir daş we бүрүнч gurallaryny doly gysyp çykardy, netijede zähmetiň esasy görmüşlerinde, ilki bilen ekerançylykda özgerlmeler bolup geçdi. Bu döwre söweşlere mahsus, uruşlar-söweşler harby tehnikanyny we jemgyýetiň harby guramaçylygynyň ösmegine itergi beripdir. Bu döwür «harby demokratiýa» diýlip atlandyrylýar. Harby ýolbaşçylar – ýörişleriň baştutanlary uly wezipäni ýerine ýetiripdirler. Ruhy medeniýet kämilleşýär hem barha çylşyrymlaşýar. Suratkeşler, aýdymçylar – hekaýa aýdyjylar, sözleýiş döredijiligini döredijiler we goraýjylar, amaly sungatyň ussatlary ýüze çykýar.

Taýpanyň baştutanynyň tutýan orny beýgelyär. Taýpanyň baştutanyny jaýlamak dessury aýratyn kaşaňlygy bilen tapawutlanýar. Taýpanyň baştutanynyň orny daşky alamatlary bilen – geými, ýaragy, şahsy şaý-sepleri, at esbaplary bilen tapawutlanypdyr. Şol döwürde dini hem mifologik garaýyşlary bilen bagly metaldan ýasalan ownuk heýkeltaraşlyk duş gelýär.

Keramikanyň taýýarlanylş usuly kämilleşýär. Gap-gaçlarda haýwanlaryň, adamlaryň şekilleri duş gelýär.

Demir asyry – diňe bir aýry-aýry medeniýetleriň arasynda däl-de, şol bir medeniýetiň (türkmen halysy) çäklerinde hem stilistik usullaryň aýratynlaşdyrylan döwri.

Ýewropada demir asyry bellibir medeniýetlerde ýüze çykýar – Galştat döwri (miladydan öňki 650–400-nji ýyl) Günbatarda we Orta Ýewropada; Laten döwri (miladydan öňki 400-nji ýyldan başlap tä milada çenli); Balkanda – frank taýpalarynda demir asyrynyň medeniýeti; Demirgazyk Priçer-nomorýede – skif taýpalarynyň medeniýeti.

Galştat döwri Günbatar Ýewropada grekleriň we rimlileriň hem Gündo-gardan göçme taýpalaryň göçüp gelen wagtyna çenli demir asyrynyň medeniýe-tini häsiýetlendirýär. Oturymly ekerançylyk taýpalary derýalaryň kenarlarynda ýerleşdirilen hem-de ýaşaýyş ýerlerini, şäherjikleri – galalary gurupdyrlar.

Çeperçilik medeniýeti ownuk heýkeltaraşlyk, bişen toýundan ýerine ýetiri-lipdir. Irki döwrüň keramikasy geometrik häsiýetli görnüşde, oýulyp ýasa-lan nagys bilen bezelip, reňkli boýag serişdesi bilen örtülipdir. Giçki döwrüň önümlerinde ösümlik nagyslaryndan başga-da adam şekillerine esasy orny atly adama we zenan keşplere uly üns berlip, aýry-aýry sahnalar şekillendirilipdir. Mundan başga-da, gap-gaçlarda heýkeltaraşlyk täsiri görünýär: gap-gaçlaryň agyzlarynda, gapajyklarynda, göwresinde atly adamlaryň, zenanlaryň, belli bir haýwanlaryň heýkeljikleri goýlupdyr, esasan hem bularyň şekillerini бүрүнç we kümüş bedrelerde has aýdyň görüp bolar. Metaldan ýasalan bedreleriň di-warlarynda aýdym-saz guraly çalynýan sahnalary, baýramçylyklaryň ýörişleri, ýumruk göreşleri, dini dessurlaryň görnüşleri, aw awlamak, söweş pursatlary suratlandyrylýar. Harby arabaly ýörişleriň heýkelleri köp duş gelýär. Onda söweşijiler, atlylar şekillendirilipdir, şekilleriň biri beýlekilere garanynda myda-ma uly ölçegde bolupdyr (35-36-37-38-nji suratlar).

Galştat medeniýetiniň sungat eserlerinde grekleriň we etrusklaryň ösen sungaty öz täsirini ýetiripdir, muňa garamazdan, adamyň şekiline we daşky gurşaýan durmuşyň görnüşlerini giňden şöhlendirmegine uly üns berlipdir.

SKIF MEDENIÝETI **(miladydan öňki VII–II asyrlar)**

Demir asyrynyň ýagty medeniýeti – skif medeniýetidir. Skifler – mila-dydan öňki VII asyryda we miladynyň III asyrynda Gara deňziň kenarlaryna Eýranyň Demirgazyk welaýatlaryndan göçüp gelen taýpalar. Bu medeniýet göçme, ýarym göçme we oturymly taýpalaryň medeniýeti. Olar milady-dan öňki I müňýyllykda Ýewraziýa daglyk sähralarynda Altaýdan Dnestr derýasyna çenli aralykda ýaşapdyrlar. Şu ägirt meýdanlary eýeleýän halklaryň medeniýetiniň we sungatynyň umumy alamatlary köp bolupdyr, muňa gara-mazdan, hersi özüne mahsus özboluşly aýratynlyklaryny saklap gelipdirler (39-njy surat).

Bu döwürde ägirt uly meýdanlary eýeleýän skif taýpalary «harby de-

mokratiýa» döwrüni – synpy jemgyýetiň başlangyçlarynyň döreýän döwrüni başdan geçirýär. Skif taýpalary ýeterlik derejede harbylaşdyrylan bolupdyr, olar tarapyndan Urarta, Assiriýa, Frakiýa, Hytaýa ýörişler amala aşyrylypdyr. Şonuň üçin, olar taýpalaryň birleşmesini döredipdirler, ýöne skif jemgyýetinde umumy ykdysady esas bolmandyr.

Skif medeniýetiniň ösüşi durnukly bolmandyr. Sibirde, Altaýda skif jemgyýetiniň ösüşi haýal geçipdir, Kubanda, Gara deňziň kenarlarynda ösen grek şäherleri – döwletler bilen ylalaşyklar sebäpli, skif medeniýeti uly ösüslere eýe bolupdyr we miladydan öňki III asyrdan Gara deňiz kenarýakasynda ilkinji döwlet gurulýar. Onuň merkezi – Neapol-Skifskiý (Simfiropal etraby). Gündogardan Ural ýakasynda we Powolžýede ýaşan sarmat taýpalar göçüp gelýär. Miladydan öňki II asyrdan sarmatlar skif taýpalarynyň birleşmesini dargadypdyrlar we Neapol Skifskiý şäher–döwleti sarmatlaryň harby birleşmesiniň eline geçýär. Skifler özünden soň köp mazarlyklary we şäherjikleri galdyrypdyrlar. Grek taryhçysy Geradot köp ýyllap Skifiýada ýaşapdyr we köp maglumatlary toplamdyr. Onuň ýazgylaryna görä, skif ekerançylary köp bugdaýy ösdürüp ýetişdiripdirler, bu bolsa Müsürden grekler tarapyndan gallanyň satyn alynmagyny azaldýar. Skifler maldarçylygyň önümlerini üstünlikli satypdyrlar. Esasan, grekler skif atlaryna ýokary baha beripdirler. Miladydan öňki VII asyryň ahlynda esaslanan grek toparlarynyň üsti bilen özara söwda gatnaşyklar alnyp barylýar. Ýurduň ykdysady ýagdaýyny berkidýär, grek şäherleri bilen söwda gatnaşyklary ýola goýulýar, bugdaý we atlar satylýar, teňneler ýasalypdyr, gowy berkidilen binalar gurlupdyr, bina gurluşyk işleri geçirilipdir. Döwletiň döremegi bilen, uly gurluşygyň, jemgyýetçilik ýerlerini kaşan bezemegiň, patyşa we hudaýlara bagyşlanan heýkelleri gurmagyň zerurlygy ýüze çykýar (40-41-nji suratlar).

Jaýlamagyň döp-dessurlary çylşyrymlaşýar, mawzoleýler gurlupdyr, diwarlary suratlar bilen bezelen mazarlar gurlupdyr. Skifler daglarda guburlary taýýarlapdyrlar, olaryň diwarlaryna suratlar çekilipdir, öýüň içki gurluşyna meňzedilip bezelen – iki ýapgytly üçeňiň çyzyklary, nagyşlanan sütünler, di-regler, diwarlaryndan asylan halylar. Guburlaryň birinde bir atly hem onuň önünde eli saz gurally skif şekillendirilipdir. Olaryň arka tarapynda aw awlamak; itleriň suguna topulyp duran pursady şekillendirilen. Skif döwletiniň ösüşine goňşy halklar bolan grekleriň hem täsiri ýetipdir, muňa garamazdan, özbaşdak ýerli döp-dessurlary hem kämilleşipdir.

Skifler öz şäherlerini – ýaşaýan ýerlerini gorag desgalary bilen gurşapdyrlar. Skifleriň goraýjy desgalarynyň gurluşyk tehnika grekleriňkiden tapawutlanypdyr hem-de goragy has güýçli bolupdyr.

Daşyň böleginden hem-de palçygyň garylmany bilen iki sany parallel diwarlary gurupdyrlar, olaryň arasyny çagyl bilen doldurypdyrlar. Diwarlaryň

ýokarsy çig kerpiç bilen örtülipdir. Jaýlaryň diwarlaryny gyzyl, ak we gara boýag bilen boýapdyrlar. Diwarlar göni dikligine bolman, olar merkeze tarap azrak eglip duran görnüşde gurlupdyr. Gurluşygyň şeýle düzümi ep-esli galyňlygy we örän pugtalygy bilen tapawutlanypdyr. Skif gurluşykçylarynyň iň esasy gazanan üstünligi, grek dāp-dessurlaryndan garaşsyzlygydyr.

Gačybatalga ýerleriniň gorag binalarynyň derwezeleriniň günorta tarapdaky – esasy derwezäniň üsti bilen meýdana tarap uzalýan çykalga bolupdyr. Gurluşykçylaryň beýleki tarapdan sütünli, üstü ýapyk seýilgähli jemgyýetçilik ýerlerini gurupdyrlar, ol ýerlerde mermer we бүрүнч heýkeljikleri, mermerden ýasalan iki sany atly relýef (güberçek) heýkeller goýlupdyr eken. Jemgyýetçilik binalaryň diwarlary nagyşlar bilen örtülipdir. Baş derwezeleriň binalarynyň birinde patyşanyň hem-de beýleki meşhur adamlaryň mazarlary ýerleşipdir.

Skif taýpalary Güne, Oda çokunypdyrlar. Baýyryklarda uly ot ýakypdyrlar, depesinde bolsa, gylyç dikipdirler. Şeýle dabaralar harby baştutanlaryň, ýolbaşçylaryň hatyrasyna geçirilipdir. Olaryň ölüminden soň mazarlarynda beýik depeler galdyrylypdyr, köplenç mazarlaryň başuçlarynda daş heýkelleri goýlupdyr. Soňra bu dābi türk taýpalary hem berjaý edip başlapdyrlar. Skif taýpalary türk milletiniň etniki düzümine giripdir. Skif jemgyýetiniň çeperçilik durmuşynyň ösüşi barada amaly-haşam sungatyň tapyndylary habar berýär. Bu eserler ilki bilen adamyň şahsy bezegleri, ýarag, şaý-sepleri, harby, at esbaplary hem-de dürli tuglaryň görnüşleridir. Adatça, bu zatlar бүрүнчden, kümüşden, altyndan, sünkden we agaçdan ýasalypdyr. Günorta Sibirde, Altaýda hemişelik doňaklykda bu eserler gowy saklanypdyr (42-43-nji suratlar).

Ähli şaý-sepleriň şekil bezegi haýwanlar – Ýewraziýa kontinentiniň sähralyk hem tokaýlyk etraplarynyň mesgen tutujylary şekillendirilipdir. Olar sugun, aýy, at, ýekegapan, guşlar we balyklar. Skif ussatlary öz eserlerinde haýwanlaryň бүтинleý şekillerinden başga-da haýwanyň göwresiniň bellibir bölekleriniň şekillerini ýerleşdiripdirler. Mysal üçin, atyň uýanynyň böleklerinde atyň toýnaklary we guşuň penjeleri, hanjarlaryň saplarynda–guşlaryň kelleleri we çüňkleri duş gelýär. Önümlerde şekillendirilen haýwanlar totem urugbaşylary, urug goraýjylary diýlip, hasaplanypdyr. Şol şekillere berilýän manysynyň pikiriçe, olaryň güýji urug agzalaryna hemaýatkärlik etmeli bolupdyr, şonuň üçin skif sungaty jadylandyryjy (magiki) garaýyşlar bilen bagly bolýar. Skif suratkeşleri şol bir wagtda ussatlyk bilen iki wezipäni ýerine ýetirýärler: dabaraly we gündelik ähmiýetli önümi bezemek hem-de onuň ýüzünde anyk mazmuny şekillendirmek. Skif sungatynyň bu aýratynlygy köp asyrlaryň dowamynda saklanyp galypdyr (türkmen halysynyň taslamasy, kümüş şaý-sepler dāp-dessurlary dowam edýän eserler hökmünde, şol çeper kanunyň aýratynlyklaryny özünde jemleýärler) (44-nji surat).

Skif medeniýetiniň ösüşiniň irki döwründe (miladydan öňki VII–VI asyrlar) haýwanyň şekili umumylaşdyrylan, ýöne hakyky bolşuna ýakyn görnüşde beýan edilipdir. Nagşa diňe wajyp, ahmiýetli şekiller salnypdyr, mysal üçin, galkanda sugunyň şahy. Hakyky däl, şertli görnüşde şekillendirilen şahlar yhlaslylygy we başarjaňlygy aňladypdyr ýa-da altyn dan guýlan babyryň şeklini suratkeş çeper serişdeleriň kömegi bilen güýçlüligini hem hakykylygyny umumylaşdyrylan keşbini döredipdir (*45-nji surat*).

Käbir metal önümlerinde ussat dürli haýwanlaryň aýry böleklerini, mysal üçin, guş penjeli sugunyň şekillendirilmegi skif sungatynyň adaty usulyny aňladýar. Agajy oýup ýasamak döpleri skiflerde saklanyp galypdyr. Altaý gorganlarynda (Pazyryk, Başadar) agaçdan, deriden, keçeden, ýüpekden taýýarlanylýan köp eserler, ýünden haly we keçe saklanyp galypdyr. Patyşanyň geými altyn asgyçlar we altyn dan ýasalan beýleki şaý-sepler bilen bezelipdir. Patyşa aýalynyň agaçdan ýasalan tabydy saklanyp galmadyr, ýöne altyn bilen çäýlanlygy sebäpli, onuň käbir böleklerini dikeldip boldy (*46-njy surat*).

Haýwanlaryň we guşlaryň agaçdan kesilip hem-de çapylýp ýasalan şekilleri eýerleriň we at esbaplarynyň bezegleri hökmünde ulanylýpdyr. Agaçdan kesilip ýasalan adam ýüzleri saklanyp galypdyr. Pazyryk gorganyndan iň belli zat – haly. Köp alymlaryň belläp geçişi ýaly, bu haly Türkmenistanyň günbatarynda ýaşan taýpalar – massagetler tarapyndan dokalan eser. Miladydan öňki V–VI asyrlar sungatda bezegliligiň we nagyşlylygyň giňelen döwri bolmak bilen, çeperçilik eserleri özüniň ýokary ussatlygy bilen tapawutlanýar.

Umuman aýdanyňda, ilkidurmuş sungaty hakykaty şöhlendirmegiň başlangyjy bolup çykyş etdi. Ilkidurmuş döredijiliginiň ýadygärlikleri onuň mazmunynyň ýuwaş-ýuwaşdan kämilleşendigine şaýatlyk edýär, suratkeşiň ünsi haýwanyň (obýektiv) şekilinden adamyň şekiline geçýär. Bu bolsa, ähli soňraky asyrlarda çeperçilik döredijiliginiň esasy mazmunyny düzüpdir.

Ilkidurmuş sungaty gadymy Gündogaryň irki synpy döwletleriniň, antik dünýäsiniň we orta asyrdaky Ýewropa sungatynyň esasy bolup durýar. Mundan başga-da, biz häzirki zaman döredijiliginde ilkidurmuş sungatynyň almatlaryna mydama duş gelýäris.

II BOLÜM. GADYMY GÜNDOGAR
SIWILIZASIÝALARYŇ SUNGATY

7-nji tema. **GADYMY MÜSÜRIŇ NESILŞALYKLARDAN ÖŇKI DÖWRÜNIŇ SUNGATY** (miladydan öňki V-IV müňýyllyklar)

Aziýa we Afrika giňişliklerindäki gadymy synp jemgyýetleri «Gadymy Gündogar» diýlip atlandyrylýar. «Gündogar» diýen adalga Rim hökümdarlygynyň zamanasy bilen şertleýin baglydyr, ýagny Rim imperiýasynyň düzümine Alynky Aziýanyň, Müsüriň eýelän ýerleriniň esasy bölegi girip, ol ýerler Gündogaryň daşdaky (aýakdaky) welaýaty hökmünde hasaplanýardy. XIX–XX asyrlaryň arheologik gazuw işlerinden we derňewlerden soň «öň hatarda» duran Gadymy Gündogar ýurtlary bolan Müsür bilen Ikiderýa aralykdan başga-da Gadymy Gündogaryň serhet çäGINE Ikiderýa aralyk bilen Demirgazyk Siriýa hem degişli eken, ondan başga-da Hurrit döwleti – Mitanni, Kiçi Aziýanyň merkezi üsti tekiz belentligi – Urartu ýurdy bilen serhetdeş hettleriň ýurdy, Eýranyň üsti tekiz belentligi Elam welaýaty bilen, Ind derýasynyň boýundaky welaýatlar degişli bolupdyr hem-de Hytaýyň, Ýaponiýanyň gadymy medeniýeti hem degişlidir.

Geografiýa we medeniýet taýdan Gadymy Gündogar özüne golaý, degişli bolan Kawkazyň welaýatlarynyň üstünden, Eýranyň etraplarynyň üsti bilen (Hazaryň günbatar-gündogaryna tarap) Demirgazyk Kawkazyň, Gara deňiz kenarlygy we Orta Aziýanyň gadymy medeniýetleri bilen mäkäm bagly bolupdyr.

Gadymy Gündogar jemgyýetleri hemişe synplaýyn bolupdyr hem öz-özünü dolandyryan we gul (gulçyluk) zähmetini ulanýan hojalyklary ýöredipdirler. Döwlet başynda welin, diri gezip ýörkäler din tarapyndan hudaýlaşdyrylyp «gündogaryň zulumkärleri» adyny alan adamlar höküm sürüpdirler (Gadymy Müsür). Gadymy Gündogar jemgyýeti örän haýal ösüp, kämilleşipdirler, özem köp wagtlap urugçylyk düzgünini saklap ýaşapdyrlar.

Müsüriň birnäçe müňýyllyklara uzap gidýän düýpli medeni taryhyny ylym ulgamynda şu esasy tapgyrlara bölýärler.

Nesilşalyk döwründen öňki döwür: urugçylyk tire-taýpa döwrüniň dagap, synplar jemgyýetiniň döräp, ugur alyp, örän güýçli öňäp başlan wagty.

Gadymy Müsür sungatynyň görnüşleriniň döräp, ugur alyp başlaýşy, miladydan öňki V–IV müňýyllyklara degişli bolýar. Sungatyň ösüşiniň iki tapgyry – I we II nesilşalyk medeniýeti bilen başlanýar.

Irki patyşalyk: I we II nesilşalyk, takmynan miladydan öňki 3000-nji ýyldan tä 2800-nji ýyllyklara çenli.

Gadymy patyşalyk: III–VI nesilşalyk, miladydan öňki XXVIII–XXIII asyrlary öz içine alýar;

Orta patyşalyk: XI–XII nesilşalyk, miladydan öňki XXI–XVIII asyrlara degişlidir;

Täze patyşalyk: XVII–XX nesilşalyk bolup, miladydan öňki XVI–XI asyrlar;

Giçki döwür: XXI–XXXII nesilşalyk bolup, miladydan öňki XI–IV asyrlara degişli ;

VII–X nesilşalyk höküm süren döwri – merkezleşdirilen Müsür döwletiniň döreýşiniň birinji döwri.

XIII–XIV nesilşalyk hökümdarlyk süren döwründe ilkinji dagynyşyk (dargamak) döwri bolýar.

XV–XVI nesilşalyk döwründe giksoslar ýurduň içine aralaşýarlar.

XVII nesilşalyk öz döwri giksoslar bilen bolan söweşlere başagaý bolup geçirdiler we özlerinden soň medeniýet bilen bagly bolan ýadygärliklerini galdyrmadyrlar.

Geografiýa taýdan ýekelikde bir bitewülik bolup, ýerleşmegi bu ýurduň, örän gadymy Müsüriň özboluşly ýaşap, syýasy taýdan dartgynsyz ösmegine, medeniýetiniň güllemegine amatly ýagdaý döredýärdi. Edil Derýaaralygyň medeniýetiniň ösüp-gülleýşi derejesindäki kimin ösýärdi. Miladydan öňki V asyrdan ýaşap geçen gadymy grek taryhçysy Geradotyň Beýik Müsür derýasy hasaplanylýan Niliň baý toprakly jülgesine – «Niliň eçilen baýlygy» – diýip atlandyrylmagy ýöne ýere däl ahyr.

Dogrudan hem, günorta serhedinde ýerleşýän Asuandan, demirgazyk tarapda Ortaýer deňzine çenli azyndan 6 müň km. töweregi uzap, akyp ýatan bu beýik derýa Müsüriň durmuşynda diýseň gerek bolup, uly orun eýeleýärdi. Müsürde ýarym ýyla çenli gurakçylyk möwsüminden (jowza) soň, uly derýa joşup, daş-töweregiň ösümlikleri gögerip, jülge tanar ýaly bolmazdy. Ýerli ilat joşan suwy böwetläp, ony ekerançylyk üçin ulanmagyň ugruny tapypdyrlar. Ýurduň hojalygynda ekerançylyk esasy orna eýedi we emeli suwaryş usuly onuň tüýs janydy. Maldarçylyk, awçylyk, balykçylyk hem örän ösen derejededi.

Gurluşyk üçin ýa-da ownuk-uşak önümlerini taýýarlamak üçin Müsürde ulanylýan daşdan edilyän ýataklar gaty köpdü, özem granit, diorit, parfir – gaty daşlaryndan başlap, tä ýumşak diýlip atlandyrylýan, çökündilerden emele gelen – ýarymdury agat – oniks, serpentin hem gymmat bahaly bolan zümerret daşlaryna çenli örän köp bolupdyr.

Müsürde gurluşyk üçin ulanaýmaga agaç örän azlyk edipdir, özem gaty gymmat düşýän eken. Demir görnüşleriniň ýataklary müsür topragynda gaty azlyk edýärdi, ýöne welin altyn daşy döwlet döreýşinden hem köp ön, eýsem nesilşalyk döwründen hem has ir şu töwerekde tapylyp öndürilýärdi, has

takygy Nubiýa ýurdunyň günortasynda öndürilýärdi. Mis welin Sinaý ýarym-adasyndan alynýardy ýa-da Kiprden getirilýärdi. Müsürlileriň söwda gatnaşyklary örän ir döwürde başlanyp, özem Ortaýerdeňziň Finikiýa kenarýakasy bilen bolupdyr. Kümüş Müsürde örän gymmat bahalanýan bolup, ol hem Kiçi Aziýanyň daglaryndan getirilýän eken. Demir Müsürde örän az möçberde ulanylypdyr we döwri boýunça miladydan öňki 2-nji müňýyllyklarda girizilipdir, eýsem has takygy Täze patyşalyk döwri miladydan öňki VI-XI asyrlardadyr.

Gadymy Müsür sungatynyň ýadygärlikleri onuň bütin taryhynyň dowamynda has ýygyn edýän ugry dini we döp-dessurlaryna uýmak bilen berk bagly bolup gelipdir. Gadymy Müsür jemgyýetiniň has haýal ösüş häsiýeti dini garaýyşlaryň durnuklylygyna sebäp boldy hem-de çeper keşpleriň hudaýlaşdyrylmagyna alyp geldi. Şonuň üçin köp müňýyllyklaryň dowamynda Müsüriň sungaty özboluşly häsiýetlerini saklap bilipdir. Ýöne nähili bolsa-da, Gadymy Müsüriň taryhynyň bütin dowamynda sungat sypatlaýyn üýtgäp bilipdir hem-de taryhy döwürlerinde dürli-dürli çeper sungatyň görnüşine eýe bolupdyr (47-nji surat).

Müsür sungatynyň in görnükli öňdebaryjy görnüşü bolup, hemişe bina-gärçilik ösüp gelipdir. Sungatyň başga görnüşleriniň hemmesi onuň täsiriniň astynda ösýär we bina gurluşygynyň talaplaryna laýyk bolmagynda kämilleşýär. Müsür sungaty hemişe toplumlaýyn bolup, onuň ösüş kämilligine mahsus bolan esasy häsiýetli sypatlary özünde jemleýär. XIX asyryň ahyrynda we XX asyryň başynda gadymy Müsüriň sungatyny öwrenýän ylym diňe ýadygärlikler hakda ýazmak we sungatyň ikonografiýany (bir häsiýeti özünde jemleýän talap) öwrenmek bilen çäklenýärdi.

NESILŞALYK DÖWRÜNDEŇ ÖŇKI DÖWÜR (miladydan öňki V-IV müňýyllyklaryň soňy)

Miladydan öňki V-IV müňýyllyklaryň soňlarynda Müsür jemgyýeti urugçylyk, tire-taýpalyk döwrüniň dargap-pytrmagyny başdan geçirip, kem-kemden synplaýyn düzgünine hem-de döwlet dolanyşygyna ýüz urup barýardy. Şol döwrüň soňlarynda Müsürde özüni berk tutan, hökmürowan hökümdarlar – patyşalar ör-boýuna galdylar, özlerini ykrar etdiler. Şol döwürde, «pikto-grafiýa» diýlip atlandyrylan surat ýazuwy hem döräpdi. Ol ýazuw usuly surat şekilleriniň üsti bilen aňladylyp ýazylyan hat bolupdyr.

Nesilşalyk döwründen öňki döwri iki tapgyra bölýärler:

I nesilşalyk döwründen öňki döwrüň medeniýeti – miladydan öňki 5-nji müňýyllyklaryň. soňy – 4-nji müňýyllygyň birinji ýarymy.

II nesilşalyk döwründen öňki döwrüň medeniýeti – miladydan öňki 4-nji müňýyllyklaryň ikinji ýarymy.

Müsüriň gadymdan oturymly halky (ilaty) bütin ýurduň içine ýüzlerçe

obalara bölünişip dargadylar. Ol obalaryň köpüsi diýen ýaly ekerançylygyň, maldarçylygyň, ussaçylygyň, söwdanyň we başga umumy ýaşaýyş üçin zerur bolan zatlaryň ugur almagy bilen uly we düýpli şäherlere öwrülip gitdiler. Eýýäm, ol wagtlarda Müsürde birnäçe welaýatlar bardy. Ýer (toprak) tire-taýpalyk urugçylygyna degişlidi we olaryň baştutany bolup tire-taýpanyň nesilbaşylary orun eýeläpdiler. Grek adalgasy bolan «noma» taryhyň irki döwrüniň welaýatlaryny atlandyrýar.

Narmer faraonyň plitasy miladydan öňki 3000-nji ýyl.

Ýokarky Müsüriň patyşasy bolan Narmer faraonyň Aşakdaky Müsürde gazanan ýeňşini suratlandyrýar. Beýleki şekiller bilen deňäniňde faraonyň şekili has uly şekillendirilipdir we bir bütewülik güýje gurşalyp görkezilipdir (daş plitanyň beýikligi 64 sm.). Şekilleriň tekizlikde ýerleşdirilişiniň Müsür sungatyna mahsus bolan käbir usulyýeti bilen bagly bolan hereketleri, tilsimleri öwredýär. Uludan güýçli bolan adamyň eginleri örän uly görnüşde ön tarapyndan (fas) suratlandyrylýar, aýaklary we kellesi ýüzüniň ýiti sypatlary bilen gapdalyndan (profil) suratlandyrylýar. Gadymy döwrüň ussat heýkeltaraşyna bu özboluşly tilsimlerden doly bolan şekillendiriş, önünden hem gapdalynda, ony bir bitewülige jemläp, adamyň bütin durkunyň güýjüni, gözelligini görkezmegiň özboluşly gizlin syrydyr, täsinligidir. Şeýlelikde, ýazgyly iki ölçegli tekizlik edil okap lezzet alyp oturmaly kitap ýaly kabul edilýär. Bu tekiz daşda şekillendirilen asmandaky hudaýyň ýerdäki keşbi diýlip hasap edilýän faraon şu daş plitanyň berýän mümkinçiliklerine görä, edil ganat baglan ýaly bolup görünýär (48-49-njy suratlar).

Tekiz daşyň (plitanyň) ýüzündäki taslamasynyň gurluşy kese zolaklardan ybaratdyr we bir zady, wakany suratlandyran pursat başga bir pursadyň aşak ýanynda, örän berk düzgünde, yzygiderlikde ýerleşdirilip, oňa seredeniňde, şekilleri hekaýa okap oturmaly görnüşe ýerleşdirilen. Bu täsin özboluşlyklar, aýratynlyklar geljekde gadymy Müsür sungatynyň talaplarynyň kadalaşdyrylan ulgamynyň düýbünü tutýar we ikonografiýa tilsimleriniň sazlaşyk birliginiň netijesi bolup, adamyň janly şekili döreýär.

MÜSÜRIŇ IRKI PATYŞALYK DÖWRÜNIŇ SUNGATY (miladydan öňki III-II müňýyllyklar)

Gazuw-agtaryş işleriniň netijeleri şol döwrüň medeniýetiniň ösüp ýeten derejesi hakynda hem-de şekillendiriş sungatynyň ýagdaýy hakynda gyzykly maglumatlar berýär. Irki döwürde Müsüriň ýaşaýjylary o dünýäniň barlygyna ynanýar ekenler, ol hem öz nobatynda urugçylyk döwründäki jadygöýlere bolan ynanç bilen baglydyr. Ölen adamy jaýlanlarynda dirikä durmuşda ulanan zatlaryny onuň ýany bilen salyp, ähli zatlar bilen üpjün eder ekenler. Şonuň üçin mazarlaryň

gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde ol döwre mahsus bolan ýagdaýlar hakynda, medeniýetiň ösüp ýeten derejesi hakynda we şekillendiriş sungatynyň irki döwürde ösüp ýeten derejesi hakynda baý we aýdyň maglumatlary jemläp bolýar.

I nesilşalyk döwründen öňki döwrüň medeniýetiniň irki wagtyndaky ýaly, gadymy mazarlar edil ýaşayyş jaýlar ýaly (agaçdan, gamyşdan, boýrakdan ýa-da palçykdan gurlan) tegelek ýa bolmasa süýrümtil görnüşli we edil agajyň şahalary ýa-da boýrak bilen üsti ýapylan ýaplara meňzeýärdi.

I nesilşalyk döwründen öňki döwrüň medeniýetine degişli bolan uly maglumatlary özünde jemleýän mazarlaryň gönüburçly görnüşleri hem ýüze çykdy. Bu bolsa urugçylyk döwüründäki ýokarky gatlaklara degişli bolan, baýlykda saýlanyp başlanlaryň üýtgeýän ýagdaýyndan aýdyň habar berýär.

Şol wagtlar töweregi çig kerpiç hem ýasalyp başlanypdy. Ol kerpiçler bilen gazylan çukuryň diwarlaryny berkidýärdiler, ýokarsyny, üstüni welin kerpiç bilen daşdan örtülen üçek bilen ýapypdyrlar. Gowy kebşirläp, berkläp serkerdäniň mazaryny taýýarlapdyrlar, sebäbi onuň «bakylyk» ýaşamagy bütün tire-taýpasy-na, nesline rowaçlyk, döwletlilik getirer diýip hasaplar ekenler.

II nesilşalyk döwründen öňki döwürde (miladydan öňki 4-nji müňýyllyklaryň soňy) eýýäm ýeriň üstünden, çägeden gümmez görnüşde depeleri galdyryp başlaýarlar.

Şekillendiriş sungatynda welin adamyň keşbi döredildi. Toýundan (palçykdan), daşdan, süňkden ýasalan heýkeljikler döredilýär, belki ilki dini däp-dessurlar bilen bagly bolandyrlar (şeýle-de dürli-dürli haýwanlar: begemotlar, itler, ýolbarslar) hem-de erkek adamlaryň we aýallaryň şekilleri döredilipdir.

Gap-gaçlaryň surat basyp bezelişi hem-de diwarlaryň suratlar bilen bezelişi örän gyzykly we özboluşlydyr.

8-nji tema. MÜSÜRİŇ GADYMY PATYŞALYK DÖWRÜNIŇ SUNGATY (miladydan öňki XXVIII – XXIII asyrlar)

Müsür sungatynyň pajarlap gülläp ösmegi miladydan öňki III müňýyllyklarda, ýurduň birleşmeginden soň başlandy. Hökümdaryň çäksiz häkimiýeti berkeýär, özem giňden gul zähmeti ulanylýar. Faraonlaryň hudaýlaşdyrylyşy düýpli orun alýar. Faraonlaryň özleri ruhanylar bolansoňlar özlerini gudraty güýçli Günüň – Ranyň ogullary diýip yglan edýärdiler.

Aradan çykan faraon hemişe Osiris bilen deň derejelige ýetirilýärdi, şeýle hasap etmegiň, sylagyň düýbünde welin şu pikir ýatyrdy: gadymkylaryň göz önüne getirişlerine görä ölen adam her ýyl gudratyň güýji bilen tebigatyň bir gök çöpi bolup direlýändigindedir. Şeýlelikde, faraon göze görünmez bir güýç (ruh) diýlip kabul edilýärdi, eýsem, ýurdy bela-beterlerden gorap saklaýjy diýmekdi we şol sebäpli urp-adatlaram has-da çylşyrymlaşýar.

Adamlara birnäçe ruh berilýär diýip müsürliler berk ynanýar ekenler. Şol ruhlaryň biri «ikinji men» – «ka» diýip olar hasap edipdirler. Onuň bilen duşmak, birleşip bilmek – janly durmuşyň akymynyň kesilmän dowam etmegi, adamyň täzeden direlmegi ýaly kabul edilýärdi. Ölen adamyň bedeniniň ornuny daşdan ýonulan şekil çalyşýardy we olaryň (müsürlileriň) pikirlerine hamana öleniň jany täze daşdan ýasalan bedenine gaýdyp geläýmegi mümkindi. Şonuň üçin Gadymy Müsürdäki heýkeltaraşlygyň döremeginiň düýp sebäbi adam ölensoň hem ýaşaýar, ýöne onuň üçin dine uýup, döp-dessurlary ýerine ýetirmek maksady bilen, heýkelleri döretmekdi. Özem edil şu pikire hyzmat edendikleriniň netijesinde heýkeltaraşlykda adamyň galypa guýlan ýaly edip daşdan portretini döretmek zerur hasaplanypdyr.

MÜSÜRİŇ GADYMY PATYŞALYK DÖWRÜNIŇ BINAGÄRLIGI (miladydan öňki XXVIII–XXIII asyrlar)

Faraonlaryň kulty bilen baglylykda miladydan öňki III müňýyllykdan başlap, birinji äpet göwrümlü mazarlar dikeldilip ugralypdy. Olar ýerzeminden gurlan otagdan ybaratdy, soňundan şol ýerde ölen adamyň sarkofaga salnan jesedini we «täze jaýynda», hamana, gereklenäýjek zatlary ýerleşdirilipdir. Onsoň, ýeriň üstünden dikeldilýän gabyr tümmegi kerpiç bilen örtülipdir. Faraonlaryň gabyr gümmezleriniň (tümmekleriniň) şeýle beýiklige ymtylmagy özboluşly, şu pany dünýäniň az wagtlyk aldawaçdygyny, ol, öleniňden soňky durmuşyň welin bakylykdygyny gapma-garşylykda suratlandyryýardy. Faraon Joseriň Sakkaradaky (III nesilşalyk, miladydan öňki 2800-nji ýyl) gabyr tümmeginiň üstündäki piramidasynyň beýikligi 60 metrdenem has beýikdi we ýokaryk gitdigiče azalýan äpet daşlardan ýasalan 7 sany basgançakdan ybaratdy (50-nji surat).

Dünýäniň ýedi täsinlikleriniň biri diýip Giza çöllügindeki Hufudyň (Heopsyň), Hafranyň (Hefreniň) we Menkauranyň (Mikerianyň) (III nesilşalyk, miladydan öňki 2700-nji ýyl) piramidalaryny atlandyrypdyrlar. Olar giden, ulgam-ulgam çägeli çölde ak daşdan dikeldilen düýbünden (esasyndan) galdyrylyşy deň dörtburçlukdan ybarat, gapdallary welin deňýanly üçburçluklar. Şol üç äpetleriň içindäki has äpedi – Heopsyň piramidasydyr. Binagäri – Hemion. Ol piramidanyň beýikligi – 147 metr. Esasynyň gapdallarynyň bir tarapyň uzynlygy – 233 metr. Daşdan ýasalan (ýonulyp alnan) plitalary gurluşyk ýerine getirmek üçin münlerçe adam ýol salýardy, ol ýol salnyp tamamlanan soň, 25 ýylyň dowamynda piramidany gurdular diýip, gadymy döwrüň taryhçysy Geradot belleýär. Bu piramida 2 million 300 mün daş bloklaryndan gurlan. Ol daş bloklarynyň hersiniň agramy 2,5 tonnadan başlap 30 tonna çenli barabardyr. Heopsyň piramidasynyň daşky aýlawy hek plitalary bilen örtülen. Içki göwrümünde granit daşy bilen örtülen

uly bolmadyk kamera ýerleşýär. Ol kameranyň içinde welin sarkofaga salnan faraonyň mumiýa edilen ystyhany ýerleşdirilipdir. Onsoňam, şol kamera alyp barýan koridorlar (uzyn zolak ýapyklyk) hem-de howasyny çalyşýan insizje kanallar (ýapjagazlar) ýasalypdyr. Şeýlelikde, bu piramida daşdan ýasalan giden bir äpetlikdi. Uzak ýerden, hatda uly daşlykdan seredeniňde hem howalanyp, dag ýaly bolup duran görnüşi we äpet ölçegleri bilen howalaňy basyjy bir täsinlikdi (*51-nji surat*).

Gizada ýerleşýän piramidalaryň barysy bir uly бүтewүlik ansamblynyň bir bölegidir. Olaryň sanyna örän talaply ölçeglerden çykan jynaza ybadathanalary hem degişlidir. Sfinksň sypatlary hem ünsden düşenokdy. Hefreniň piramidasyna alyp barýan ýoluň göni okunda duran Sfinksň äpet şekili bu бүтewүligi has hem dabaralandyrýardy. Bu dag daşyndan çapylan Sfinks faraonyň örän agras ýüzüni we ýolbarsyň göwresiniň birleşdirilen бүтewүlik geň galdyryjy täsiridi. XX asyryň 60-70-nji ýyllarynda himiýa, fizika, astrofizika, medisina, biologiýa ylymlar kosmosy öwrenýän ylymlar bilen bagly bolup we utgaşyp ösmeginiň netijesinde, Müsüriň gadymy siwilizasiýasynyň tehniki üpjünligi we onuň ýokary derejesiniň beýikligi dünýä adamzat siwilizasiýasyndan öň siwilizasiýa bolandygy bilen düşündirilýär we muňa ep-esli deliller getirilýär. Delilleriň bir bölegi piramida diwar bezeg şekilleriniň arasynda ýer tutýarlar (*52-nji surat*).

MÜSÜRIŇ GADYMY PATYŞALYK DÖWRÜNIŇ HEÝKELTARAŞLYGY (miladydan öňki XXVIII – XXIII asyrlar)

Faraonlaryň, atly-abraýly adamlaryň we köşk mürzeleriniň heýkelleri ybadathanalaryň we mazarlaryň dikeldilişindäki esasy gurluş bölekleri bolýardy. Şekilleriň kultlaşdyrylan many derejesi, olaryň ýerine ýetirilmegini has-da kanonlaşdyrды (kadalaşdyrды). Edil asyrdan ýadygärlik hökmünde doňup galan ýaly güýçli täsir ediji, şol bir parahat we şol bir görnüşde şekillendirilýärdiler. Köp halatda olar çep aýagy öňe ädim urup, ör-boýuna galyp duran (dik duran) ýagdaýda ýa-da şol adam şekilleri ellerini döşüne gysyp, ýüzüne seredip duran halatlarda şekillendirilipdir. Ol şekiller örän uly ussatlyk bilen, edil janly ýaly edilip ýerine ýetirilensoň, özlerinde üýtgeşik güýji jemleýändigini görünýär. Heýkeltaraşlar uly yhlas bilen şu heýkelleriň özünde hakyky adamyň çyn keşbini we öz göz önüne getirýän gözelligleriniň kämilligini jemlemek isläpdirlir we maksatlaryna ýetipdirler. Sebäbi, olary ýagty, uçganaklap duran reňklere beslemek, gözlerini welin dag hrustalyndan we efeben agajyndan gazma nagyş basyp ýasamaklary olaryň ýüzlerini has-da janlandyryýardy (*53-nji surat*).

Kai mürzäniň oturan görnüşindäki, hek daşyndan ýasalan şekili (miladydan öňki 3-nji müňýyllyklaryň ortalary) tüýs portretleşdirilen heýkeldir. Welmoža Kaaperanyň agaçdan ýonulyp ýasalan heýkeli (miladydan öňki 3-nji müňýyllyklaryň ortalary) üýtgeşik hakykata golaýlygy bilen we ýeke-täklik sypaty bilen tapawutlanypdyr welin hatda ony tanan (heýkeljigini) adamlar bu ýagdaýa haýran galyp, «Oba arçyny» diýip at beripdirler. Örän ýygydan mazarlaryň içinden maşgalalaýyn suratlandyrylan heýkeller hem tapylýar. Rahotepiň we onuň aýaly Nafretanyň (miladydan öňki 3-nji müňýyllyklaryň ýarymy) bilelikde ýasalan heýkelleriniň sypatlandyrylyşy örän ýönekeýje, ýöne şol wagtda-da sypatlary umumylaşdyrylandyr. Aňyrdan gelýän döp-dessurlar boýunça erkek adamyň şekili goňur-gyzyl reňke, aýalyň şekili welin sary reňke, saçlary gara, geýimleri ak reňke reňklenipdir (54-55-56-57-nji suratlar).

Piramidalaryň içinde ýerleşdirilen faraonlaryň portretleri edil janly ýaly täsir edijidir. Özem olaryň keşbi kanonlaşdyrylan. Faraonyň çep aýagy öňe ädilendir. Oturan ýagdaýda suratlandyrylanlaryň şekilleri deňölçegligiň we deňagramlygyň talaplaryna eýerýär we içki dartgynlyga gurşalan. Faraon Hefren welin (miladydan öňki 3-nji müňýyllyk), başynda ganatlaryny ýaýyp duran Gora, laçynyň goragynda, belentlik duýgusyna gurşalyp, doňup galypdyr (58-nji surat).

Ölümden soňky dünýäde ýaşaýşyň barlygyna, kultura bolan ynamyň täsiriniň astynda bolandyklary sebäpli mazarlaryň we ybadathanalaryň diwarlaryna güberçekleýin we ýöne surat çekme uly ähmiýete eýedi. Onsoň hem, bu zatlaryň barysy aradan çykan faraonlaryň täsirli güýjüni şöhratlandyrmak üçin gerekdi. Özem, olar diwaryň ýalpakdygyny göz-görtele tassyklamak, berkitmek üçin hem-de binagärçilikdäki obrazy bir bütewülige jemläp, güýç-kuwwatdan doly keşbini janlandyrmak maksady bilen, wajyp gerekli bolan tertibinde, oňa örän uly ähmiýet berip, özboluşlykda ýerleşdiripdirler. Şonuň üçin hem bu ýerde köp maksatly, düýpli suratlandyryş diwaryň ýüzünde frizlaýyn (bölekleýin) ýerine ýetirilýär. Hudaýlar we faraonlar başga adamlardan has beýik, has dartuwly görnüşde şekillendirilipdir. Gadymy müsürliler güberçekleýin şekillendiriliş usulynyň iki tehniki görnüşini ulanypdyrlar – barelýef (tekizligiň ýüzüne çekilýän, çala galyp duran güberçek şekili) we içi çuň oýulan relýef. Bu ýagdaý olary diwardaky şekillendiriliş usuly bilen golaýlaşdyrýar. Grafiki görnüşli diýip binagär Hesiriň (miladydan öňki 3-nji müňýyllyklar) agajyň ýüzünde ýerine ýetirilene güberçekleýin şekilini mysal edip getirip bolar. Gadymy patyşalygyň güberçekleýin şekillendiriliş usulyna many-mazmunna eýe bolan, frizalaýyn ösüş esasyna mahsusdyr. Many-mazmunly taslama durmuş bilen bagly, düýpli wakalary, sahna-sahna ýerleşdirip, wagt çäginde dörän hereketini we ösüşini görkezýär (59-njy surat).

Diwar ýüzüne şekillendirilen ýazgy we relýef.

Gadymy patyşalygyň güberçekleýin şekillendiriş usul akymyndaky ýaly suratlandyryş edil galyplanan ýaly, örän arassa, hereketleri tutuş, düşnükli. Medunedäki binagär Nefermatyň guran mazarynyň diwar suratlary hem şu akymda ýerine ýetirilipdir we diwar suratlarynyň guradylan ýüzlerine dürli-dürli, ýaşyl, gök, goýy sary-gyzyl, açyk ýaşyl (birýuza daşynyň reňki ýaly) reňkler ulanylypdyr. Gazma nagyşlanyşa meňzedilip ýöriteleşdirilen öýjagazlar reňk goýulygy (pasta) bilen doldurylypdyr. Diwarlaryň ýalpaklygy welin şekilleriň ykjamlygyny we gözelligini has-da aýan edip görkezipdir (*60-61-nji suratlar*).

Senetçilik.

Çeper senetçilik we ownuk reňk ulanylan plastika (heýkeltaraşlyk) giňden orun alypdyr. Gymmat bahaly daşlardan: malahit, pöwrize, serdolik daşlaryndan ýasalan şaý-sepler, ýüzüne gyzyl çaýylan öý senetleri. Gadymy patyşalyk döwründe ýasalan ähli senetler we başga-da enjamlar öz sypaýylygy, ykjamlygy we örän göze ýakymlylygy, mylaýymlygy bilen tapawutlanypdyr. Senet önümleri altyndan we ýarymgymmat daşlardan (malahit, absidian) taýýarlanylýpdyr we Gadymy Müsür medenýetine mahsus bolan özboluşly dünýä-garaýşyň bar täsinlikleri şol döwürde esaslanypdyr.

9-njy tema. MÜSÜRIŇ ORTA PATYŞALYK DÖWRÜNIŇ BINAGÄRLIGI (miladydan öňki XXI-XVIII asyrlar)

Bu döwürde Müsüriň jemgyýetçilik gurluşynda birnäçe täzelikler ýüze çykýar. M. öňki III müňýyllygyň soňky asyrlarynda Müsür birnäçe özbaşdak nomalara bölünýär. Miladydan öňki XXI asyrda Müsüri birleşdirmek üçin göreş başlanýar. Olar gaýtadan birleşdirilýär. Gadymy patyşalygyň ýykylmagy (synmagy) gitdigiçe güýç alýan içki göreş üznüksiz dildüwüşükler we täze garaýyşlar, hiç haçan üýtgemän galjak ýaly, könäniň endik edilen köne düşüňjeleriniň bilini omurýardy, kesip-kerçäp taşlaýardy. Şol ýagdaýlar bilen bilelikde nomarhlaryň erkinlige bolan güýçli ymtlyşy, şäherleriň çaltlyk bilen ösüşi ýerli akymalaryň dürli görnüşlerini ýüze çykarypdy. Täze döwür Orta patyşalyk döwri adyny alýar. Ol m. öňki 2050-nji ýyllardan başlap, XVIII asyryň ahyrlaryna çenli dowam edýär. Orta patyşalygynyň faraonlary Senu-sert III we onuň ogly Amenemhet III dolandyran ýyllary (m. öňki XIX–XVIII asyryň başlary) Müsüriň gülläp ösen döwri bolupdyr. XII nesilşalygyň in soňky kuwwatly faraony Amenemhet III bolupdyr. Ondan soň Müsüriň Orta patyşalyk döwri hem pese düşüp başlaýar. Öz ýagdaýyny saklamak üçin XII nesilşalyk döwrüniň faraonlary döwleti goramak üçin we ykdysadyýetiň gowulaşmagy üçin ençeme işleri edip başlapdyrlar. Şeýlelikde, ähli hojalyklaryň ýokary göterilmegi, medeniýetiň we sungatyň gülläp ösmegi şäherleriň kämilleşmegine

getiripdir. Sungat dürli görnüşleri, dürli akymlary ýüze çykarýar, şäherleriň ösüşi şol akymlaryň döremegine getirýär. Edebiýat, ylmy gözlegler anyklanylýar, bilime bolan höwes artýar. Şonda-da, öňki ýaly, Gadymy patyşalyk döwrüniň sungat derejesine ýetip bilmändirler, Gadymy patyşalyk döwrüniň piramidasy ýaly etjek bolup gaýtalapdyrlar. Döwlet pes hem bolsa, sungat dolulygyna beýan edilipdir, ýerli akym döräpdir. Medisina we astronomiýa ösdürilipdir. Köşk sungaty daşky görnüşinden öňki onýylygyň däplerini özüniň ýagty ösüşinde gaýtalaýar.

Şu ýagdaýlar asyrlar boýy sungatdaky, edebiyatdaky we ylymdaky gözlegleri anykladylar, özem anyk bilime bolan höwesi oýardy. Öňki kuwwatly, güýçli täsirini syndyrmajak, gaýta ony berkitjek bolup faraonlar Gadymy patyşalygyň beýik nusgalaryna öýkünýärdiler, ýöne başda olaryň öňküleriňki ýaly gurby çatanokdy, öňküleriňki ýaly başdan dogumly hereket edip bilmediler. Şonuň üçin kerpiçden gurlan piramidalar o diýen uly däl di we çalt, az wagtyň içinde döwürlär.

Has täze ygtybarly çözgütler XII nesilşalyk döwründe döreýär. Köşkleriň we howlularyň daşyndaky sütünler has uly we üýtgeşik täsirli ähmiýete eýe bolýar. Bu binagärçiligiň döredijilik täsinligi we täzeligi – pilondyr.

Täze binagärçilik keşpleriň gözleglerinden birinji habar beren ýadygärlik Del-el Baharidäki Mentuhotep I-iň (miladydan öňki XXI asyr) mazar ybadathanasydyr. Bu mazar ybadathanasyna Orta patyşalygynyň paýtagty bolan Fiwiň golaýynda Nil derýasynyň günbatar kenarynda ýerleşen. Faraon Mentuhotepiň mazary has gichki döwürüň uly köşk toplum ansamblarynyň başyny başlaýar. Gözel görnüşde, dag içinde ýerleşen bu iki terrasly mazardy we inli panduslydy (girelge üçin eňňit), ol hem ybadat etmek üçin adamlaryň ýokaryk haýal galşyny üpjün edýärdi. Belki, bu mazaryň ýokarsy piramida bilen gutarylyp, örän täsin bezegi bolandyr. Onsoňam, portikli, açyk howly, sütünli zal we kilise (swýatilişe) bilen gutarýardy. Piramidanyň jülge tarapyndan 1200 metr uzynlykda ýol barýardy. Ol ybadathananyň içine girmek üçin barýan ýoluň üstündäki aralygy iki sany äpet diňleriň dikeldilen örän insizje geçelge bolan. Soň-soňlaram ol Müsür ybadathanalarynyň gurluşygynyň kadalaşdyrylan düzgünine öwürlip gitdi.

Patyşalaryň guburhanalarynyň göwürümleri ulaldylyp başlanypdyr we Hawaradaky Amenemhet III-iň piramidasy äpetlilik bilen sazlaşykly tamamlanypdyr. Hatda bu ýerdäki piramidalar kerpiçden ýasalyp, ýüzi hek bilen örtülen hem bolsa, olarda aýratyn bir üýtgeşiklik häsiýeti bolupdyr. Meselem, ýerzemindäki saklaw otagy bir bitewi daşdan oýulyp ýasalyp, sary kwarsit bilen ýüzi örtülen üýtgeşik bolupdyr. Esasy meşhurlyk bilen tanalýan piramidanyň içindäki guburhanadyr. Labirint ady bilen şöhratlanan bu piramida, Gerodotyň

bellemegine görä, gadymy patyşalyk döwrüniň ajaýyp piramidasy bolupdyr. Ony Müsüriň möhüm bir ajaýyp zatlarynyň biri bolandygy barada antik awtorlary ýazypdyrlar. Bu ýazgylar gazuw-agtaryş işlerinde tassyklanypdyr. Ybadathananyň meýdany 72 müň kw/m eýeläpdir we birnäçe zallar ybadat edilýän jaýlardan hem-de haşamlanan heýkellerden we relýefferden düzülipdir. Amenemhet III-iň piramidadan ýasalan ybadathanasynyň masştabynyň birden ulalmagy, patyşa guburhanalarynyň ähli toplumlaýyn bina bilen baglanyşykly beýleki bölekleriniň бүтінleý üýtgemegi, bu ybadathana faraonyň umumy döwlet medeniýeti hökmünde bellenişli geçilipdir. Ybadathanalaryň içindäki heýkelleriň häsiýeti we bu desgadan uzakda ýerleşmedik Amenemhet III-iň sary kwarsitden ýasalan sütünleri pýedestallar bilen bilelikde 18 metre ýetengiligi bilen tassyklanylýar. Piramida ybadathanasynyň düýpgöter üýtgedilmegi patyşa häkimiýeti esasynda taýýarlanylýar. Ybadathanalaryň ägirtligi takyk usulda üýtgedilipdir, uly bitewi daşlary bilen tutuş sütünleriň hataryny basyrmaga ýardam edipdir. Labirintiň sütünleriniň ýerleşişiniň öňki derejesinde ýerine ýetirilipdir we onuň häsiýet aýratynlyklary görkezilipdir. Uly göwrümlü diwarlar şäheri ika bölüpdir, onuň uly gündogar böleginde köşkler, meşhur adamlaryň öýleri, ammarlar, günbatarda bolsa daýhanlaryň kiçijik jaýlary ýerleşipdir. Köşkleriň we meşhur adamlaryň öýlerinde daşdan ýasalan bosalalary, agaç ýa-da daş sütünleriň, diwarlaryň ýazgylary, pürsden ýa-da kerpiçden gümmez görnüşli üçekli (potoloklary) bolupdyr. Barly adamlaryň öýleri, meýdany boýunça takmynan 41,4x59,4 m bolup, olaryň içinde yetmişden gowrak otag ýerleşdirilipdir. Öýleriň merkezinde sütünli zallar ýerleşip, onuň daş-töwereginde içki otaglar ýerleşipdir. Şäheriň günbatar böleginde özüniň pes çatmalary bilen birlikde dört sany jaýly howlulary hal-ýagdaýy görkezipdir. Şäher köçeleriniň ortalary daşdan goýlan ýapjagazlara tarap aşaklanýan görnüşde bolupdyr.

MÜSÜRIŇ ORTA PATYŞALYK DÖWRÜNIŇ HEÝKELTARAŞLYGY (miladydan öňki XXI-XVIII asyrlar)

Müsür şekillendiriş sungatynda kiçi ölçegli heýkeltaraşlyk ähmiýetli özboluşly hadysadyr. Öziniň häsiýetli taraplary bilen monumental heýkeltaraşlyk bilen baglanyşýar, ýöne ol çeper aňlatmanyň başga serişdeleri öz ýoly bilen gidýär. Müsür sungaty dini-jadygöýlük düşüňjeler bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Adamyň şekilini suratlandyrmakda onuň ýeke özüne mahsus bolan keşbine we häsiýet alamatlaryna üns has hem artýar. XII nesilşalykdan başlap faraonlaryň heýkellerini ybadathanada hudaýlaryň ýanynda ýerleşdirýärdiler. Şol sebäpli hökümdaryň keşbi we häsiýet alamatlary işlenip çözülýär, onuň ýaşy bilen bagly bolan görnüşe has uly üns berilýär. Synply Müsüriň

sungatynda synplylykdan öňki döwür Gadymy patyşalyk döwründe döredilip berkän aýratynlyklar Müsüriň sungatynda geň däl. Müsür plastikasy öwrenilende kiçi ölçegli heýkeltaraşlyk has-da özüne çekýär we soňa aýratyn orun berlipdir we ol şol wagtyň özünde berk kanun bilen şertlenipdir. Heýkeltaraşlyk sungaty gadymy ynançlar bilen bagly bolup galmagyny dowam etdirýär we özüniň niýetlenilişi ýaly, müsürlileriň dini jadygöýlük düşünjelerine laýyk gelýär. Şonuň üçin hem umuman alanyňda, öňküsi ýaly, şertli häsiýetlerini saklapdyr. Emma esasy çeper keşp bolup, bu esasanam XII nesilşalykda heýkeltaraşlyk portretleri göz-görtele üýtgapdyr. Bu täze aýratynlyklar faraonyň ajaýyp heýkellerinde aýdyň göze ilýär. Ussatlar daşy dünýäni bermegiň tärlerini gözleýärler. Gonamçylyklarda, ýazgylarda öňki hökmany bolan ençeme kadalardan el çekýärler, hatda käwagtlar shemadan hem çykýarlar. Ýazgy-lar reňkler baýlygy bilen haýran galdyrýar, olarda öwüşginleriň geçişi aýdyň görkezilýär. Birentek ýerli merkezlerde şekillendiriş sungatynda hakykylyk ýüze çykyp başlaýar. Ýerli merkezde döredilen stil soňra resmi sungatda tär hökmünde kabul edilipdir. Faraonlaryň portretleri olaryň ýüzüniň in gowy häsiýetli eserleri bolup, olaryň işlenişi hem-de süňkleriň we damarlarynyň berlişi reňkleriň oýunlary kölegeleriň üsti bilen berlipdir. Şu stilde döredilen portretlerde faraonlaryň ýowuz zabun häkimligi özlerine siňdirilipdir. Ýöne welin, ýüzüň şeýle berilmegi öňküsi ýaly, faraonyň ägirt monumentallygy onuň ýüz hereketsizligi bilen baglanyşypdyr. Orta patyşalykdan bize gelip ýeten ajaýyp heýkel faraon Senusert III-iň heýkel kellesi. Faraonyň ýüzüniň hiç wagt mizemeýän üýtgeşsizliginde bir üýtgeşiklik bolup geçipdir. Ýagty kölegäniň ýiti oýny gara daşda bu hökümdaryň özüne mahsus aýratynlygyny äşgär edip ýüze çykarýar, onda ýiti akyly nähilidir birhili içki şübhäni we gizlin gussany duýýarsyň. Faraon Senusert III-iň döwründe aňladyş güýjüniň şeýle ýokary derejesine ýeten heýkeltaraşlyk portret stiliň şol ýoly onuň ogly Amenemhet III-iň döwründe hem dowam edilipdir. Ýöne, miladydan öňki XIX asyryň ortalarynda bu stil görnüşi biraz özgeripdir. Ýüzüň ýiti dramatizleşdirilen görnüşine Amenemhet III-iň heýkel portretiniň ýüzünde we tanis sfinkslerinde has köp duş gelýäris.

Müsür portret heýkeltaraşlygynyň gülläp ösen döwründe portretiň stili gadymy patyşalyk döwrüniň portretleriniň keşbinden örän tapawutly. Orta patyşalyk döwrüniň portret heýkeltaraşlyk sungatynyň gülläp ösen döwrüne, bu stilde ýerine ýetirilen özdiýenli faraon Amenemhet III granitden edilen göwre we kelle heýkeli degişlidir. Heýkel biline çenli saklanyp galypdyr, sag eliniň tirsekden aşagy döwlen, çep eli göni saklanyp galan, faraonyň oturan, elini dyzynyň üstünde goýup, frontal kompozisiýalary gurlan. Ýagtylyk we kölege egin-eşikleriň kömegi bilen täzelik berlipdir. Her heýkeliň öz stili we

ritmi bolupdyr. Kanunlaşdyrma meňzeşlikler, reňkler gaýtalanyndyr. Ol özüne göwni ýetýän, onuň rahat boýny we ýüzleri uly göwrümde keşp janlandyrylypdyr. Kellede faraonlaryň baş gabynda ýalygyň ýüzüne keramatly ýylanyň keşbi çekilen. Aýratyn özboluşly içine çöküp duran ünsli gözleriniň nazary hem-de ýüzündäki hökmürowanlyk, dogumlylyk alamaty bu faraonyň gyňyr häsiýetini bize aýk görkezýär. Döwrüni kynçylyk bilen geçiren, daşky we içki söweşleriň agyrlygyny gerdeninde çekip oturan adamyň keşbinde suratlandyrylýar. Şol heýkelde ýüzüň häsiýetli aýratynlygy döwrüň çeperçilik stiliniň ösüşiniň esasy ýoly bolup hyzmat edipdir we Müsüriň Orta patyşalyk sungatynyň özboluşlylygyny kesgitleýär. Orta ýüzli adamyň ýadaw keşbi, onuň içki dünýäsiniň drama näsazlygyny döwrüň häsiýeti hökmünde görkezýär. Heýkeliň garaňkylygy şol döwrüň ýiti uruşly syýasatyny görkezýär. Şol uruşly syýasaty alyp barmakda faraon Amenemhet III uly rol oýnaýan eken. Öz döwrüň syýasatyny amala aşyrmakda akyly, edermen, gazaply bolaýmasaň, baş alyp çykması kyn bolupdyr. Şu portretde sungatyň öz kanunalaýyklygy we talaplarynyň bolşy ýaly, portret stiliniň hem öz estetik düşünjesi bar. Gadymy patyşalyk döwrüniň portretleri hakyky görnüşde suratlandyrylyp, öz hereketleri bilen tapawutlanypdyr. Gadymy patyşalyk döwrüniň ýene bir aýratynlygy, suratlandyrylýan şahsyýetiň hakyky öz keşbini, onuň gylyk-häsiýetini anyk we dogry açyp görkezmäge çalşylmagyndadyr. Gadymy Müsüriň sungat eserlerinde ulanylan daşlaryň gaty görnüşleri: granit, diorit, bazalt Müsüriň monumental sungatynda has häsiýetli bolupdyr. Ýöne olar şeýle hem kiçi ölçegli plastikasynyň ösüşinde bütin bir ýoly kesgitleýärler. Gadymy Müsüriň heýkeltaraşlygynda göwrümiň we möçberiniň kiçeldilmegi onuň monumentallyk hem-de dekorativ bezeg häsiýetlerinden mahrum etmeýär. Örän gowy saklanyp galan ýöräp barýan faraonyň heýkeli ýaly, Amenemhet III heýkeli monumental heýkeltaraşlygynyň kiçeldilen möçberini ýatladýar. Onuň içki we daşky dünýäsi bilen ylalaşmaýan gapma-garşy bolýan ýagdaýlary ýüz keşpde görünýär. Bir adamyň jemgyýet bilen ýakyn ylalaşmaýan pursatlary ýüzüň dramatizirlenmegine getirýär.

Faraonlar Senusert III (miladydan öňki XIX asyr) we Amenemhet III portretleri adamyň keşbiniň has çylşyrymlaşýandygynyň subutnamasydyr. Adamyň häsiýetine, onuň ýaş aýratynlyklaryna berilýän ünsüň örän güýçludigini Senusert III hem-de Amenemhet III (miladydan öňki XIX asyr) atly oglunyň portretinde aýk ýüze çykyp, gowy duýulýar (62-63-64-nji suratlar).

Mazarlaryň relýef ýazgylarynda-da suratkeşler öňki hökmany bolan ençeme kadalardan hem nusgalardan el çekýärler. Relýefler reňkler baýlygy bilen haýran galdyryýar, olarda öwüşginleriň geçişi aýdyň görkezilýär. Faraonlaryň portretleri, olaryň ýüzüniň in gowy eserleri häsiýetli bolýar. In soňky faraon

Amenemhet III portretinde ýüzüniň tegelekligi jikme-jik işlenilmedik, emma ýagtylyk we kölege hem-de egin-eşikleriň kömegi bilen täzelik berlipdir. Ol özüne göwni ýetýän, onuň rahat boýny we ýüzleri uly göwürümde keşp janlandyryýar. Kellede faraonlaryň baş gabynyň ýaglygynyň ýüzünde keramatly ýylanyň keşbi ýer tutýar. Şol döwri kynçylyk bilen geçiren, söweşler arasynda gysylan daşky we içki söweşleriň agyrlygyny çekip oturan adamyň keşbinde suratlandyrylypdyr. Şol heýkelde ýüzüň häsiýetli aýratynlygy şol döwrüň çeperçilik stiliniň ösüşiniň esasy ýoly bolup hyzmat edipdir. Müsüriň Orta patyşalyk döwrüniň özbolušlygyny kesgitleýär. Orta ýüzli adamyň ýadaw keşbi, onuň içki dünýäsiniň drama näsazlygy döwrüň häsiýeti bolup durýar. Bu heýkeltaraşlyk häsiýeti gadymy Müsüriň Orta patyşalyk döwrüni has-da şöhratlandyrypdyr. Faraon Amenemhet III heýkeli Müsür medeniýetiniň ösüş tapgyrynda esasy görnüşleriň biridir.

Sfinks bu döwletiň çölüniň we beýik Nil derýasynyň iň esasy ajaýyp zatlarynyň biri bolupdyr. Gadymy Müsür mifologiyasyna laýyklykda sfinks – bu jandar, adam kellesi we bedeni ýolbarsyňky bilen baglanyşykly bolupdyr. Gadymy müsürlilerde sfinks mazarlaryň we ybadathanalaryň goragçysy hökmünde kabul edilipdir, şonuň üçin olary bu desgalaryň golaýynda ýerleşdiripdirler. Köplenç sfinksler faraonlaryň ýüzlerini görkezipdir, ony Gün hudaýynyň nusgasy diýip hasaplapdyrlar. Ybadathanadaky Amenemhet III sfinksi bolsa, faraonyň nyşany bolup, taryhda gaýtalanmajak sungat eseri hökmünde hasap etse bolar. Sfinksleriň bary piramidada ýaşaýan adamy go-raýar we oňa faraonyň ýüz keşbi goýulýar.

Diwar bezeg relýef şekili (rospis). Mazarlaryň we ybadathanalaryň diwarlaryny bezemekde üýtgemeler duýulýar. Relýef şekilleri hem üýtgeýär. Mazarlaryň relýef ýazgylarynda suratkeşler öňki hökmany bolan ençeme kadalar-dan hem nusgalardan el çekýärler. Relýefler reňkler baýlygy bilen haýran galdyryýar, olarda öwüşginleriň geçişi aýdyň görkezilýär. Ýerli merkezde döredilen çeperçilik stil soňra resmi sungatda usul hökmünde kabul edilipdir. Orta patyşalyk nomarhy bolan Senbiniň (miladydan öňki XX asyr) Meprdäki mazarynda relýef şekiller görnüşde ýerine ýetirilen aw sahnalary we ýyrtyjy haýwanlar edil janly ýaly, hakykata has golaý we örän meňzeş suratlandyrylypdyr. Olaryň şekilleri yzygiderli friz görnüşinde däl-de, eýsem, erkin, tebigata gurşalan, çölüň baýyryklarynda görkezilipdir. Merkezdäki relýef şekilinde zähmet, durmuş sahnalary hem görkezilipdir: papirus ýygymy, ussalaryň işläp oturyşlary. Köne gurluş endikleri täze, has erkin, toparlaşdyrylan sahnalar bilen çalşylýar, ulanylýan reňkler has nepis we näzik görünýär. Diwar suratlary asyl ýeri gury grunt bolan ýerde tempera boýaglar bilen çekilipdir. Bedenleriň altyn öwsüp duran üýtgeşik gözellik bolup, otlaryň maýsa reňkleri, geýimleriň jowur

ak, gülleriniň gök öwüşgünleri bilen sazlaşýardy. Ussat suratkeşler reňkleriniň garylan görnüşini hem ulanýarlar. Beni-Hasanda ýerleşýän, Orta patyşalyk sungatyna degişli bolan (miladydan öňki XX asyr) Hnumhotep II mazarynyň diwarlarynda Nil derýasynyň kenaryndaky aw sahnalaryny janlandyryýan iň gözəl, ajaýyp diwar suraty döredilen (65-66-67-68-nji suratlar).

10-njy tema. MÜSÜRIŇ TÄZE PATYŞALYK DÖWRÜNIŇ BINAGÄRLIGI (miladydan öňki XVI-XV asyrlar)

Faraonlaryň XII nesilşalyk döwründe ýurdy gurşap alan sosial çökgünlik Orta patyşalygyň soňuna galdy. Onuň yzy bilen Täze patyşalyk uly gadam urup gelyärdi. Ol bir-iki sany tapgyrdan ybaratdy. Miladydan öňki 1700-nji ýyllar töweregi Müsüri Alynky Aziýadan gelmişekler basyp aldylar, ýöne 100 ýyldan soň olar Müsürden kowlup çykarylady, Müsür welin ýene-de täzedan Fiwan faraonlary bilen bir döwletde jemlenip, birleşdiler. Olar ýurdy miladydan öňki 2-nji müňýyllyklaryň ortalarynda örän kuwwatly döwlete öwürdiler. Müsüriň kuwwatyna örän uly, äpet ýerler boýun egipdi, onuň garamagyndady, şol sanda Alynky Aziýa we Nubiýa. Fiwy Müsüriň paýtagty boldy. Bu paýtagtda güýçli depgin bilen düýpli gurluşyklar alnyp barylýardy. Ruhanyçylyk aýratyn kuwwatlandy we ýer edindi. Öz hökümdarlygyny berkitmek üçin, düzgüne düzmek niýeti bilen, döwlet ýeke-täk diniň döp-dessurlarynyň kultuny döwletde berkarar etdi. Gadymy Müsüriň bütewülik hudaýy bolan Gün hudaýa – Ra çokunýardylar.

Täze patyşalyk döwründe üýtgeşik ýaýran görnüşi hem galypa guýlan ýaly, gönüburçluk sypatyndaky, üç bölege bölünýän, daşyna sütün aýlanan açyk howluly, sütünli zally we ybadathanadan ybarat bolan «gerama» görnüşidir.

Ybadathananyň ön tarapy (fasady) Nil derýasyna tarap bakdyrylýardy, sebäbi Niliň ugrundan gelyän ýoluň iki gapdalynda we gyrasynda daşdan ýonulan sfinksler ýa-da keramatly goýunlar goýlandy. Sfinksler alleýasy ýokaryk, beýiklige gitdigiçe daralýan, orta arasyndan insizje geçelge bilen bölünen daşdan ýasalan girelgä – pilona alyp barýardy. Pilonyň önünde hem faraonlaryň şekilleri goýulýardy. Olaryň daşyna sütünler dikilen howly ýerleşýärdi. Howlynyň ortasynda ýerleşdirilen daşdan sütünli zalyň sütünlerine, çokunylýan ýere, ammarlara we ş.m. göni çyzygy aňladýardy. Ybadathanalaryň diwarlaryny düýpli, çuň güberçekleýin şekiller bezeýärdi. Fiwada Amon hudaýyna bagyşlanan, esasy örän uludan tutulan, olar öz aralarynda seplesýän Karnak we Luksor obalarynyň ýanynda ybadathana toplumynyň ulgamlary dikeldilipdir.

Karnak ybadathanasyny (miladydan öňki XVI asyr) birinji guran binagär Inen boldy. Luksor ybadathanasyny (miladydan öňki XV asyr) welin binagärçilige ilkinji bolup howly sütünlerini girizen Amenhotep Körpe (Kiçi) boldy.

Karnakdaky zallaryň arasyndaky in ulusy äpet 103x52 m. sütünli (gipostil) zalydyr. Miladydan önki XIV-XIII asyrlara degişli bolan bu zalyň binagäri Nupa Hatiap. Örän gürden ýerleşdirilen, edil gür tokaýy ýatladýan bu zalyň äpet 19,25 m. gapdalkylarynyň 14,74 m. ölçeqli sütünleri bardy. Sütünleriň diametri – 3,75 m (69-70-*nji suratlar*).

Karnakyň we Luksoryň sütünleriniň uludan-düýpli kapitelleri bardy, özem lotosyň we papirusyň gozasyna we gülüne meňzeýärdi, edil Müsüriň tebigatyny täzedan jadygöýlük tokaýyny dikelden ýalydy. Şol bir wagtda Täze patyşalygyň ybadathanalary, çekilýän diwar suratlarynyň altyn reňk öwüşgini üçin, güberçekleýin şekillendirilişiniň gözelligi üçin, öňküler ýaly, daşlaryň dünýäni (daş-töweregini) basyp, agyr täsir edişi ýaly tukatlyk täsiri ýokdy. Luksor ybadathanasynda sütünleriň jemi 151 sanysy bar.

Mazarly ybadathanalary hem örän täsin we gözal görnüşdedi. Özem olaryň gurluşynda sütünlere esasy orun berilýärdi. Deýr-el-Bahridäki patyşa zenan Hatşepsutyň (miladydan önki XV asyr) mazary ýerleşdirilen ybadathanasy hem örän uly we owadan, özem biri-biriniň üstünden ýokaryk galýan basgançakly hem-de içi boş oýulan ýörelgeler (Panduslar) bilen birleşýän üç sany äpet terrasaly ybadathana ansamblydyr. Müsüriň faraony Tutmos II dirikä körpeje ogly Tutmos III «faraon» diýip ygylan edýär. Tutmos III ulalýança, döwleti edara etmegi onuň ejeligi (Tutmos II ikinji aýaly) Hatşepsut öz eline alýar. Ol döwlet dolandyrylyşykda harby ýokary gatlagy bilen oňuşman, Fiwy hudaýy Amonyň ybadathana gullukçylaryna daýanmaga we parahatçylykly syýasaty alyp barmaga meýil edipdir. Hatşepsutdan önki faraonlaryň maslahatçylary halk köpçüliginiň närazyçylygy bilen ylalaşmaly bolupdyr.

Punt ýurduna (häzirki Somali) harby ýörişleriň deregine deňiz kerwenini gurnap we ol ýerden gyzyly, pil süňki, maýmynlar we itler, diri mirrali agaçlary getirmegi bilen, Hatşepsut özüni ýasama sakgally erkek adamyň keşbinde suratlandyrmagy buýrupdyr. Hatşepsut 20 ýyl çemesi özbaşdak hökümdarlyk edipdir. Zenan faraonyň dolandyran döwri harby ýörişler togtadylypdyr. Ýurduň içinde giň gerimde gurluşyk işleri geçirilipdir.

Gadymy Müsürde Täze patyşalyk döwri miladydan önki XVI–XI asyrlarda täzedan galkynan Müsür döwletiniň sungaty hem ösýär. Sungatda esasan önki kuwwatly patyşalaryňky ýaly, baý bezegli mazarly ybadathanalar gurlup başlanýar. XVIII nesilpatyşalygyň ybadathanalary öňe çykýan göni-burçly görnüşi örän täsin we gözal bolmagy täze binagärlik tärlerini görkezýär. Ybadathananyň fasady Nil derýasyna tarap bakdyrylypdyr we sfinksler bilen gurşalan ýollar bar eken. Girelge pilon (sütün) görnüşde bolupdyr we gurluşynda sütünlere orun berlipdir. Deýr-el-Bahridäki patyşa zenan Hatşepsudyň mazary ýerleşdirilen ybadathana hem örän uly we owadan, biri-

-biriniň üstünden ýokaryk galýan basgançakly hem-de üç sany äpet terrasly ybadathana ansamblydy. Gadymy döwürde ol Fiwynyň günbatarynda ýerleşip, «Jeser-jeseru – Mukaddesiň mukaddesi» adyny göteripdir. Ybadathana dokuz ýyllap (takmynan miladydan öňki 1482–1473ýý.) gurlupdyr. Onuň binagäri Senmut bolupdyr. Senmut bu ybadathanadan başga-da birnäçe işler edipdir. Emma şolaryň içinde iň görnükli guran Hatšepsut faraonyň ybadathanasy bolupdyr. Sebäbi, ol ybadathana dagda çapylyp gurlupdyr. Hatšepsut ybadathanasy terraslar bilen demirgazyk we günorta böleklerä bölünýär. Ybadathananyň önünde iki sany emeli köl bar eken. Ybadathananyň ýaruslary panduslara geçipdir. Eňňitli ýollar terraslarda ýerleşen portikler ybadathananyň has içine gidipdir we çokunylýan esasy otaga eltipdir (*71-nji surat*).

Hatšepsudyň ybadathanasy IX nesilşalygyň patyşasy bolan Mentuhotep Nephepetranyň ybadathanasyndan göçürilipdir. Munuň hem sebäbi bar. Sebäbi, Mentuhotep I Fiwy patyşalygyny esaslandyryjy bolupdyr. Şonuň üçin hem Hatšepsut özüni kanuny tarapdan mirasdüşerdigini görkezmäge çalşypdyr. Hatšepsudyň ybadathanasynyň diwarlarynda ýokarky we aşaky Müsüriň durmuşyna degişli sahnalar şekillendirilipdir, olar demirgazyk hem-de günorta Müsüriň бүтewüligini görkezmek üçin niýetlenendir. Bir ýerde aşaky Müsüriň nyşany we howandary Ýadžet hudaý ýylanyň keşbinde, ýokarky Müsüriň nyşany we onuň goragçysy Gora Behdetli bilen bilelikde şekillendirilen.

Gadymy Müsür rowaýatynda Hudaý Gora Behdetli barada şeýle diýilýär: «Faraon: «Seniň harby gaýygyňa şöhrat we salam bolsun, Gora Behdetli. Men seniň huzuryňa baş egýärim. Seniň mukaddes kitaplarda aýdylýan naýza göterijilerine, garpunlaryňa (naýza görnüşli metal ýarag) şan hem şöhrat bolsun». Beýle diýmek bilen, asman hudaýy Gora Behdetliniň Müsüri birleşdirmekde we köp ýurtlary basyp almakga ruhy-ynanç güýji bolandygyny görkezýär. Ybadathananyň demirgazyk portigi şa zenanyň durmuşy barada gürrüň berýän relýefler bilen bezelipdir. Durmuşy beýan edilende Amon hudaýynyň aýaly hökmündäki düşüňjeler boýunça mifiki rowaýatlar tarapyndan gürrüň berlipdir. Hudaýlar geljekki faraon bolan Hatšepsuda (entek ol ejesiniň göwresindekä) ähli aýratynlyklaryny bagş edipdirler. Taslamanyň soňy bolsa dogluş sahnasy bilen tamamlanypdyr.

Günorta portalda bolsa, patyşanyň dolandyran döwri bilen baglanyşykly relýef şekilleri bar. Olar esasan harby söweşler bilen baglanyşykly bolupdyr. Görkezilýän sahnalarda Punt syrly ýurda eden çozuşy barada gürrüň berýärler. Barelýefde Puntyň şäherleri we Müsüriň ägirt uly goşuny görkezilipdir. Goşuny gören şäher ýaşaýjylary bolsa gorkularyndan ýaña boýun egýärler. Olar faraona köp sanly paçlary (agaç, altyn we. ş.m) berýär. Portigiň bir tarapynda Anubisiň şekili, beýleki tarapynda Hathoruň kiçiräk ybadathanasy

ýerleşipdir. Ybadathananyň demirgazyk böleginde Müsüriň we şa zenanyň howandary bolan Ra hudaýy barada gürrüň berýän taslamalar şekillendirilen. Ybadathananyň merkezinde Ra hudaýyna çokunylyp we onuň şanyna baýram-çylyk geçiripdirler.

MÜSÜRİŇ TÄZE PATYŞALYK DÖWRÜNIŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY (miladydan öňki XVI-XV asyrlar)

Müsüriň Täze patyşalygynyň XVIII nesilşalygynyň heýkeltaraşlygyna mahsus bolan sypatlaryň dowam etmegine garamazdan, täze görnüşleri döretmäge mümkinçilik beripdir. Heýkeltaraşlygyň relýef görnüşi diwar suratlaryny janly durmuş ýatladýan hereketlerden doly bolýar. Deýr-el-Baharidäki zenan patyşa Hatşepsudyň ybadathanasynyň diwarlaryndaky relýef şekilleriniň kömegi bilen faraon zenanyň syýahatlary hakynda gürrüň berilýär. Olaryň taslamasynyň gurluş düzülişi çylşyrymlaşýardy, şekil ýitiligi, ýagtylygy baýlaşýardy. Oňa mysal edip: Fiwadaky (m. öňki XV asyr) mazaryň diwar suratlaryny görkezmek bolar. Fiwy çeperçilik mekdebiniň ugry täze keşp göwrüm teswirlemesini ýüze çykardy. Deýr-el-Bahari şäherindäki Hatşepsut zenan faraonyň ybadathanasyndaky diwarlaryň ýüzündäki relýefler öz üýtgeşikligini görkezýär. Ybadathananyň aşaky howlusynda diwarlaryň portiklerinde Asuandan we Karnakdan getirilen şa zenanyň obeliskinde (ýadygärlik sütüni) aşaky we ýokarky Müsüriň birleşme dabarasyny suratlandyrýar. Ybadathananyň bezeg heýkelleri monumental häsiýetde bolupdyr. Deýr-el-Baharidäki zenan faraonyň Hatşepsut ybadathanasy dagda ýerleşip, onuň howlusu daş ýüzündäki jülge tarapa çykypdyr. Bu ybadathana Müsüriň in bir ajaýyp ybadathanalarynyň biri bolup, ol üç gatdan ybaratdyr. Onuň gurluşy beýleki ybadathanalara garanynda has çylşyrymlydyr. Ybadathananyň içine girmek üçin birnäçe basgançaklardan peýdalanmaly bolupdyr. Onuň birinji gatynyň daş ýüzünde 22 sany sütün bar. Ybadathananyň birinji gaty owadan heýkeller, relýefler, sfinksler, rospisler birnäçe owadan düzülen taslamalar bilen bezelen (72-nji surat). Girelgäniň önünde faraonyň ýa-da baý, wezipeli adamyň heýkeli ýerleşdirilen. Şekillendirilen adamlaryň hakyky keşbini bermek we ony beýgeltmek Müsür sungatyna mahsus häsiýetdir. Relýefler we heýkeller plastiki we ýumşak häsiýetli bolup, relýeflerde geýimiň ýagty-kölegesini görkezipdirler, umumylykda suratkeşler has erkin hereketleri görkezmäge çalşypdyrlar. Heýkeltaraşlykda täze pikiri öňe sürüpdirler. XVIII nesilşalygynyň heýkeltaraşlyk sungatynda edil binagärçilikdäki ýaly, esasy orny köşk suratkeşleri eýeläpdir. Şol döwrüň sungatynda taslamalary sazlaşykly ýagdaýda birleşdirmek ýoluny resmi we hususy mazarlar we ybadathanalar görkezýär. Täze şekilleriň görnüşi, çeper akymy we

ugurlary faraonyň guburlaryndaky şertli suratlarda üýtgeşik görnüşler görkezilýär. Köne şekilleriň ideýasyny, şertlilikini özboluşly reňk tapawudy berýär. Ybadathananyň bezegi umumy dabaraly taslamany emele getirýär, onda ýeňil ädimler bilen barýan ýaş şazadanyň sudurny hem görüp bolýar. Şeýle stil aýratynlyklaryny geçen döwrüň, ýagny, orta patyşalykdaky XII nesilşalygynyň sungatynda dörändigini görmek bolýar (73-74-nji suratlar).

Miladydan öňki XIV asyrda ybadathana gurluşyklarynyň täze depgin bilen başlanmagy monumental heýkeltaraşlygyň ösmegine ýardam edipdir. Miladydan öňki XIX asyryň ahyrynda we XX asyryň başynda gadymy Müsüriň sungatyny öwrenýän ylym diňe ýadygärlikler hakda ýazmak we onuň ikonografiýasyny öwrenmek bilen çäklenýärdi. Ybadathanalar uly göwrümlü heýkeller bilen bezelişi ýaly, kiçi göwrümlü heýkeller Müsüriň sungatynda görnükli orny eýeleýär. Gadymy Müsurde ýasalýan heýkeller janly we uly manyny aňladýar. Bu heýkeller hakykylyk çeperçilik ugrunda ýasalandyr we olar hakyky duýgulary özünde jemleýärler. Günorta we demirgazyk Müsüri birleşdirmäge bagyşlanan bu ybadathananyň içi giň we birnäçe sütünlerden ybarat bolup durýar. Ybadathananyň ikinji gatynda ýigirmi alty sany sütün bolup, olar relýefler we rospisler bilen owadan hem-de haşamlanan görnüşde bezelipdir. Faraon zenan Hatşepsudyň ybadathanasynyň üçünji gatynda ýigirmi dört sany sütün bolup, onuň üçünjisi, ýedinjisi, sekizinjisi, dokuzynjysy, onunjysy, on dördünjisi, on sekizinji sütünleri barelýefler bilen bezelipdir. Bu ybadathananyň beýleki ybadathanalardan aýratynlygy – birinjiden, dagda ýerleşdirilendigi, ikinjiden, beýleki ybadathanalar ýaly, piramida gornüşli (dört granly) bolmandygy, üçünjiden, ybadathanany gurmak üçin başga ýerden daş getirmeli bolmanlygyna garamazdan, ybadathananyň gurluşygy çalt gutaranlygydyr. Ybadathananyň üçünji gatynyň içki ähli diwarlary relýefler, barelýefler we rospisler bilen bezelipdir. Olaryň temalary hakyky durmuşdan alnypdyr, başga-da relýefleriň arasynda ieroglifler ýazylýar.

Köp basybalyjylykly ýörişler faraonlaryň häkimýetiniň pugtalanmagyna täsir edýär we döwletiň ykdysady, harby ýagdaýlary ýokarlanýar. Umuman, şu ýagdaýlar täze patyşalyk döwrüniň köşk-ybadathana sungatynda has aýdyň ýüze çykýar. Hususan-da şekillendiriş sungatynda – diwar freskalary, relýefler, barelýefler doredilýär. Olar durmuşy we dini sahnalary şöhlelendirýär. Deýrel-Baharidäki faraon zenan Hatşepsudyň ybadathanasynyň üçünji gatynyň günorta tarapa bakýan diwarynda «Esgerler» atly relýefi ýerleşdirilen (75-nji surat). Relýefdäki esgerleriň hatary deň ölçegli, gaýtalanýan meňzeş göwrümler bilen görkezilýär. Bu ýerde göni simmetriýa bar, esgerleriň göwreleri gadymdan gelýän Müsur sungatynyň şekillendiriş ýoluny dowam edýär, ýagny döş öňe, ýüz we aýaklar bolsa gapdal tarapa bakyp dur. Relýef eseri aşaky we

ýokarky tarapynda reňkli nagyşly goşa zolak bilen bellibir çäge salynmagy. Bu bolsa, esere ýakyn ýekelikde hem-de umumy bütewülikde seretmäge ýardam edýär. Eser yzygiderlilikde, hakyky adam bedeniniň reňkinde reňklenipdir. Eser we onuň zolaklaryna reňk haşamlylyk häsiýet berenok, esasy çintgäp, takyk işlemeler çapma usulda bolandyr. Dabaraly ýörişiň hormatyna esgerler billerini ak kendir mata bilen örtüpdirler, olaryň eserlerinde paltadyr zeýtun ýapraýygy görkezilipdir. Diwaryň ýokarsynda ieroglifler ýerleşdirilipdir, olar suratlandyrylan taslamanyň manysyny aňladýar. Eseriň düşündirişini berýän gadymy Müsüriň ýazgylary böleklenen ýagdaýda saklanyp galypdyr. «Esgeriň» ýeňişden ruhlanan çalasyn, tertipli hereketleri görünýär. Bir söz bilen aýdylanda, «Esgerler» atly relýef şekili patyşa ybadathanasynda dabara pursadyny görkezýär. Ybadathananyň içindäki diňe bir esgerleriň şekilinde däl, beýleki sahnalarda hem XVIII nesilşalygynyň durmuşy yzygiderlilikde suratlandyrylýar. Heýkeltaraşlyk sungatynda sazlaşykly iki ugruň ýüze çykmagy bellenýär: resmi we baý adamlar üçin buýurma çeper eserleriň döremegidir we onuň aýratynlygy – şahsyýetleriň ýüz keşbiniň takyklygy we onuň bellibir adama meňzeşligi. Bu häsiýet heýkeltaraşlykda has-da ýiti görünýär.

Ownuk agaç heýkelleri örän bezelen Amon hudaýynyň aýdymçysynyň hem-de ýokary ruhanysy bolan Amenhotep we onuň maşgalasy – Rannaýynyň portretinde jemlenýär. Eserleriň dabaraly we şahyrana keşpleriniň häsiýeti ondan öňki döwrüň stil däplerini dowam edýär. Bu eser agajy köwläp, ýerine ýetirilen we altyn-kümüş bilen bezelen. Öz gозelligine seretmek we timar bermek üçin ulanylýan aýnalar, gaplar, gapyrjaklar, enjamlar we bezeg üçin ýasalan güller örän nepis we inçeden ýasalypdyr: «Ýüzüp barýan gyzjagaz» atly haşam öwnuk ölçeqli heýkeljik munuň şaýady bolup biler (m. öňki XIV asyr).

MÜSÜRIŇ AMARNA DÖWRÜNIŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY **(miladydan öňki XIV asyr – XI asyryň başy)**

Täze patyşalygyň täze ugur açyşlygy – Müsüriň hakykatçyl (realistik) sungatynyň ösüşiniň naýbaşysydyr. Miladydan öňki XIV asyryň başynda Ra Amon hudaýyň, ruhanylaryň hökümini çäklendirmek, gowşatmak maksady bilen, faraon Amenhotep IV sosial we dini özgerişler geçirdi. Müsüriň taryhyndaky Amenhotepiň görnüp-eşidilmedik özgertmeleriniň netijesinde öňki hudaýlaryň barysy ýalana çykaryldy, olaryň ybadathanalary ýapyldy, şekilleri hem ýok edildi. Öňki Amon-Ra Günüň nyşanyna derek ýeke-täk täze hudaý hökmünde Aton–hut Günüň özi kabul edildi. Hudaýyň hut özi bilen aragatnaşyk mümkin we ýeterlik diýip Amenhotep IV hasap edýärdi. Öz adyny özi üýtgetdi, Ehnaton – «Atonyň Ruhy» diýen at dakyndy. Ehnatonyň

özügmeleri Müsüriň durmuş akymyna köp täzelikler getirdi. Ýurduň paýtagty Fiwadan Ahetatona (Atonyň–Asman aýtymy–Tel-al-Amaria) geçirildi. «Amarna döwri» diýip atlandyrylýan döwrüň ady hem şundan öz adyny alan. Köne döp-dessurlar ýumrulyardy. Edebiýatda öňler ulanylmadyk gürleşik dili ulanylyp, senalar ýazylýardy. Özügmeler sungatda-da bolup geçdi. «Amarna döwriň» (Ehnatonyň hökümdarlyk eden döwriň ikinji ýarymy) in şowly, in gowy eserleri öz ynsanperwerligi, adama bolan nuranalygy bilen düýpli tapawutlanýardy. Täze keşpleriň gözelligi Ehnatonyň öňki köne kanonlaşdyrylan endiklerden daşlaşmak häsiýeti bilen berk baglydyr. Sebäbi, Ehnaton sungaty durmuşa has golaýlaşdyrmagy isleýärdi, täze sungat serişdelerini, şertlilikden boşadyp, hakykylyga we täzeliklere garaşýardy. Bu uly özgerişler şekillendiriş sungatyna, binagärçilige garanynda has degişli boldy. Sebäbi, bir akymda, galypa kadalaşdyrylan, çig kerpiçden salnan Ahetaton gysga wagtyň içinde weýran edildi, ondan başga-da onuň üýtgeşik bir täzeligi ýokdy, esasan täze ybadathanalarda sütunli zallar ýoklugy we dini dabaralary geçirmek üçin gurbanlyk ýerleri açyk howluda, daşarda geçirilýärdi (76-77-nji suratlar).

Portret sungatynyň ösüşinde Ehnatonyň we onuň aýaly Nefertitiniň portretleri relýef hem-de tegelek heýkeller görnüşde ýerine ýetirilendir. Müsür sungatynyň taryhynda birinji gezek patyşanyň ähli maşgalasy, aýaly, çagalary bilen bilelikde şekillendirilmegi bu döwre degişlidir. Bu eserler adamyň, bir şahsyň ruhy baýlygyny ýüze çykarmak öňki endik eden gözelligi hakyndaky düşünjäni düýpgöter üýtgetdi. Ikisem bir-birinden kämil bolan Nefertitiniň portretleri bu döwrün gymmatlyga güwä geçýärdi. Hekden ýasalan, reňklenen portretinde Nefertitiniň başy beýik täçli suratlandyrylan. (m. öňki XIV asyryň I ýarymy). Teniniň altyn öwüşginli reňki, beýik täjiniň doýgun reňkleri örän owadan we täsin. Gök reňkli börügi, özem gymmatbaha daşly – serdolik, lazurit we altyn lentalar bilen saralandy. Altyn reňkiň öwüşginli, daş çägeden ýasalan portreti reňk berilmän gutarylman galypdyr (m. öňki XIV asyr). Olar Berliniň döwlet muzeýlerinde saklanýar. Sungatda döwrün gözelligiň täze nusgasy, täze endikleri kabul etmek döreýär we kada-kanun derejesine ýetirilýär (78-nji surat).

Ehnatonyň aradan çykmagy bilen reaksiýa güýçler döwletiň häkimlik ornuna gelip, öňki döp-dessurlar dikeldilipdi. Ehnatonuň giýewsi, onuň orunduşeri Tutanhamon ruhanylaryň täsiri astynda Fiwy şäherine gaýdyp barýar. Onuň mazaryndaky diwar bezeg suratlary jaýlanyş kulty bilen berk baglylykda bolup, öňki köne döp-dessurlaryň gudratyny özünde jemläň ýalydy. Ahetatonyň ussalarynyň çeper stili soňky asyrlaryň sungatyna hem öz täsirlerini ýitirmän ýetirilipdir. Relýef nagys salnan, nusga seredilip, altyndan ýasalan Tutanhamonyň nikaby ýaş patyşanyň gözeli ýüzüni gaýtadan döredýär (79-njy surat). Şeýle-de uly we üýtgeşik ussatlyk bilen kebşirlenen demir haýran edýär.

Onda Tutanhamony gaplaňyň (leopard) üstündäki pursady şekillendirilen heýkeljikde gara agaç bilen altynyň sazlaşykly reňki örän täsirlidir.

Miladydan öňki XVI-XX asyrlaryň ikinji ýarymyndaky basyp alyjy uruşlar hem-de Nublit ýerlerini basyp almak Müsüre uly baýlyk getirdi. Şol döwür edil Müsüriň özünde we Nubiýadaky giňden ýaýbaňlanan gurluşyklar bilen baglydyr. Gadymy dünýäň iň uly 103×52 m Karnakdaky gipostil zaly papirusyň baldaklarynyň bogdumy görnüşde relýef şekiller bilen bezelen 134 sütünlerden ybaratdyr. Dag gaýalarynda çapylan birnäçe mazarly ybadathanalar döredildi. Onuň gurluşygyny faraonlar Haremheb, Ramses I, Seti I döwründe başlap Ramses II döwründe gutardylar. Ybadathanalaryň binagäri – Amenhoten Kiçi.

Abu-Simbeldäki (m. öňki XIII asyr) Ramses II dag gaýasynda çapylýp ýasalan, Uly we kiçi ybadathanalary bilelikde bir бүtewi ansambly döredýär. Ybadathananyň ön tarapy äpet pilon. Onuň önünde 4 sany 20 metrlik beýiklikde oturan gadymy döwriň heýkellerine meňzeş hudaý Osirisiniň görnüşindäki faraon Ramses II agyr heýkelleri, Hator hudaýynyň şekilinde onuň aýaly Nefertiti suratlandyrylandyr. Köşk we jaýlanma ybadathanasynyň bir бүtewi topluma birikdirilmegi Täze patyşalygyň binagärçiliginiň täze tapylan çözgütleridir. Olar hem dag daşyndan çapylýp, örän uzaklykdan görünýärdi. Ybadathananyň diwarlary relýef we diwar nagyşlary bilen harby ýeňişleri, pursatlary we tebigatyň gözəl görnüşleri bilen bezelip şekillendirilen. Täze patyşalygyň tegelek heýkelleriniň hasiýetiniň aýratynlygy – olaryň binagärliginiň bir bölegi bolmagydyr (80-81-82-83-84-nji suratlar).

Relýef (güberçekleýin) şekiller bezelen Abu-Simbeldäki (miladydan öňki XIII asyryň I ýarymy), Ramses II Uly ybadathanasynyň diwar suratlary durmuşyň dürli pursatlary, tebigatyň gzelliklerinden doly bolup, bu taslamanyň deň ölçeginiň, deň agramlylygyň nusgasydyr. Olaryň çyzyklarynyň ýumşaklygy, haşam işlenen suduryň bölekleri döp bolup gelýän çeper usullary dowam etmegini görkezýärler. Memfisdäki mazar ybadathananyň «Aglaýjylar» atly relýef şekili örän labyzly, täsirli hem-de janly hereketleri şekillendirýär. İçinden geçip barýan hasratdan doly, dyzlaryny epip duran erkek adamlaryň sudurlary ynsan duýgularynyň köplügini we köpdürlüligini görkezýär (m. öňki XIV asyr). Relýef şekilleri adamlaryň hakyky hereketini hiç bir şertsiz, janlandyryp, görkezme ugruň emele gelýändiginiň birinji alamaty bolup durýar (85-nji surat).

Miladydan öňki XIV–XI asyr Täze patyşalygyň sungatynyň ösüşi döwletiniň ýagdaýynyň pese düşüşi sebäpli togtayar. Hett patyşalygy Müsüriň Aziýadaky welaýatlaryny ele geçirýär. Gullaryň gozgalaňy Müsür döwletiniň dargamagyna hem-de nesil patyşalygynyň çalyşmagyna getirýär. Netijede, Müsüriň tagty Amon hudaýynyň baş dindarlarynyň häkimligine geçýär.

11-nji tema. MÜSÜRIŇ GIÇKI PATYŞALYK DÖWRÜNIŇ SUNGATY (miladydan öňki XI–IV asyrlar)

Müsür sungatynyň soňky ösüş ykbalyna uruşlar we özara çarpyşmalar agyr täsirlerini ýetirdi we döwletiň synmagyna getirdi. Görnükli, täsir ediji mazarlary salmak togtady, gurluşygyň sanlary azaldy, şonuň üçin hem diwar bezeg we güberçekleýin şekillendiriş hem azaldy.

Miladydan öňki XI syrdan başlap, XX asyryň ortasyna çenli Müsür – demirgazykda Deltada – nomarh Tanisiň, günortada bolsa, merkez paýtagty Fiwy şäherinde – Tanisly faraonlar bilen garyndaşlykda bolan Amonyň dindarlary baş häkimleriň astynda bolýar.

Miladydan öňki XX asyrdan başlap, liwiýaly nesil patyşalyklar häkimlik edýärler, paytagty – Bubastis şäheri. VIII–VII asyrlarda Müsürde Nubiýa ýa-da Efiop nesil patyşalygynyň häkimligi bolup geçýär, merkezi şäher – Fiwy. Şol döwürde Nubiýa döwletiniň sungatyna Müsür medeniýetiniň dürli görnüşi täsir edip geçýär, mysal üçin, binagärçilikde nubiýa faraonlarynyň kerpiçden gurlan piramida gornüşli mazarlaryny görüp bolar.

Miladydan öňki 671-nji ýylda Müsüri assiriýalylar basyp alýarlar. Olara garşy söweşi günbatar Delfiň häkimleri başlaýarlar we olar miladydan öňki 663-nji ýylda bütün Müsüri birleşdirmegi başaýarlar, netijede XXVI Saiss nesilpatyşalyk döreýär. Paýtagty – günbatar Delfta Sais şäheri bolýar. Müsür merkezi häkimlikleriň çalt çalyşmagy nem-de maddy ýagdaýlarynyň pes bolmagynyň netijesinde Giçki wagtda monumental bina gurluşyklar örän az gurulýar. Fiwaly faraonlaryň jaýlanmalary öňki taşlanan dag mazarlyklarda geçirilýär. Tanisda ýerli häkimleriň mazarlary üçin köne jaýlaryň bölekleri hem ulanylýan eken. Liwiýaly faraon Şoşonka I döwründe binagär Harem-saf uly howly – «heb-seda» we birinji Karnakda Amonyň ybadathanasynda, beýikligi 20 m bolan pilon gurlup başlanýar we soňky gurlusyk miladydan öňki IV–I asyrlarda grek Ptolemeýler maşgalasynyň häkimliginde tamamlanýar. Faraon Taharkanyň döwründe faraon Şoşonka I howlusynda owadan papirus gülli, kapitelli äpet göwrümli kolonada dikeldilýär. Taryhçy Gerodotyň ýazgyrallyna görä, Sais paýtagtynda giň möçberde gurluşyk işleri alnyp barylýar. Suratkeşleriň çeperçilik ussahanalary öz işlerini dowam edipdirler, sebäbi sungat jaýlanma däbi bilen bagly bolan. Şol döwrüň sungat eserleri öňki döwrüň nusgawy işlerinden tehniki taýdan-da, many-mazmun taýdan-da pes bolmandyr (86-87-nji suratlar).

Nakgaşçylyk tutuş diýen ýaly ýagty reňklere gurşalandy. Miladydan öňki XI–IX asyrlaryň ýadygärlikleriniň içinde iň gyzyklylary, içki duýgulary doly suratlandyrylýan wezirleriň portretleri. Çeperçilik akymy boýunça saýlanan sowuk reňkleri özünde jemleýär. Ýokary gatлага degişli adamlaryň jaýlanma

däpleri üçin portretler örän beýik çeperçilik derejede ýerine ýetirilendir we bir söz bilen aýdanyňda, döredijilik ukyby doly egsilmändir (88-nji surat).

Heýkeltaraşlykda бүрүнчен ýasalan heýkeljikler örän täsirli bezemendi, eşiklere basma nagyş basylyp we altyn bilen çäýylan. Gara granit daşdan ýasalan, döp taslama gurluşy boýunça heýkellerde göwrümli jikme-jik işlenendigini hem-de etnik hasiýetlerini ýüze çykarandygyny görüp bolýardy. Şu häsiýeti köp sanly бүрүнч, agaç we daşdan ýasalan hudaýlaryň heýkeljiklerinde berlendir.

Miladydan öňki 525-nji ýylda Müsüri Ahemenileriň imperiýasy basyp alýar we miladydan öňki V–IV asyrlaryň dowamynda Müsür garaşsyzlyk üçin söweşýär.

Gadymy Müsür sungatynyň soňky gülleýiş döwri faraonlaryň hökümdarlygynyň we dindarlaryň ýaşyl daşdan ýasalan portret heýkelleriniň ýiti keşplerinde görüp bolar.

Aleksandr Makedonskiniň – Makedonlaryň (Isgender Zulkarnaýyl) Müsüri (miladydan öňki 332-nji ýyl) basyp almagy täze ellinistik döwrüň başyny başlady. Sungatda uly we çylşyrymly täsinlikde geçmişiň döp-dessurlary we gadymylygyň antik medeniýetiniň häsiýetleri garyşypdy. Müsürde ellin döwründe Täze patyşalygyň gelşikli binagärçiligiň esasy düzgünleri we döpleri saklanyp galýar. Mysal üçin, File adadaky Isida hudaýyň ybadathanasy (miladydan öňki II asyr), Edfydaky Gor hudaýyny (miladynyň III–I asyry) Denderadaky Hator hudaýynyň (miladydan öňki 1 – miladynyň 1 asyry) ybadathanalary. Bu ybadathanalaryň esasy görnüşi hem-de deň ölçegi we bezegi Täze patyşalygyň nusgawy eserleriniňki ýaly, sazlaşykly бүтеwidir. Monumental relýefler diwarlarda we sütünleriň ýüzünde gadymy Müsür ynançlaryň keşplerini wasp etmegini dowam edýär. Ybadathanalaryň howlusyndaky sütünleriň kapitelleri çylşyrymly keşpler bilen bezelendir, bu bolsa, grek-rim täsiriniň bolup geçendigi barada habar berýär.

Esasanda, Giçki wagty – bu haýal bolsa-da Müsüriň hemmetaraplaýyn syýasy durmuşynyň, ykdysadyýetiniň hem-de sungatynyň dargamak döwrüdür, hatda soňky 1-nji müňýyllygyň çägendäki ellin dünýäsi we Derýaaralygyň döwletleri bilen söwda we medeni baglanyşyklar bu prosesi togtadyp bilmedi.

12-nji tema. GADYMY ALYNKY AZIÝA ÝURTLARYNYŇ SUNGATY (miladydan öňki VI-V müňýyllyklar)

Gadymy Alynky Aziýa döwletleri gadymy gündogar medeniýetiniň örän uly ojagydyr. Ikiderýalygy Tigr we Ýewfrat derýalarynyň arasyndaky Şumer, Akkad, Wawilon döwletleriniň ýerleşen ýerleridir. Bu Ortaýer deňziniň günorta kenarynda ýerleşýän Siriýa, Finikiýa we Palestina döwletleridir.

Kiçi Aziýada we Demirgazyk Siriýada bu hetleriň we hurritleriň Mita-

nim döwleti bolupdyr. Tigr derýasynyň daglyk raýonlarynda bolsa Assiriýa we Urartu, şeýle hem Eýran döwletleri ýerleşýär (89-njy surat).

Alynky Aziýanyň ilatynyň etniki düzümi örän köpdürli – estetiki ähmiýeti bolan çeperçilik-taryhy ýadygärlikleriň dürlüligi bilen tapawutlanypdyr. Binagärçilik diýseň ösen eken. Heýkeller, güberçek nagyşlar, diwar bezegleri, keramika, daş, çüýşe, gap-gaçlar, zergärçilik, bezeg şaýlary ýasalypdyr.

Alynky Aziýanyň gadymy medeniýetiniň esasy gurluşyk materiallary çig kerpiç bolupdyr. Çig kerpiji dag jynslary bilen bir hatarda daglyk welaýatlarda, şeýle hem Gündogar Ortaýer deňziniň kenarýaka ýerlerinde giňden ulanylypdyr. Alynky Aziýa ýurtlarynyň dinleri ölümden soňky o dünýä durmuşyna ynanylypdyr, ýöne ruhlaryň başga ýere geçýänligi barada düşünje bolmandyr. Şu düşüňjeler netijesinde portret sungaty ösmändir.

Alynky Aziýa döwletleriniň sungatynyň taryhyny ösüş tapgyrlara bölýärler: iň gadymy döwürleriň belli tapgyra degişli merkezlerinde tapylyan häsiýetli ýadygärliklere görä we soňky döwürlerini bolsa döwletlere we nesilşalyklara degişliligi kesgitleýär.

13-nji tema. GADYMY DERÝAARALYGYŇ (MESOPOTAMIÝANYŇ) ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY (miladydan öňki VI-III müňýyllyklar)

Miladydan öňki VI-V müňýyllyklarda Derýaaralygynda urug-taýpa jemgyýeti bolupdyr. Bu irki eýýamyň ösüş ýollary şertleýin şu aşakdaky ýaly atlandyrylyp, döwürler bilen kesgitleýär; Tel-Halaf (miladydan öňki 6-5 müňýyllyklar) döwri; Ubaýd – (miladydan öňki 4–5 müňýyllyklar) döwri; Uruk – (miladydan öňki XXXV–XXX asyrlar) döwri; Jemdet-Nasr - (miladydan öňki XXX–XXVIII asyrlar) döwri.

Miladydan öňki 4-nji müňýyllygyň aýagynda Derýaaralygyň günorta batgalyk etraplarynda ýaşapdyrlar we özleriniň diri galmagy üçin elmydama göreşmeli bolupdyrlar. Batgalygy, palçyk, läbik ýerleri guratmak, oba hojalygyny ösdürmek üçin münlerçe ýyllar gidipdir (Şum-er-käbir alymlaryň lingwistik çaklamalary).

Olar kem-kemden topragy gonaw ýa-da turbalar sistemasyny gurup, ýerleri özgerdipdirler. Beýik ýerleşen topraklary özleşdirmek arkaly olar suwaryş kanallarynyň gurluşygyna başlap, netijede oba hojalyk önümleriniň bolçulygyny almagy gazanypdyrlar. Şeýlelikde, ilatnyň etniki toparlara bölünmesi ýüze çykypdyr. Miladydan öňki 4-3-nji müňýyllyklarda oba hojalyk işleri hünärmentçilikden bölünýär we gullaryň zähmetini ulanmak başlanýar.

Şäherler güýçli depgin bilen ösüp başlaýar, ykdysady, dini, syýasy häkim-

lik tireleriň atly adamlaryna degişli bolýar, şol bir wagtda özünde ýaşulular maslahatlary we halk wekilleriniň ýygnaklary öz ähmiýetini ýitirmändir.

Derýaaralykda gurluşyk agaçlary we daşlary bolmandyr. Ençeme ýyllaryň dowamynda binägärçiligiň görnüşini çig kerpiç (pagsa) döredipdir. Klimat şertleri ýygy-ýygdydan Tigr we Ýewfrat derýalarynyň joşmasy sebäpli ýerli halk ýaşamak üçin amatly ýerleri saýlap almaly bolupdyrlar, ýagny beýik ýerleri saýlapdyrlar. Täze gurluşyklar kadalar boýunça köne harabalyklaryň tapbatlanan ýerlerinde gurulýardy. Ýönekeý şäher ýaşajylarynyň jaýlary gönüburçluk şekilinde gurlan tamlardan ybarat bolupdyr, soňra ol jaýlar köp otagly bolup, düz we iki eňňitli üçek bilen örtülipdir. Gadymy Ur şäherinde gazuw-agtaryş işleri netijesinde jaýyň keramiki nusgasy tapylýar.

Gadymy Ýeredu şäheri (häzirki Abu-şahraýy) Ubaýyd döwrüne (miladydan öňki 4-nji müňýyllyklar) degişli bolan. Şäheriň merkezinde çig palçyk kerpiçden uly bolmadyk hojalyk otagly birinjisi iň gadymy ybadathana gurulýar. Onuň planlaşdyrylyşy we umumy kompozisiýasy Şumeriň soňky ähli zyýarat edilýän mukaddes jaý-ybadathanalary üçin häsiýetli bolupdyr. Mukaddes jaýy beýik platformalarda (ýerlerde) gurlanlygy sebäpli daşyny gurşap duran beýleki jaýlardan saýlanypdyr. Platforma münmek üçin basgançaklar (panduslar) bolupdyr. Ybadathananyň gönüburçly desgasy basgançaklaryň biriniň gyrasyna ýakyn ýerleşdirilipdir. Ybadathananyň meýilleşdirilişine görä, otaglar merkezi zalyň ýa-da howlynyň töweregine ýerleşdirilmesine esasanypdyr. Birneme gijiräk, Derýaaralygyň dürli künjeklerinde bu zalyň üsti açyk ýa-da pürsler bilen yapylan görnüşinde salynýar. Ybadathananyň içki we daşky diwarlary, şeýle hem platformanyň gapdal taraplaryny beýik bolmadyk gönüburçly çykgytlar ya-da pilçeler bölüpdir. Pilçeler çig kerpiçden (pagsa) gurlup, olar berkidiji bolupdyr we şol bir wagtyň özünde-de bezeg serişdeleri hökmünde hyzmat edipdir.

Nagyşlanan keramika.

Halaf döwrüniň sungat ýadygärlikleri demirgazyk Derýaaralykda – Halaf, Tel-Arakçiýa, Hassun, Samarra obalarynyň mazarlaryndan tapylypdyr. Köp reňkli nagyşlanan keramika önümleri – bokallar, pyýalalar, mejimeler küzegärçilik tegeleksiz ýasalypdyr. Kulalcylyk tegelegi miladydan öňki 4-nji müňýyllykda peýda bolýar. Ýuka diwarly bişirilen gaplar gyzylymytyl, gülgüne, sarymytyl, ýaşylymytyl reňklerde bolupdyr. Olara çekilen suratlar, megerem, jadygöýlük düşüňjeleri bilen baglanyşykly bolandyr, sada, nepislik bilen suratlyndyrylan balyklaryň, guşlaryň, içyanlaryň hem-de zenanlaryň şekilleri atanaklaýyn ýerleşdirilendir. Töweregi nagyş rozetkalar we swastikalar üznüksiz aýlawda şekillendirilen we «uçuş» duýguny berýärler (Deňeşdiriň: türkmen guşly gölde atanagyň töwereginde aýlaw boýunça uçup barýan guşlar) (90-njy surat).

Ubaýd döwrüniň heýkeljikleri.

Ubaýd (miladydan öňki IV-III müňýyllyklar) döwürden tegelek heýkeltaraşlyk saklanyp galypdyr we olar laýdan ýasalan heýkeljiklerdir – zenan we erkek hasyllylyk hudaýlary. Olar gelsiksiz gurbaganyň ýa-da ýylanyň kellelerine meňzeýär, emma, umumy sypatynyň deň ölçeglilik, anyk görnüşli we jyns nyşanlary bilen tapawutlanypdyrlar. Heýkelleriň aşaky bölegi umumlaşdyrylan – aýaklary biri-birinden aýrylmadyk (91-nji surat).

**DERÝAARALYGYŇ URUK WE JEMDET – NASR
DÖWÜRLERINIŇ BINAGÄRLIGI**

(miladydan öňki IV müňýyllygyň 2-nji ýarymy-III müňýyllygyň başy)

Ubaýd döwrüniň (miladydan V müňýyllygyň ortasy) ykdysady, jemgyýetçilik durmuşynyň merkezi has köp hasyl berýän derýaaralygy günorta etrap Aziýa geçýär. Miladydan öňki V müňýyllykda Şumer Alynky Aziýanyň medeniýetinde birinji ýeri eýeleýär. Gul eýeçilik jemgyýetiniň we ilkinji uly bolmadyk şäherleriň-döwletleriň gurulmagy başlanýar. Şu döwürde «piktografik» ýazuwy (in gadymy surat görnüşlisi) we daş burawy – «buterol» oýlanyp tapylýar.

Suwarýş kanallary we monumental ybadathanalary, dini we jemgyýetçilik desgalary döredilýär. «Ak» ybadathana-zyýarat jaýy – Urukda (miladydan öňki 4-nji müňýyllyk) merkezi howluly we fasadly (jaýyň ýüz tarapy) bolupdyr. Onuň pilçeleri ybadathanany we onuň platformalarynyň gapdal taraplaryny bezäpdirler. Ybadathana platformanyň merkezinde gurulmandygynyň sebäbi, basgançakdan galýan adamlar ony dürli nokatdan görmegine mümkinçilik berýänligidir. Ybadathananyň penjiresiz gurulmagy hem häsiýetli bolýar. Yssy howa şertleri, şemal geçer ýaly, gönüburçly gapy ýerleri we üçeň (potologyň) astyndaky deşikler howa akymyny geçiriji hökmünde gulluk edipdir. Mundan başga-da, ybadathana şäheriň beýleki ýaşaýş jaýlarynyň diwarlarynyň reňkleri bilen tapawutlanýar. Şäheriň ýaşaýş jaý gurluşyklaryndan ybadat binasynyň esasy aýratynlyklary – ybadathananyň beýik ýerde gurulmagy we onuň diwarlarynyň ak reňkde bolmagydyr.

Miladydan öňki IV müňýyllygyň Uruk (Eans) şäheriň «Gyzyl jaý» diýip atlandyrylýan bina halk ýygnaclarynyň geçirilýän ýeke-täk nusgasydyr. Ol jaýyň meýilnamasy häsiýetli bolýar – ýapyk ullakan howluda münber ýerleşdirilen diwarlaryň biriniň daş-töweregi çig kerpiçden salnan berk ýarym sütünler we sütünler bilen gurşalandygy. Sütünleriň ýüzi gyzyl, ak we gara reňkli geometrik bezegler bilen örtülen. Ybadathananyň içki diwarlaryny öküzeriň, gaplaňlaryň şekilleri we uly bolmadyk zolak nagyşlar bezeýär. Käbir ybadathanalarda diwar bezegleriniň bolandygy ähtimal.

DERÝAARALYGYŇ URUK WE JEMDET-NASR DÖWÜRLERINIŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY

(miladydan öňki IV müňýyllygyň 2-nji ýarymy – III müňýyllygyň başy)

Uruk we Jemdet-Nasr döwründäki şumerleriň ybadathanalaryny bezemek düýbünden ulanylmandyr. Onuň ýeke-täk nusgasy - mermerden bolan zenan kellesiniň (hakyky ululykdan sähelçe kiçi) Urukdan tapylan heýkeli. Ýeňse tarapy düz bolan bu heýkeljik diwara berkitmek üçin niýetlenipdir. Takmy-nan, bu heýkel hasyllylygyň, söýgüniň we agzalalyk zenan hudaýy Ynannany şekillendirýär. Bu heýkel eser Deryaarylygyň irki sungatynyň monumental teswirlenen dabaryly tukat, gam-gussaly zenan kesbini görkezýär we şu duý-ga göz ýetirmäge heýkelleriň ýetmeýän bölekleri hem päsgel berenok. Uruk-dan tapylan şekili dikeltmek üçin Aşşur şäheriniň ybadathanasyndan tapylan hudaýyň bedeniniň we kelle relýef boleklere mümkinçilik berdi. Aýaklaryň şekili diwaryň ýüzünde reňkler bilen çekilmegi Ynanna hudaýy diwardan çykyp gelýän ýaly bolup ýerine ýetirilendigini görkezýär (92-nji surat).

Hek daşdan ýasalan gaplaryň güberçek nagyşlary misli düz ýerden çykan ýaly, kem-kemden ulalyp, has göwrümlü bolup, dik asmana galýar: Urukdan tapy-lan bir gapda güberçek gorelyefli ýolbarslaryň we öküzleriň göwreleriniň şekilleri hem-de beýleki gapda – ýöräp barýan öküzleriň hatarlary suratlandyrylypdyr.

Uruk we Jemdet – Nasr döwrüniň sungatynda kompozisiýa gurulmagynyň iki sany kada-kanunlaryň esaslanmagy bilen tapawutlanýar. Geraldik kompozi-siýa diýlip atlandyrylýan şekilleriň ulgamy berkleşip ugraýar. Bu kompozisiýa şekiliň çep we sag bölekleriniň ritmiki sazlaşykly meňzeşlige esaslanypdyr. Şeýle hem kompozisiýanyň beýleki setirleýin görnüşi hem ösýär. Onda – şekilleri setirme-setir beýan etmek kem-kemden ýaýbaňlaşmasynyň esasynda suratlary dura-bara ýerleşdirmek arkaly bolýar. Meselem, miladydan öňki III müňýyllygyň başyna degişli bolan Urukdaky zenan hudaýyň Ynannanyň yba-dathanasyndan tapylan dāp-dessurlar üçin ulanylýan daş gaby. Ol gapda paç töleýjileriň ýörişi, haýwanlar we ösümlikler şekillendirilipdir (Bagdat, Yrak muzeýi).

Miladydan öňki IV müňýyllygyň 2-nji ýarymynda III müňýyllygyň başynda ähli relýef (güberçek) nagyşlaryň stil aýratynlyklary-siluetleriň täsirliligi, göwrümleýin işlenip bejerilmegi, adamlaryň we haýwanlaryň hereketleriniň sazlaşyklary dabarylygy bilen häsiýetlendirilipdir.

Şekillendirilişiň esasy düzgünleri: şekiller anyk şertliligi – kelle we aýak-lar – profilde (gapdal görnüşde), göz we göwre göni (kāwagt eginleriň dördten üç bölegi öwrümde) berlipdir. Bir şekilde birnäçe nukdaýnazarlar jemlenen ýaly bolupdyr. Meselem, öküzleriň, guşlaryň, goýunlaryň şekilleri, gapdal, profil görnüşde. Emma olaryň gözleri, şahlary we ganatlary göni şekilde berlipdir.

Daşy işläp bejermek üçin buraw guralynyň oýlanyp tapylmagy mynasybetli Uruk we Jemdet-Nasr döwürlerinde öküzlerniň, goýunlaryň, göleleriň üç ölçegli uly bolmadyk şekilleriniň köp sanlysy döredilipdir. Bu topragyň hasyllylygy baradaky dini garaýyşlar bilen baglanyşykly bolupdyr.

Heýkeltaraşlyk ýönekeý stilde bolup, haýwan heýkelleriniň esasy üç ölçegli görümini we böleklerini umumylaşdyrmak häsiýetleri bilen tapawutlanýandygyny bellemeli.

14-nji tema. DERÝAARALYGYŇ IRKI ŞUMER WE AKKAD DÖWÜRLERINIŇ SUNGATY (miladydan öňki XXIX-XXIV asyrlar)

Miladydan öňki III müňýyllykda ilkinji şäher-döwletler emele gelip ugraýar. Bu gul eýeçiligiň ösmegi we uly bolmadyk şäherleriň ilkidurmuş gurluşynyň berkemeği bilen baglanyşykly bolupdyr. Bu şäherler miladydan öňki IV müňýyllygyň medeni merkezleri bolupdyr. Günorta Derýaaralykda - Eredu, Ur, Uruk, Lagaş Adab, Umma şäherleri; Demirgazyk Derýaaralygy Hafaja, Aşnunnak, (Häzirki Tel-Ahmar), Kiş şäherleri medeni merkezlerdir.

Ur şäheri güýçli döwletleriň baş şäherleriniň biri bolupdyr. Ur şäheriniň hudaýy we goragçysy – Aý hudaýy – Nanne. Ur – gündogarda Eýran, günbata Siriýa bilen söwda gatnaşyklaryny alyp baran uly söwda merkezi bolupdyr. Bu şäheriň güýç-kuwwaty we baýlyklary gadymy tekstlerde bellenişlidir, gazuw-agtaryş çäreleri arkaly mazarlardan tapylan ýokary sungat eserleri bilen tassyklanylýpdyr.

Tigr derýasynyň boýunda ýerleşýän Lagaş atly möhüm şäher – döwleti beýleki bir taryhy dinastiýany esaslandyrany Ur-Nanşa bolupdyr. Ur-Nanşa belli tekstlerde (kitaplarda) suw akabalaryny (kanallary), dini zyýarat jaýlaryny gurusy hökmünde suratlandyrylypdyr. Şäher-döwletler özaralarynda uruş alyp barypdyrlar we köpýyllyk üstünlikli söweşleriň netijesinde Lagaş şäheri uly maddy baýlyklar toplam, güýçlenipdir. Bu hem şähre gul eýeçilik hojalygyny ösdürmäge esas bolupdyr. Agaç kätmenlere derek metal gurallar peýda bolýar. Kesp-kärler, hususan-da metallurgiýa kämilleşdirmesini dowam etdiripdir. Obşina daýhanlarynyň we Lagaşyň ýaşajylarynyň orta gatlaklary birneme gurplanypdyr.

Miladydan öňki XXIV asyrdan Lagaşy beýleki bir Umma şäher-döwletiniň güýçli hökümdary Lugalzagesi basyp alýar we Uruk, Ur, Adab şäher-döwletleri Derýaaralyk döwletiniň taryhy jemgyýetine birleşdirýär. Netijede, Şumer, Akkad (günorta we demirgazyk Derýaaralygy) bir bütewi döwleti emele getirýärler; suwaryş akabalarynyň (kanallaryň) bütewi dolandyryş ulgamlaryna, berk merkezleşdirilen häkimiýete esaslanan şumer şäherleri pajarlap ösüp başlaýar.

Binagärçilik

Irki nesilşalyk döwrüň sungatynyň esasy görnüşi binagärçilik bolupdyr. Esasy material bolup çig kerpiç seýrek ýagdaýda bişen kerpiç hyzmat edipdir. Şäher binalary-ybadathanalar we köşkler depelenip, zynç edilen laýdan emeli döredilen platformalarda beýiklikde gurulýar. Jaýlaryň diwarlary we platformalaryň gapdal taraplary pil bilen işlenip bejerilipdir. Düz basyrgylar ulanylypdyr, yöne iki eňnitli we gümmez görnüşli bassyrmalar-da gabat gelýär. Ýaşayş jaýlarynyň bitewi diwarlary bolupdyr. Olarda penjireler bolmandyr, üçeňiň aşagynda deşikleri bolupdyr. Esasy ýagtylyk çeşmesi bolup gapy ýerleri hyzmat edipdir. Ubaýdaky (miladydan öňki III müňýyllyk) Ninhursag zenan hudaýyň ybadathanasynyň gurluşy nusgawy mysaly bolup biler. Onuň şumer däplerine mahsus bolan basgançakly (çykyp bolýan) platformasy bolupdyr. Binagärçilige girizilen täze häsiýetler-kompozisiýanyň çylşyrymlaşdyrylmasy, uly bezeglilik, platformany goşmaça süýrüntik ýapgytda ýerleşdirilmegi. Platformany bişen kerpiç bilen örtmek, ybadathananyň bassyrmalary mis bilen örtülen agaç sütünleriniň daşy gara bitum bilen reňklemek, we sadap hem-de gyzył daş bezemek döp bolan. Keramatly hasaplanýan palma (hurma) agajynyň suduryny berýän haşamlama hem täzelikdir. Mundan başga-da bu desgada pilçeler dik ýerleşdirilmegi bilen bir hatarda, keseligine bölünen ybadathananyň diwarlary jähekler bilen bezelipdir. Diwarlarda - öküzlerniň girelgä tarap ýöräp baryşlary we şol ugra uçup barýan kepderiler, ýag ýaýýan hyzmatkärler şekillendirilipdir.

Friz şekiller sarymtyk hek daşdan kesilip taýýarlanylýpdyr, ýerliginiň reňki bolsa, garamtyl çal şifr bölejikleri bilen ýerine ýetirilipdir. Şekiliň ähli bölekleri bitumyň gatlagyna ýelmeşdirilen ýaly edilip basym salnypdyr. Ybadathananyň heýkeltaraşlyk bezegine girelgäniň iki tarapyňyň iki sany ýolbars goragçylary bolan mis heýkelleri goşulypdyr. Gapynyň ýokarsynda misden ýasalan hyýaly ýolbars kelleli Imdugud bürgüdi we iki sany sugunyň geraldiki hasiýetli gorelyef kompozisiýasy şekillendirilipdir. Aşakda bolsa, uly bolmadyk öküzlerniň бүрүнч heýkelleri ýerleşdirilipdir.

Platformanyň iki gara we ak mylaýym, göze ýakymly görünýän reňki, бүрүнч şekilleriň altynsow öwüşginleri zyýarat edilýän desgany örän kaşan, bezegli görkezipdir. Wagtyň geçmegi bilen, binagärçilik sungatynda has ösen kämil zyýarat desgalary döredilipdir (93-*nji surat*).

Şekillendiriş sungatynyň has aýdyň ýadygärlikleri Derýaarylygyň Ur, Ubaýd we demirgazykda - Aşunnakda, Hafajada, Mari şäherlerinde tapylypdyr.

Heýkeltaraşlyk dag daşlarynyň dürli görnüşlerinden – hek daşy, gumdaş, ýerli alebastr, бүрүнчден we agaçdan (35–40 sm) ýasalyp, olary diňe zyýa-

rat desgalarynda ulanypdyrlar. Hökümdarlar tarapyndan ýasadylan heýkeller üçin olara ähli naz-nygmatlary, eşretleri dileg etmäge borçly bolupdyrlar. Heýkelleriň göwreleriniň üç ölçegli we düz, tekiz şekillendiriş normalary bilen kesgitlenilipdir. Bu shematizm (sadalyk) umumylaşdyrylan görnüşli, deňölçepli, kiçeldilen şekillere mahsusdyr (94-nji surat).

Şekilleriň ýüzüne seredip duran (fas) görnüşinde ýerleşdirilmegi olary hereketsiz, adatça oturan ýa-da aýaklarynyň birini öňe uzadyp, elmydama dik duran şekilde seýrek duşýar. Şekiller adatça haýyş edip duran görnüşde bolupdyr. Elleri gursaklarynda, gözlerinde ýalbarma, dodaklarynda ýylgyrma bar, indiwi-dual adamyň anyk häsiýetleri görünmeýär, ýöne şumerleriň etniki aýratynlyklary – uly burun, ýapgyt maňlaý, ýuka dodaklary hemişe şekillendirilipdir. Her bir heýkel gaýtalanmandyr, şonuň üçin saç-sakgala timar bermegiň dürli görnüşleri, egin-eşiklerdäki ýüňüň iri-iri burumlary, gözleriniň gara ýa-da ak daşdan ýasalmagy olaryň keşp aýratynlygyny kesgitleýär. Hut şu alamatlar hem şekilleri janlandyrypdyr, edil janly ýaly görkezipdir.

Ulanylýan usulyň düýbünüň meňzeşligine, bütewüligine garamazdan, Derýaaralygyň aýry-aýry ýerlerinde çokunýan (adorantlaryň) hem-de hudaýlaryň heýkelleriniň ýerine ýetiriliş häsiýetinde nähili bolsa-da, käbir tapawutlyklar bolupdyr. Günortada olar ýere golaý, pes boýly, gysgaldylan, togalak kelleli şekiller esasy orna eýe bolanlygynyň sebäbi, bu ýeriniň ýaşaýjylarynyň sypatyny görkezme bilen bagly bolandygyndadyr. Demirgazykda welin syratly, gelşikli, süýri kelleli we süýünmek ýüzli şekiller orun alypdyr.

Günorta Derýaaralykda (miladydan öňki III müňýyllygyň ýarymy) dag jynsyndan ýasalan bazalt heýkeltaraş sungata has ornaşan görnüşi bolupdyr - Uruk şäheriniň Kurlil atly gallaçylyk mekanyň häkim başlygynyň heýkeli we hek daşyndan ýasalan çokunýan zenanyň heýkeli. Aýbogdaşyny gurup oturan Kurliliň we ör-boýuna galyp duran zenanyň heýkelleri, gaty bir uly boýly edilip ýasalmagyna garamazdan, ýasalyşynyň häsiýeti monumentaldyr. Olaryň şekilleriniň görnüşi parahat we şol bir wagtda örän dabaraly, sag we çep taraplary howa deňagramlylygyna hötdä gelip saklanýandygyny aňladýar (95-96-njy suratlar).

Demirgazyk Derýaaralyk Aşnunnak şäherindäki daşdan ýasalan Ab-U hudaýyň we zenan hudaýyň heýkelleri; Mary şäherindäki heýkel; gips daşyndan ýasalan ýokary derejäni eýeleýän gök gözli EbiH-Iliň heýkeli we hek daşyndan ýasalan şol döwletiň Lamgi-Mary atly hökümdaryň heýkeli. Bu heýkeller ybadathanada öň tarapyndan synlamak üçin niýetlenendir. Agyr ýüň matadan bolan geýimleriniň örtgüsi olaryň dik güýçli aýaklaryny gizläp bilenok. Ab-U hudaýyň syratly şekili, tolkun atyp ýatan sakgaly, gürden pežžik bolsa-da, burum-burum dökülip ýatan görkli saçlary daşdan ýasalan däl-de, eýsem agaçdan ýonulan ýaly görünýär. Belki, demirgazyk Derýaaralykda agaçdan ýasalan

heýkeltaraşlyk önümleri has ornaşan we uly orun eýeleýänligi üçin, ol daşdan ýonulýan heýkeltaraşlygyň özboluşly akymyna öz täsirini ýetirendir. Ýüzüniň edil ýarysyny eýeläp duran gazma usulynda goýlan haşam daş gözleri örän täsirlidir. Öz ellerinde hudaýlar arassa, tämiz suwly gaplary göterip durlar. Edil şonuň ýaly bahany Lamgy - Marynyň hökümdarynyň heýkeline hem berip bolar. Hudaýlaryň hereketsizlikde doňan şekilleri, olaryň gözleriniň örän ululygy bilen güýçli täsir edip, şumerleriň dünýäni umumylaşdyrylan ýagdaýda kabul edişleriniň alamaty bolýar. Hudaýlaryň barysynyň ýokardan inen güýçli gudratly tebigatynyň barlygynyň derejesini göz önüne getirip işlemek, üýtgeşik täsin ussatlygy talap edipdir.

Ýokary derejeli Abih-II heýkeliniň ownuk ak we gök daşlardan ýasalan gözleri dilegden doly alamatly ýagdaýda ýokaryk seredýärler hem-de bu sakgally adamyň bütin şekiline sadalygyň, täsinligiň, tämizligiň alamatlaryny goýýarlar. Abih-II taburetkanyň (gysga aýakly, arkasyz oturgyç) üstünde otyr. Onuň pökgerlip duran gysga köýnegini ýüňüň gür burumlary bezeyär. Onuň şekili örän tebigy we hakyky deňlik ölçeginde ýerine ýetirilipdir. Göwresi we elleri ýalaňaç heýkeliň ýylmanak göwresiniň ýokarky bölegi uly ussatlyk bilen ýasalansoň onuň egnindäki ýüň geýminiň ýolnan görnüşi bilen bilelikde üýtgeşik we ýiti tapawutlylyk täsirini döredýär. Saçlary tar-tar bolup durmasa-da, şol wagtda sakgalynyň burumlary örän gözel görnüşde bölünen bolansoň, güýçli täsir edýär.

Irki nesilşalyk döwrüniň relýef (guberçek) şekiliň usuly edil tegelek heýkeltaraşlyk ýaly özboluşly täsirliligi we gözelleşdiriliş timarlary bilen aýratyn bellidir. Bu şekillendiriliş usulyň dini dāp-dessurlylyk häsiýeti bolup, Urukda we Jemdet-Nasrda dōrāpdır. Haýsydyr bir bolup geçen wakany suratlandyrmakda olar kyssa bilen beýan edilişiniň yzygiderlilikini ulanylmagy bilen tapawutlanýarlar. daş ýüzüne geçýän ähli wakalary düşnükli beýan etmek üçin käbir aýratyn pursatlar, wakalaryň esasy, ähmiýetli ýerleri guşaklaýyn görnüşde ýerleşdirilipdir hem-de esasy gahrymanyň şekili (Hudaý ýa-da hökümdar) başgalardan has saýlanar ýaly işlenipdir. Şekiller ortahal ýerligi bolan ýalpak tekizlikde ýonulypdyr. Olaryň ýüzleri mahsus bolan etniki tapawutlylyklary görkezipdir, edil tegelek heýkeltaraşlykda ýaly, bellibir adama meňzeş bolupdyr. Adam şekilleri nyşanalyk mana eýe bolan. Şekiller örän bezelen we gözelleşdirilendir. Olara tekizlikde ýüzleý salgym, grafiki görnüşde çemeleşmek mahsusdyr. Goşmaça bezeg hökmünde sakgal, saç ýasamak, olary timarlamak, geýimlerini seçeklemek mahsusdyr. Ondan başga-da, şekilleriň gapdallary gözel suratlandyrylan ýazgylar bilen gurşalandyr.

Has belli bolan hekaýatlaryň, rowaýatlaryň many-mazmunlary: ybadathanelaryň düýbüni tutmak, duşmanlary ýeňmek, şanly-şöhratly toý-dabaralaryň

sahnalary. Iň meşhur bolan şekillendiriliş düzümleri: hek daşyndan ýasalan Eanatuma patyşanyň – Lagaşly bürgütleriň stelasy (wotiw) – bagyşlama hasiýetli daşydyr. (boýy – 75sm) (miladydan öňki 2450-2425-nji ýý) bagyş edilip wotiw daşydyr (97-nji surat).

Lagaş şäheriniň düýbünü tutan birinji nesilşalygyň wekili Ur-Nanşu patyşanyň hökümdaryň, onuň aýalynyň, çagalarynyň şekilleri, umuman owardan suratlandyrylan belgiler bilen ýazylan atlary – bu şekiller nyşan görnüşdedir. Olaryň doňup galan hereketleri çokunyp duran ýagdaýda bolup, döşleriniň önünde berk gurşalan elleri suratlandyrylandyr. Eanatuma patyşanyň stelasy (ýüzi ýazgyly daş plita) Lagaş şäher-döwletiniň goňşy Ummany basyp almagyna bagyşlanyp döredilen ýadygärlikdir (98-nji surat).

Ikinji aýdyň şekillendirilen ýadygärlik eseri - ondan biraz irräk Lagaşyň öňki patyşasy bolan Ur-Nanşu, hudaýa sadaka hökmünde we bähbitli, abraýly iş - ybadathananyň düýbünü tutmagy buýrupdyr. Ýadygärlikleriň ikisem relýef usulynda ýerine ýetirilip, çeperçilik hilleri we ussatlyk derejeleri tapawutlydyr. Ýeňiş hudaýy Ningursunyň uludan ýasalan şekili stelanyň bütin yüz-öň tarypyny tutup dur. Ningursu hudaý öz serdessesi (bulawa) bilen ýesirleri öldürýär. Bu sahnadan ýokarda lagaşlylaryň pyýada esgerleriniň başynda duran serkerde Eanatuma şekillendirilen. Esgerleriň galkanlarynyň üstünden bary-ýogy dokuz adamyň kelleleri görünýän bolsa-da, döredijilik ussatlygy örän ýokary hilli bolansoň, köp sanly adamlar ýöräp barýan ýaly, üýtgeşik ynandyryjy, janly hereketlerini nygtap duran güýçli duýgy döreýär. Bu ýagdaý köpsanly peýkamly elleriň uzalyp durmagynyň netijesinde has-da ynandyryjy bolup görünýär.

Çeper hünärleri

Deňeşdirilip alnanda Uruk we Jemdet-Nasr döwründen tapawutlylykda nesilşalyk döwründe dürli hünärleriň tehniki we tehnologiýa taýdan ösüş we kämilleýiş döwri bolupdyr. Şumerde ýeke bir бүрүнjiň дәл, eýsem altyn-kümüşüň tehnologiýasyny bilýärler eken. Bu bolsa uly kämilliğiň we ussatlygyň alamatydyr. Onsoňam, olar bu atlary sanalan gymmat bahaly daşlarynyň tebigy jemligi bolan eliksir erginini bilýärdiler. Demir önümlerini basyp çykarmagy, olary gymmat bahaly daşlar bilen bezemegi oňarýan ekenler. Zynjyr we basma däne görnüşde bezemegiň usulyňy özleşdiripdirler. Ýokary çeperçilik derejesinde demirden öndürilen önümleriň köpüsi Ur şäheriniň hökümdarlarynyň patyşa Şub-ad, Abargi, Meskalamduga guburlaryndan tapylandyr (m. öňki 2600-nji ýylyň töweregi) (99-100-101-nji suratlar).

Huşdan gidiriji içgiler berlip, hökümdar jaýlananda onuň bilen bilelikde hyzmatkärleri, esgerleri, jangoraýjylary jaýlanypdyr. Mazaryň şahtalarynda (berkidilen ýol-ýodalarynda) tutuş agaçdan ýasalan iki tigirli arabalary, öküzleri we olary kowýan çopanlary galdyryan ekenler.

Patyşa guburlaryndan tapylan sungat eserleriniň arasynda «şstandart» diýip atlandyrylýan eser aýratyn orun eýeläpdir. «Şstandart» - iki agaçdan ýasalan, iki eňňitli yürege meňzeş taýaga berkidilen zatdyr. Agajyň birinde duşmanlaryň üstünden gazanylan ýeňişlere bagyşlanyp guşaklaýyn görnüşde ýeňiş hakynda kyssa ýerleşdirilipdir. Başga ýüzünde, şol ýeňşiň şanyňa, söweşden soň tutulan şöhrata beslenen toý şekillendirilipdir. «Şstandart» taýýarlananda gazma nagys basylyp, haşamlamagyň çylşyrymly tehniki usuly ulanylypdyr. Şstandartyň düşegi goýy gök reňkiň ýüzüne gymmat bahaly daşlardan, gülgüne balykgulaklaryndan gazma nagys salnan. Berkidiji ýelim hökmünde bitum şepbeşiği hyzmat edipdir. Meskalamdugyň dabaraly başgaby uly ussatlyk bilen altynan ýasalan, onsoňam, altyn gap-gaçlar, okaralar, kuboklar, zenan bezegleri özläriniň inçeden, sada we sypany görnüşde ýasalandyklary üçin üýtgeşik tapawutlanýarlar (*102-nji surat*).

Jadygöýlük ýagdaýy bilen berk baglanyşdyryp, jandarlary adatdan daşary güýçli-kuwwatly, gudratly hasaplap, olary hudaýlara bagyşlamak bilen, üýtgeşik täsinlikde suratlandyрма uly orny beripdirler – yzky aýaklarynyň üstünde , gyrymsy boýly gülleýän ösümligiň ýanynda duran geçiniň şekilini ussatlyk bilen ýerine ýetirmek mahsus bolupdyr. Jandarlaryň şekilleri ybadathanalaryň saz guralynyň arfalarynyň ýüz tarapyny bezäpdirler. Altynan örän bezelip ýasalan öküzleriň we sygyrlaryň kelleleri, gök lazuritden ýasalan çokullary, sakgallary örän gözeldir. Özem altyn uly ussatlyk bilen işlenip, kagyz ýaly ýukalyga ýetirilipdir. Bu önümleriň köpüsine mahsus bolan bir häsiýet - ol hem esasy gahrymanlaryň ägirtligi we düýpliligidir. Reňk baýlygy – ýarym-gymmat bahaly daşlar, lazurit, serdolik (hakyk), altyn-kümüşiň tebigy we doýgun reňklerden düzülen.

Şeýlelikde, irki nesilşalyk döwrüniň sungat eserleriniň kompozisiýasynda adamlaryň şekillerini we haýwanlaryň uly böleklerini suratlandyrmagyň esasy hasiýeti –monumentallaşdyrmak. Onda haýwanlar has hakyky görnüşde görkezilen, adamlar bolsa, umumylaşdyrylan hasiýetde bolup, etnik (taýpa) jemlenen meňzeşliginde berilýär.

DERÝAARALYGYŇ AKKAD DÖWRÜNIŇ SUNGATY **(miladydan öňki XXIV-XXII asyrlar)**

Demirgazyk Derýaaralyk Akkad şäheri öz ygtyýaryna Günorta Derýaaralygyň uly bölegini tabyn edipdi. Bu ýagdaý şäher-döwletleriniň suwaryş kanallary we ýer üçin özaralaryndaky göreşleriniň netijesi bolup ýüze çykdy. Patyşa neslinden bolmadyk Sargon I ýa-da «Gadymy» diýlip atlandyrylan hökümdar miladydan öňki 2300-nji ýylda Derýaaralygyň bütin Günortasyny we Demirgazygyny bir döwlete jemledi. Onuň iň gowy ýerem bu ýagdaý

öňegidişlik, ösüş üçin örän amatly boldy. Elama garşy söweşen, Kiçi Aziýanyň serhetlerine çenli ýeten patyşa Sargon I 55 ýyllap höküm süren (*103-nji surat*). Ondan başga-da onuň mirasgäri patyşa Naram-Sin (miladydan öňki 2236–2200-nji ýyllar) hem örän söweşiji bolan. Şol döwürde patyşa höküminiň sütünleri bolup, nesilme-nesil yzarlap gelýän baý nebereler ýa-da şumer ruhanlary bolman, eýsem azat we güýçli, hereketli, dogumly adamlar dowletini işini dolandyrypdyrlar.

Akkad döwletinde döwrüniň beýik gymmatlygy bolan halkyň ruhbelentliginiň we azatlyk söýüjüliginiň ýalkymy hökmünde Gilgames (*«Ählini gören hakynda»*) gahrymany hakynda halk eposy döreýär we doly ýüze çykýar. Bu hudaýlaşdyrylan adam hakyndaky hekaýatda döwrüň ruhbelentligi öz ajaýyp beýanyny tapdy. Ol öz şahsy häsiýetlerine bil baglap, güýç-kuwatyndan ylham alyp we gudratly edermenligine daýanyp, ýönekeý adamyň başaryp bilmejek gahrymançylygyny başardy.

Hökümdar-patyşany ýeke bir gahrymanlaşdyryp we nyşanlaşdyryp däl-de, eýsem adamyň keşbini suratlandyrmak bilen, onuň içki şahsy dünýäsi-ne aralaşyp, hüý-häsiýetlerini açyk beýan etmek, ýüze çykaryp görkezmek esasy maksat bolýar. Ondan başga-da, şol döwürde ýene-de bir dörän täzelik - ýerine ýetirililen işleriniň ýüzünde heýkeli döreden suratkeşiň ady ýazylyp başlanypdyr.

Akkad döwletiniň binagärçiliginde «korobowoý» stili giňden ugur alyp ýaýraýar. Käbir ybadathanalaryň uzyn koridor görnüşli interýeriniň otaglarynyň aralyklaryny bişen kerpiçli arkalar bilen kesip, gapy girelgeleriniň köpüsi hem arkalar bilen bezelipdir. Binalaryň iki eňňitli üçegi bolan.

Demirgazyk Derýaarylykda Akkad görnüşli gurluşyklar döp bolýar. Olar içki howlusyz, ýaşayş jaýlaryny ýagtyltmak üçin diwarlarynyň ýokarky böleginde palçykdan ýa-da agaçdan torlanan penjireler ýerlesdirilen. Ondan başga-da, şumer akymyna mahsus bolan gurluşyk usullarynyň esasy aýratynlygy – otaglar howlynyň daş-töwereginde ýerleşdirilen bolup we olaryň daşky diwarlarynda direkler gurulmagy. Içki howlularyň daşynda agaç sütünleriniň üstünde jaýyň ikinji gatynda galereýalar gurlandygy mälim.

Aşunnak şäheriniň hökümdarynyň köşgüniň binýady uludan tutulan, sypaty döp bolan gurluşygyň umumylaşdyrylan nusgasydyr. Bu köşkde otaglaryň ulgamyna hem-de «öý kilisesi» goşulypdyr. Köşkde täret kylmak we suwa düşmek üçin otaglar, hajathana, hapa we agyz suw akdyryjy hem bolupdyr. Esasy howlusy daş bilen örtülen.

Heýkeltaraşlyk we relýef

Akkad döwründen hakyky, özboluşly ýadygärlikleri örän az galan. Olaryň biri hem gadymy Sargon patyşanyň kelle heýkelidir. Onuň başy (kellesi) özboluşly gözelleşdirilen, edermen adamyň hasiýetini açyp görkezýär (m. öňki

XXIII asyr). Alebastrdan kesilen «Semidiň kellesi» atly heýkel portretde saçy, sakgaly gutarnykly haşamlanmandyr. Saçynyň burumlary, reňklenen heýkel hakyky tebigy görnüşe has golaýdyr.

Akkad döwrüniň aýdyň relýef usuly hakykat ugruna has golaý bolupdyr. Şekilleriň deňölçeçligiligi saklanyp, hereket janlylygy uly ussatlyk derejesinde bolan heýkelleriň ýumşak tebigylygy we bölekleriň haşamlylygy – bularyň hemmesi hasýetli stil aýratynlyklardyr.

Miladydan öňki 2300-nji ýylda dag içinde ýerleşen lullubeý taýpasynyň üstünden gazanylan ýeňşe bagyşlanan Naram-Sin patyşanyň stelasynyň ýüzündäki relýef – umumy nyşanlylygyň nusgasydyr. Dikligine gidýän, göni bolmadyk, çäge daşdan ýasalan stelanyň umumy beýikligi 2 m; Naram-Sin patyşanyň baştutanlygynda ýokaryk galyp barýan goşunyň edýän gahrymançylykly hereketleri daş-töwerekdäki dag görnüşleri bilen sazlaşýar. Bu kompozisiýada öňki endik edilen guşaklaýyn, pursatma-pursat, yzygiderlikde suratlandyрма ýoklugy akkad sungatynyň täzeligidir. Onuň ýerine bütewülik orun tutýar. Başga esgerleriň şekillerine garanyňda, merkezinde ýerleşdirilen baştutanyň şekili has ulaldylandyr we esgerler bilen deňeşdireniňde has hem syratly bolup görünýär. Ýeňşiň şan-şöhratyny nygtaýan we ony nyşanlandyrylan görnüşde relýef şekilleri beýan edýär. Ýokarda ýerleşdirilen gudratly goragçy ýagtyltgyçlar we aldym-berdimli söweşiň gazabyny, ýaralanan lullubeýleriň aşak uçup gaýdýan pursadyny görkezýär (104-nji surat).

Akkad sungaty – syratly, gelşikli, uzyn boýly keşpleri döretdi, bedenleri we geýimleri örän gözəl we möçberligi görkezýän sypatlandyryşy ornaşdyrdy.

DERÝAARALYGYŇ GIÇKI ŞUMER DÖWRÜNIŇ SUNGATY **(miladydan öňki XXII-XX asyrlar)**

Bu şöhratly nesilşalygyň döwri synanyndan soň hem, miladydan öňki XXII–XX asyrlarda, heýkeltaraşlykda durmuşdan ugur alan Akkad döpleri özüniň güýç-kuwwatly täsirini ýitirmedi. Soňky asyrlaryň heýkeltaraşlygynda adamyň individual keşbine bolan talap-isleg örän güýçli ýagdaýda duýulýar we adamyň hakyky ölçeğinde bolan ondan köp diorit daşlardan ýasalan heýkel eserleri Gudea hökümdarynyň döwrüniň çeper stil aýratynlyklaryny görkezýär. Lagaş şäheriniň hökümdary Gudeanyň (m. öňki XXII asyr) we onuň garyndaşlarynyň (boýy 1,5 m) köp sanly heýkeller onuň aýdyň mysalydyr. Lagaş ybadathanasyndan tapylan daşlaryň berk diorit görnüşinden ýerine ýetirilen keşpleri örän gözəl. Uly ussatlyk bilen, ýalpyldadylyp ýasalan heýkeller onuň ýaş tapawutlaryny hem-de oňa mahsus bolan häsiýetlerini aňladýarlar. Gudeanyň oturan ýa-da dik duran heýkelleri ussatlygyň derejesiniň örän beýikdigini görkezýär, sebäbi olar janly akkad sungatynyň hereketinden doly. Bu heýkellerde akkad sungatyndan ýüz

we sypat meňzeşlik däbi gelyär, käbir heýkelleriň deňölçeçiligi saklanmandyr. Häkim Gudea gysga boýly hem-de tokgaja, güýçli muskully görnüşde suratlandyrylan. Bu alamatlar mümkin, nyşan hökmünde hökümdaryň güýç-kuwatyny açyp görkezmäge gönükdirilendir. Heýkelleriň statikasy hem-de frontal görnüşi, olaryň umumy ululygy. nesilşalygyň irki döwrüniň sungatyna ýakyn alamatlarydyr. Bu çeperçilik usullar, hatda kiçi göwrümlü eserlere monumental hasiýet berýär. Bu eserleri doreden ussat heýkeltaraşlar gadymy çeper däpleri dowam edýärler (*105-106-njy suratlar*).

Gudea döwrüniň binagärçiliginiň görnüş-häsiýetleri Giçki şumer gurluşyk akymynda döp bolup galýar: içki howly ýa-da uzyn otag; diwarlarynda biri-birinden deň daşlykda ýerleşdirilen lopatkalar bilen bezelipdir. Gurluşykda arkalar we gümmezler ulalydyr. Ybadathanalaryň gümmezli-korobowyý stil görnüşi interýeriň sazlaşygyny saklamak üçin içki giňişligindäki relýef stelanynyň ýokarky bölegi ýarymtegelek aýlaw görnüşi bilen salynmagy bu çeperçilik aýratynlygydyr.

Miladydan öňki XXI asyrda Ur şäheriniň III nesilşalygynyň tapgyrynyň düýbünü tutujy hudaýlaşdyrylan Ur-Nammu patyşasy hökümet güýçleriniň hemmesini öz elinde jemleýär. Hudaýlaşdyrylan patyşa uýmak däbi doreýär we patyşa baýlaryň arkasyny tutup, olaryň isleglerini aýap gorapdyr. Şol döwürden döwleti dolandyrmak üçin döredilen kanunlar gelyär. Gurlan ybadathanalarda sežde etmek üçin patyşalaryň heýkelleri saýlanýar. Ur nesilşalygynyň III arkasynyň patyşalary basybalyjylyk syýasatyny alyp barypdyrlar we syýasatny netijesinde III nesilşalygyň hökümdarlary güýji berk bolmanlygy sebäpli, miladydan öňki XX asyryň başynda Mariniň hem-de Elamyň birleşen goşuny Uruň soňky patyşasynyň goşunyny dargadýar.

Şumer medeniýetiniň ösüşindäki bu jemleýji döwrüň gysgalygyna garamazdan, sungatnyň özboluşly aýratynlyklarynyň esasy bölegi Alynky Aziýanyň, Wawilonyň, Assiriýanyň, Kiçi Aziýanyň we Palestinanyň milletleriniň köpüsiniň şekillendiriş sungatynda kabul edilip ornaşýar.

Binagärçilik

Ura nesilşalygynyň III arka döwründen örän saz salnyp, kebşirlenip düzülen we tertipli gurlan bina ulgamynyň käbir galan bölekleri biziň döwrümize gelip ýetipdir, bu «mukaddes meýdança» dini hem-de binagärçilik we şäher jemgyýetçilik merkezidir. Onuň daşy iki gat goranyş diwar bilen aýlanan. Bu ýerde Ur-Nammu patyşanyň köşgi we irki nesilşalyk döwründäki görnüşi yzarlaýan birnäçe ybadathanalar ýerleşdirilen. Binýady basgançak görnüşde gurlan bu zikkurat diýlip atlandyrylan ybadathananyň ady akkad döwründen galandyr.

Nanna Aý hudaýyna bagyşlanan Ur şäherindaki zikkurat çig kerpiçden

bütewülikde örülen üç basgançakly düýpli minaradyr (diň). Biziň günlerimize ýeten zikkuratyň aşaky dalanyň eýeleýän meýdançasý 65x43 m. ybarat bolan, beýikligi bolsa 20 m barabar. XX asyryň 60-njy ýyllarynda ol täzeden bejerilip, dikeldilen. Başda gurlan bu zikkurat örän ykjam üç sany düýpli basgançagy bilen 60 m beýiklige göterilen eken. Eýwanlaryň iň ýokarky gatynda uly bolmadyk ybadathana «Hudaýyň öýi» ýerleşdirilipdir. Aşakdaky eýwanyň düýbi gara reňk bilen reňklenen, ikinjisiniň ýüzi gyzgyldrak bişen kerpiç bilen örtülen, üçünjisi ak reňke boýalan; ybadathananyň diwarlary bir gat syrçаланan, gök kerpiç bilen örtülen bolupdyr (taryhçy Geradotyň belleýşine görä). Zikkuratyň reňkleriniň her biriniň nyşanlyk ähmiýeti we öz manysy bolupdyr. Gara reňkden başlap, ýagty we ýiti ýalpyldyly reňkler tebigy keşpleriniň çeperçilik ulgamynyň gudratyny birleşdiripdir. Şu döwürde hem zikkuratyň ýüz tarapynda üç sany basgançagy görüp bolar, olar 15 m beýklikde uly bolmadyk terrasada birleşýärler. Ýokaryk, asmana barmak pikiri ybadathananyň baş ideýasy bolýar. Zikkuratyň gönüburçly meýli irki döwrüň binagärliginiň çözülen ybadathana gurluşygy bilen bagly bolýar we şol sebäpli zikkuratyň binagärlik kompozisiýasy Derýaarylygyň hem-de Eýranyň medeniýetinde soňky ýüzylylyklaryň dowamynda üýtgeşsiz galýar. Ur şäheriniň zikkuraty elbetde, hudaýlaryň we hudaýlaşdyrylan patyşalaryň gudratyny beýan etmek pikirine hyzmat edipdir we bu pikiri öňe sürüpdir. Zikkurat binanyň gurluş düzgüni Derýaarylygyň we Eýranyň medeniýetinde üýtgeşsiz we hökmany bolup, soňky döwürlerde hem galýar. Binagärçiligiň bu görnüşi gadymy gündogaryň hökmürowanlyk pikirini jemleýärdi we dabaralandyryýardy.

Relýef (güberçek şekil) akkad we şumer sungatlarynyň gurluş häsiýetlerini gaýtalamakda kadaly däpleriniň bütewi görnüsidir. Muňa mahsus bolan nusga hökmünde, Ur şäheriniň zikkuratynda Ur-Nammu patyşasyna bagyşlanan stelasynyň kompozision gurluşynyň mysalynda görüp bolar. Hekden ýasalan gönüburçly daşyň ýüzünde setirme-setir düzgünde ýerleşdirilen pesboýly relýef şekillendirilen. Daş ussalary sebetlerini dolduryp, kerpiçlerini çekip, diwara söýelen merduwan bilen ýokaryk galdyryýan pursady suratlandyrylan. Ur-Nammunyň patyşa ruhanylary bilen bilelikde «Hudaýyň öýi» bolan zikkuratyň düýbünü dabaraly tutmagyny we egninde gurluşykçynyň kätmeniniň bolmagy, hut özüniň hudaýa edýän hyzmatynyň ynandyryjy nyşanydyr. Bu şekilleri hekaýat yzygiderlikde aşakdan ýokaryk gidýär, özem bardygy-ça has möhüm bolan pursatlara golaýlaşýar. Has ýokarda ýerleşýän guşaklyklarda patyşa –Ýokarky hudaýyň we hudaý zenanyň gudratly sekisiniň önünde dur. Bu pursadyň şekili dört sapar gaýtalanýar. Hudaýlar oňa häkimligiň nyşany bolan hasa hem-de «hudaýyň şan-şöhraty üçin gurujynyň» esbaplaryny – külterlenen ýüpi we ýer

ölçeýji guraly berýärler Şeýlelikde, güberçek şekiller özboluşly kompozisiýanyň gurluş akymynyň asyrdan asyra geçýän tejribesiniň galmagynyň şaýadydyr. On-dan başga-da, «häkimiýet hudaýdan berlen» diýen pikiri öňe sürüp görkezýär we hökümdarlygyň mizemezligi baradaky pikiri aňladýar.

Şumer sungatyna mahsus bolan alamatlary – hekaýatlaryň, rowaýatlaryň suratlandyrylyşy, hereketleriň statikasy bilen bagly bolan ýagdaýlaryň döndurylan şekilleriň durnuklylygy, gatnaşyjylaryň ýerleşdirilişi, bir many-mazmunly pursadyň dört gezek gaýtalanmagy – bularyň barysy gadymy sungatyň sypatlandyryş keşbidir.

KÖNE WAWILON DÖWRÜNIŇ SUNGATY (miladydan öňki XX-XVII asyrlar)

Miladydan öňki II müňýyllygyň başyna Derýaaralykda Ortaýer deňiz kenarýakasy bilen Kiçi Aziýa, Müsür we Eýran daglygy uly medeni, ykdysady we syýasy aragatnaşyklar janlanyp, güýçli akymly herekete ugrugýar. Golaý Gündogaryň bu döwürdäki durmuş akymy örän köptaraplydyr. Her nämäde bolsa, Günorta Derýaaralygynyň şumer medeniýetiniň täsiri güýçli däpleri miladydan öňki 2-nji müňýyllygyň dowamyndaky çeper ýadygärliklerde ýaşaýardy. Köne Wawilon medeniýeti syýasy özgerişlikleriň netijesinde emele gelendir. Patyşa Hammurapi (miladydan öňki 1792–1750-nji ýyllar) Şumer we Akkad welaýatlaryny «Hudaýyň derwezesi» diýlip hasaplanýan Wawilon şäheriniň baştutanlygynda bir döwlete jemledi. Ol döwrüň sungat eserleri örän bölekleyin ýagdaýda biziň döwrümize gelip ýetipdir. Güberçek (relýef) we togalak heýkelleriň bir topary, Wawilondan örän daşda ýerleşýän Eýran daglyklarynyň arasyndaky şäherlerden tapylypdyr. Bu ýere ýadygärlikleri kassitler we elam patyşalary getiripdirler. Kassitler Eýran daglyklarynyň günorta-gündogar etraplarynda Elamda, Tigr derýasynyň aňyrsynda ýaşaýdylar. Patyşa Hammurapiniň ölüminden soň kassitler Wawiloniýa çozup, ony basyp alyp, kassit nesilşalygyny döredipdirler, şäherde we бүтін ýurtda miladydan öňki XII asyra çenli höküm sürüpdirler. Miladydan öňki XII asyrdan başlap Wawiloniýa tarap ýörişlere Elamyň patyşalary baştutanlyk edipdirler.

Relýef. Heýkeltaraşlyk

Şol döwre mahsus bolan ýadygärlikler diorit daşyndan ýasalan Hammurapi patyşanyň, ýokarky böleginde kanun ýazgylarynyň düzümi hem-de relýef şekilli bolan sütündir (miladydan öňki XII asyr). Suzy şäherinden tapylan, beýikligi 2,25 m. Başda bu sütün Wawilonyň demirgazygynda, Tigr bilen Ýewfrat derýaaralygynda ýerleşen Sippara şäherinde ýerleşdirilen eken. Ony bu şäherden Elamyň patyşalarynyň biri alyp gidipdir. Bu sütüniň ýüzündäki relýef şekilleriniň düzümi örän nyşanlaşdyrylandyr we çuň mana eýedir. Bu ýadygär-

likde (inwestitura) Hammurapi patyşanyň Günün hudaýy Şamaşdan hökümdar edilip bellegenligi üçin, hökümdarlygyň nyşanlaryny kabul edişi suratlandyrylan. Sütün zikkuratda oturan Gün hudaýy Şamaş patyşa külterlenen halka ýüpi we hasany uzadýar, mümkin, berlen zatlar gurluşykçynyň esbaplarydyr. Patyşa ýüz derejesinde tirseginden eplenen ellerini galdyryp, çokunýan sypatda hudaýyň önünde dur. Geýimleriniň her bir epinjiklerine çenli gözelleşdirilip işlenmegi, hudaýyň we onuň önündäki duran patyşa Hammurapiniň örän mylaýymdan rahatdyr. Onuň hor ýüzüniň, bedeniniň şekillendirilmesiniň gurluşy deňölçepli çeperçilik ussatlygy görkezýär. Wawilonyň sungaty Şumer we Akkad hakykylyk çeper ugrunyň hasiýetiniň täsiriniň astynda döwürändigini aýan görkezýär we tassyklaýar, bu sütüniň ýüzünde döwletiň 300-e golaý kanuny ýazylypdyr (107-nji surat).

Köne Wawilon döwriň heýkeltaraşlyk sungatynyň gazanan derejesini ýiti we parlak erkek adamyň kellesiniň diorit daşyndan ýasalan heýkelinde görmek bolýar, ähtimal nusgalyk bolan kelle heýkeli patyşa Hammurapiniň heýkeliniň kellesi bolandyr. Bu kelle örän göwürümlü ýasalypdyr. İçine çöküp giden dulukly inçe ýüzüň merdana keşbi hökmany biriniň ýüz keşbidigine şübhe goýanok. Edil durmuşdaky janlylyk, merdanalyk mahsus bolan bu heýkeli ýokary derejeli heýkeltaraş ýasan bolmaly.

Bürünçden ýasalan çokunýan adamyň heýkeli Hammurapi patyşanyň özi bolaýmagy ähtimal. Elleri, ýüzüne altyn çäýylan bu heýkeliň бүтін görnüşi uly ussatlyk bilen umumlaşdyrylan we şol wagtda hem örän sypaýylyk bilen esere janlylyk berlen. Sakgala basyrylyp duran ýüzi şahsyýetleşdirilen we örän inçeden yzarlanyp ýerine ýetirilendir, hatda hakykata golaýlaşdyryjy kölege-ýagtylygyň oýnuna jan giren ýaly duýulýar.

Ýewfrat derýasynyň orta akymynda ýerleşýän Mari şäher-döwletinde gurlan m. öňki XVIII asyra degişli ýadygärlikler köne Wawilon sungatynyň häsiýetlerini we oňa mahsus bolan akymly beýan edýän gymmat bahaly şaýadydyr we görnükli mysallarydyr.

Mari şäher-döwletiň baştutan hökümdary Zimrilin patyşanyň köşgi giň binagärçilik toplumynyň bir bölegi. Köşk miladydan öňki III müňýyllygyň ýanyndaky gurlan zikkuratyň we gadymy şäher Mariniň ybadathanalarynyň ýanynda ençeme ýyllaryň dowamynda çig kerpiçden gurlupdyr. Köşgüň toplumynda iki sany uly bolmadyk ybadathana salnypdyr, olaryň biri hudaý zennan Iştara bagyşlanandyr. Köşgüň gurluş meýilnamasy Derýaaralygyň binagärçilik döplerine mahsusdyr. Patyşanyň dynç alýan otagy, gelim-gidim üçin niýetlenen otaglar, resminamalar saklanýan we mürzeleriniň otaglary bezegli we haşamly. Ýönekeýje we ykjamja otaglaryň hemmesi ululy-kiçili daşdan ýasalan howlularyň töwereklerinde ýerleşdiripdirler. Gün şöhleleri howla

çykýan gapylardan ýa-da üçeňiň aşagyndaky yşlardan düşýän eken. Köşgün girelgeleri minaralar, çykgytlar bilen bezelipdir. Bu döredijilik akymy miladydan öňki IV müňýyllygyň şumerleriniň binagärçilik akymyny dowam edýär. Bina örän düýpli we äpet görnüşde gurlupdyr. Köşgün diwarlarynyň aşaky bölegini haşam nagyş rospisleri bezeýärdi. Bir diwaryň ýüzünde berilýän gurbanlyklaryň sahnalary we uzyn boýly, mümkin hudaýyň ýa-da hökümdaryň şekilleri bezeýärler. Diwaryň aşagynda ýerlesdirilen sahnada – eli suwly hem-de çokunyp duran hudaý zenanlary we dört sany gelşikli hurma agaçlarynyň üstünde miwe ýygnaýan adamlary görüp bolýar. Dürli ölçegli şekiller deňölçeg häsiýetde ýerleşdirilen hem-de şekilleriň daşlary goňur-gyzyl reňkler bilen örtülendir. Takyk suratlandyrylan şekilleriň göwreleri polihrom reňkler bilen reňklenen. Mari şäheriniň köşk rospisleri Müsüriň Orta patyşalyk diwar bezelerine meňzeş däldir (*108-nji surat*).

Miladydan öňki III müňýyllygyň 2-nji ýarymyna degişli bolan Günorta Derýaaralygyň irki nesilşalyk döwrüniň ýerine ýetiriliş usuly golaý bolan eserler hem köşkde bar. Bazalt daşdan ýasalan patesi Mariniň Iştup-Ilum atly hökümdarynyň 1,5 m. boýly heýkeli tipikdir. Adamyň keşbiniň hereketleri doňdurylan, elleri döşünde, çokunýan ýagdaýda birleşdirilen, saçlarynyň, sakgal-murtunyň buýralary, geýimleriniň seçekleri nagyş görnüşde timarlanmagy ussatlygy görkezýär. Aýratyn uly üns bilen açyk bedeniniň damarlary, güýçli-kuwwatly elleriniň şekilleri doredilen bu teswirleme Gudea döwrüniň heýkeliniň ýasalýş usulyna ýakynlygyny görkezýär. Iştup-Ilumyň heýkelini m. öňki III müňýyllygyň 2-nji ýarymynyň döredijilik plastikasy bilen baglanyşýar.

Zenan hudaýy Iştaryň heýkeli (miladydan öňki XVIII asyr) Zimrilin köşgüniň ybadathanasy üçin gips daşyndan ýasalan. Beýikligi 1 m bolan şekil söýgüniň, hasyllylygyň, görk-görmekçiligiň alamatlaryny janlandyrýar. Iştar zenan hudaýy rahat frontal görnüşde dur. Heýkeltaraşçy onuň gözelligini, mylaýymlygyny görkezýär. Ol örän syratly we gözəl. bedenini örtýän matanyň astyndan inçe bili, owadan göwüsleri bildirýär, gür saçlary burum-burum bolup eginlerine dökülip dur. Başyndaky şahly täji hudaý zenanyň keşbine sypaýylyk we belentlilik ylhamyny çaýýar. Zenan hudaýyň elleri biliniň gapdalynda uly küýzäni saklaýar, ol hem öz nobatynda suw akdyryjy akabalaryň çylşyrymly ulgamy bilen birleşýän, onsoňam yrymlar boýunça mukaddes güýjüň täsiri bilen «janlylyk» arassa suwy eçilip bilýänliginiň alamatydyr. Bu hudaýyň häkimliginde ýaşaýşyň çeşmesi bolýar. Heýkeliň göwresini deşip, onuň yşyndan edil küýzäniň bokurdagyndan, elbetde, ruhanylaryň kömeginiň netijesinde, çokunýanlaryň haýyş-ýalbaryşlaryň jogaby hökmünde suw akyp dökülipdir.

Dört onýyllygyň dowamynda Mari şäher-döwleti Wawilon bilen berk gatnaşyklary saklaýar, emma Hammurapi patyşanyň basybalyjylykly syýasatynyň netijesinde bu döwlet öz ýaşaýşyny bes edýär (*109-njy surat*).

15-nji tema. MITANNI DÖWLETINIŇ SUNGATY
(Demirgazyk – Derýaaralygy.
miladydan öňki XVII-X asyrlar)

Hurrit döwleti bolan Mitanni (Maitanne) miladydan öňki XVII asyrdan döredi we miladydan öňki XVI asyra ýakyn Demirgazyk Derýaaralykda in uly döwlet hökmünde özüni ykrar etdi. Bu döwlet Günorta Derýaaralykdan Ortaýer deňziniň kenaryna çenli gelýän söwda ýollarynyň çatrygynda ýerleşýärdi. Bu şäher-döwleti dolandyryan Hurrit patyşalygydy we şeýlelikde öz in beýik şan-şöhratyna Mitanni döwleti miladydan öňki XV–XIV asyrlarda eýe boldy. Paýtagt şäheri – Wassukkanne. Has giçki wagtda, miladydan öňki XIII asyrdan Mitanniniň ýerlerini Assiriýa döwleti basyp aldy. Mitanni medeniýeti Alynky Aziýanyň medeniýetiniň esasy şahalarynyň biri bolan Şumer-Wawilon şahasyna garanynda çetki bolup durýar hem-de Siriýanyň hett patyşalygynyň, Kiçi Aziýa we Kawkaz halklarynyň we Tigr derýasynyň aňyrsynda ýerleşýän weläatlarynyň medeniýetine öz täsirini ýetiripdir.

Demirgazyk Derýaaralykda gurluşyk işlerini edil Günorta Derýaaralygynyň ýaly, esasanam çig kerpiçden ýerine ýetirilene. Gurluşyklaryň düýbünü we binasynyň üstündäki sokol bölegini hem-de sütünleri daşdan gurlupdyr. Agaç sütünler we ýukajyk ýalpak beklemeler üçin gerek pürsler ulanylypdyr.

Binagärçilik. Heýkeltaraşlyk we relýefler

Mitanni binagärçiliginiň ýadygärlikleri doly öwrenilmedikdir. Mitanniniň binagärçiliginde goranyş gala diwarlarynyň, dini we köşk binalarynyň gurluşygynyň umumy sazlaşykly deňagramlylygyna düýpli äpetlilik we ýerboý-peslik akymy mahsusdyr. Ol döwrüň binagärçiligine dürli gurluşyklary «bit-hilani» görnüş- häsiýetinde bolup, köp maksatlaýyn hyzmat etjek jaýlar-binalar salmak mahsusdyr. «Bit hilani» (umumy semit sözi bolup, terjimesi: «öý-galereýa»).

Tell-Halafdaki köşk-ybadathana (miladydan öňki I-nji müňýyllygyň başy) – Mitanni binaçylygynyň nusgasydyr. «Bit-hilani» görnüşli bina bolan – Kapara patyşanyň köşk-ybadathanasy hem Demirgazyk Siriýanyň gadymdan döp bolan ýaşaýyş jaýyny gaýtalaýan görnüşdir. «Bit-hilani» gurluşyklar gönüburç görnüşli bolup, jaýyň bir tarapy fasad (öň, ýüz) hökmünde hyzmat edipdir. «Bit-hilani» mahsus bolan alamaty, ol hem öň tarapynda ýerleşýän sütünli uzyn hatarly portigidir. Onuň iki tarapynda iki sany minara sypatly çykytlaryň ýokarsynda balkon ýa-da gözenekli galereýanyň hatarly inçeden uzyn jaý görnüşde bolan. Jaýyň üçeginiň pürsleri bir ýa-da üç sany sütün-direg bolup hyzmat edýän heýkelleriň üstünde ýerleşýärdi. Howa geçirmek üçin penjireler diwarlaryň ýüzünde ýerleşen. Bir bütewi umumylykda alanynda Tell-Halafdaki köşk-ybadathana gala sypatly bolup, ol baýryň üstünde ýerleşensoň, şäher tarapa bütewi yzky diwary bilen öwrülendir. Üç sany garamtyl-çal dag

jynsyndan ýasalan tegelek heýkeller- ikisi erkek adam, biri zenan şeklinde. Olar üsti ýapyk uzyn hatarly jaýyň (portik) pürsleri üçin sütün bolup hyzmat edýärdiler (*110-111-nji suratlar*).

Köşk-ybadathana mahsus bolan stil alamatlary: gönüburçly görnüş, çykgytly minaralar. Bir-iki sany bolan güýçli çykgytlar we diňler (minaralar) olaryň arasyndaky portigi goraýan ýaly bolup görünýärdi. Yzky garşysyndaky diwaryň birnäçe çykgytlary we minaralary umumy binagärçilik görnüşini deňleşdirýär hem-de Kaparanyň köşgüne gorkunç häsiýeti berýärdi. On-dan başga-da, özüniň reňkli suwagy bilen tapawutlanýardy. Ýagty düşekli diwaryň ýüzünde köp heýkelli bezegleriň takyk ýerleşşi gözəl görünýärdi. Mitanniniň doň sütün görnüşli ýokarky hudaýlaryň, iki ýolbarsyň we öküziň arkalarynda duran şekilleri öz beýik telpek-täçleriniň üstünde, direg hökmünde üçeňi agramyny göterýärdiler. Köşgün düýbi hökmünde dikeldilen heýkelleriň gapdal taraplary tekiz göwrümli bolan sütün-kariatidalar diwaryň ýüz tarapyna geçip gidýärdi.

Dag wulkanik daşlardan ýasalan başga heýkeller iki-ikiden jaýyň açyk eýwanynyň, merkezi otagyň bosagasynyň gapdallarynda ýerleşdirilipdir. Bu uly, adam tebigatyna mahsus bolmadyk, ertekiler we mifologiýanyň, ynanjyň düşünelere uýmak bilen dörän hyýaly jandarlar – üç ölçegli, ganatly sfinksleriň, grifonlaryň şekilleri, adam kelleli, guýrukly we awuly içýanlaryň sypatlarydyr. Olaryň barysy gurluşygyň bezegi hökmünde diwarlaryň düzümine degişli bolup salnan relýef şekillerdi. Bu heýkelleriň barysynyň konfigurasiýasy, ýagny görnüşü daşdan ýonulan gönüburçlугyň içine sygdyrylandyr. Gapdallaryndan tutuş tekiz bolan bu şekilleriň kelleleri uly göwrümli we gabaraly görnüşde ýasalypdyr. Şekilleriň ýüzi örän gözəl, sudurlaýyn kebşirlenen ýelekleriň we ýüňüň suratlary bilen bezelendir.

Edil şol ýagdaýda, geometriýalaşdyrylan, örän ykjam ölçenen tagtyň üstünde oturan hudaý zenanyň heýkeli bar. Ol örän täsir ediji we janly ýaly görünýär. Jaýyň aşaky düzüminde kemer kimin relýef kompozisiýasy daş plita-ortostatyň ýüzünde ýerleşdirilendir. Olar esas jaýynyň diwaryna berkle-nendir. Ortostat-daş kerpiçleriň ýalpak görnüşli ýüzüne, pes relýef usulynda peleşleriň, sugundyr guşlaryň şekilleri hem-de hyýaly janly-jandarlar, awçy-lar, göreşýän adamlar şekillendirilendir. Olar iki tarapdan girelgä ýüzlendirilip, umumy hereketiň bir demine gurşalan sypatdadyr. Ähtimal, bu şekilleriň barysy edil Adam-Atanyň, How-Enäniň we olaryň ogly ynanç bilen berk baglydyrlar. Relýef şekilleriň häsiýeti hem örän ýönekeýleşdirilen, ykjam ölçenen sypatlaryň barysy umumylaşdyrylan görnüşdedir. Olaryň garamtyl-çal diorit we sarymtyl hek daşyndan ýasalmagy, relýefleriň täsirini güýçlendirýär, jaýyň diwarynyň sarymtyl-gyzyl düşeginde hem örän täsirli bolup görünýär. Daş

relýef şekilleriň köpüsinde, edil heýkellerdäki ýaly, gazma usulda daş salnan gözleriniň agy ýalpyldaýar we gara göreçleriň nokatlary edil janly ýaly seredip dur (*112-113-nji suratlar*).

Uly ölçeg göwrümlü çyzylan umumy şekiller we olaryň bölekleri kompozisiýa özboluşly ýiti labyzlylygy berýär we reňk sazlaşygynyň adama edýän täsirini güýçlendirýär.

16-njy tema. ASSIRIÝA DÖWLETINIŇ SUNGATY (miladydan öňki XIII–VII asyrlar)

Assiriýa Gadymy Wawilon medeniýetiniň beýik mirasdüşerleridi we hetto-hurrit täsirleriniň nagmasy heýkeltarashlyk we binagärçilik eserlerinde aç-açan duýulýar. Miladydan öňki XV asyrda geljekki Assiriýa döwletiniň welaýaty Mitanni döwletine garaşly bolýar. Assiriýanyň garaşsyz döwleti miladydan öňki XIV asyrda özüniň patyşasy, goşuny we köpsanly döwlet işgärleri bilen Tigr derýasynyň demirgazyk-gündogarynda döreýär. Tigr derýasynyň orta akymynda ýerleşen şäherler (şu wagtky Yragyň demirgazygy) söwda ýollarynda ösüp başlapdyrlar. Miladydan öňki I müňýyllygyň birinji çäryeginde Assiriýa örän uly, äpet harby döwlete öwrülýär. Alynky Aziýany tutýar, hatda Müsüre çenli diýen ýaly ýetýär. Assiriýanyň şäherleri miladydan öňki XIV asyrdan başlap beýgelip, şöhratlanyp başlapdyr. Aşşur, Kar-Tukulti-Ninurta (miladydan öňki XIII asyr), Dur-Şarruken (miladydan öňki VIII asyr), döwletiň paýtagty Kalhu (Kalah, şu wagtky Nimrud) miladydan öňki IX asyr; Ninewiýa (şu wagtky Kuýunjik) miladydan öňki VIII-VII asyrlar. Bu kuwwatlylyk we ösüş bilen gadymy Ýakyn Gündogaryň (miladydan öňki I müňýyllyk) sungatyndaky uly özgerişleri bilen mäkäm baglydyr. Hökümiň patyşalaryň elinde jemlenmegi we merkezleşmegi, ol güýjüň hemişe uly söweş ýörişlerine taýýarlygy, gazaply we merdana hökümdaryň güýjünü, harby edermenligini şöhratlandyrýan sungatyň döremegine täsir etdi. Şonuň üçin Assiriýa döwletiniň sungaty köşk sungaty bolup, ýokary gatlaklara degişlidigini aýan edipdi. Miladydan öňki I müňýyllygyň ortalarynda, m. öňki 626-njy ýylda Eýran daglygyndaky Midiýa döwletiniň goşuny Wawilon bilen bilelikde Assiriýanyň üstüne hüjüm edýär. Wawilonyň baştutany bolup assiriýaly harby goşun serkerdesi Nabopalasar orun tutdy we m.öňki 614-nji ýylda Aşşur şäheri we m. öňki 612-nji ýylda paýtagt Ninewiýa basylyp alyndy. Miladydan öňki 605-nji ýylda in soňky assiriýaly esgerleriň otrýady Wawilon goşunlary tarapyndan çym-pytrak edildi.

Binagärçilik

Assiriýanyň şäherleri – miladydan öňki XIV asyrdan başlap beýgelip, şöhratlanyp başlapdyr. Aşşur, Kar-Tukulti-Ninurta (miladydan öňki XIII asyr), Dur-Şarruken (miladydan öňki VIII asyr), döwletiň paýtagty Kalhu (Kalah, şu

wagtky Nimrud) miladydan öňki IX asyr; Ninewiýa (şu wagtky Kuýunjik) miladydan öňki VIII-VII asyrlara degişli.

Gadymy Gündogaryň Assiriýa döwletinde sungatyň esasy görnüşi binagärçilik bolýar. Assiriýanyň şäherleri örän galyň, mäkäm salnan goranyş diwarlaryna, ajaýyp-şäherlere hem-de ägirt ybadathanalara eýe bolan. Şäheriň goranmak maksatlaryna diňli we girelgeli derwezeleriň giden bir çylşyrymly berkitmeleriň ulgamy hyzmat edýärdiler. Şol bir wagtda hem olar şäheriň haýbatly kuwwat-güýjüni we baýlygyny görkezýärdiler. Assiriýanyň in gadymy Aşşur şäheriniň (miladydan öňki VIII asyr) çig kerpiçden salnan goranyş diwarlarynyň beýikligi 15-18 m. baryp ýeten, galyňlygy 6 m ýetipdir. Gyalary diş-diş görnüşde bişen kerpiçden goýlan bolup, diwarlarynyň düýbünü äpet daşlardan tutar ekenler.

«Şumer» usulynyň görnüşi boýunça salnan ybadathanalaryň merkezi otagy emeli ýasalan platformanyň üstünde gurulýar. Bu gurluş usuly şumer däbiniň dowamydyr.

«Hetto-hurrit» usulynyň görnüşi – ybadathananyň ön tarapynda, üsti ýapyk uzyn hatar sütünli portik bolup, otaglary anfilada görnüşinde birleşdirilendir. Köşkleriň meýilleri hem şu iki dürli usulda düzülýär. Ybadathananyň diwarlarynyň ýüzi reňkli palçyk bilen suwalyp, günün şöhlelerine ýalpyldap duran kerpiç dişleri we altynsöw reňkli relýef zolaklar bilen bezelendir. Şumer gurluşyklaryna meňzedilip, olaryň esasy hudaýlara bagyşlanan ýedi sany ybadathananyň gapdalynda «hudaýlaryň öýlerini» – ýedi basgançak görnüşde zikkuratlary gurupdyrlar we daşlaryny dürli reňkler bilen reňkläpdirler. Käte jüpleşdirilip birlikde gurlan zikkuratlar hem bolupdyr, edil Aşşur şäherindäki iki hudaý – Anu we Adada bagyşlanan «Hudaýyň öýüne» meňzedilipdir.

Assiriýadaky zikkuratlar Şumerdäki ýaly, dag belentliklerinde, asman beýiklerinde ýaşaýan hudaýlary şöhlelendirýän binagärçilik keşpleridir.

Assiriýa köşk binagärçiliginiň dikeldilen ýadygärlikleri patyşalar Tukulti-Ninurty I (m.öňki XIII asyr), Aşşurnasirapal II (m.öňki VIII asyr.), Sargon II (m.öňki VII asyr.), we Aşşurbanapal (m.öňki VI asyr.) häkimlik eden döwürlere degişlidir. Gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde biziň döwrümize ýeten köşk harabaçylygynyň binagärçilik-heykeltaraşlyk bezegi we diwar rospisleri şekillendiriş sungatynyň ösen derejesi barada gürrüň etmäge mümkinçilik berýär.

Assiriýanyň köşk binagärçiligi hökmünde Dar-Şarruken (şu wagtky Horsabat) şäherindäki Sargon II (Şarruken) patyşanyň köşgüni görkezip bolar. Köşk edil şol şäheriň özi ýaly, örän takyk meýilnama boýunça baş ýylyň içinde gurlupdyr (m. öňki 712-705-nji ýyllar). Umumy gurluşyk meýdançanyň eýelän ýeri 18 ga bolupdyr. Çig kerpiçden salnan we äpet daşlar bilen ýüzleri örtülen

köşk şäheriň çetinde, 14 m. bolan beýiklikde emeli goýlan platformanyň üstünde gurlupdyr. Bu köşk gala diňleri bilen goralyp, şäheriň üstünde howalap dur. Köşgüň umumy tutýan ýeri 10 ga bolup, oňa 200-e golaý – hojalyk, resmi kabulhana, ýaşayş üçin niýetlenen otaglar jemlenipdir we şumer däbine görä açyk howlynyň daşynda ýerleşipdir. Köşkde ýedi basgançakly zikkurat hem-de üç ybadathana bolan. Diregler hökmünde agaç sütünler hyzmat edipdir. Girelgeler arka görnüşde gurlup, olaryň iki gapdalynda äpet 4,20 we 5,50 metre barabar iki sany hyýaly haýwanlaryň heýkelleri – şedular ýerleşdirilipdir. Ondan başga-da, derwezäniň gapdal taraplaryndan örän äpet göwürümlü goranyş diňler gurlupdyr. Bu diňler köp halatlarda köşgüň we ybadathananyň girelgesinde gurlupdyr (Kiçi Aziýa hettlaryň täsiri) (*114-nji surat*).

«Şedunyň» göwresi öküziňki, ganatlary bürgüdiňki, kellesi beýik bөрүkli adam kellesi bolupdyr. Diwaryň ýüzünde ýerleşen şedular beýik relýef usulynda ýerine ýetirilendir. Goragçylar bir wagtda diwardan çykyp duran we şol wagtda hem diwara siňen ýaly bolup, täsin görünýärdi. Bu ýagdaý, olaryň gapdallaýyn şekillerine başynji aýagyň goşulandygy üçin döräpdir, olar bir wagtda ýöräp barýar hem-de ýerinden gozganman duran täsiri hem beripdir. Edil şonuň ýaly, adam ýüzli ýolbars we öküz şekilleri ähli Assiriýa köşkleriniň diwarlaryny bezäp, dabaralar geçirilýän otaglarynyň girelgelerini gorapdyrlar. Miladydan öňki IX-VIII asyrlarda Aşşurnasirapal II köşgindäki şedular – hyýaly güýçli jandarlaryň keşbini bermek üçin takyk serişde – çeper haşam usul hökmünde ulanylypdyr.

Sargon II patyşanyň köşgi we ybadathanalar gurlanda diwarlarynyň we girelgeleriniň bezegi hökmünde izrazesler – zolak görnüşli syrçaly keramikadan bolan nagyşly kerpiçler ulanylyşa girizilipdir. Olaryň ýüzünde nyşanlanan «ýaşayş daragty» nagşy ýiti reňkler bilen şekillendirilen. Dabaralar geçirilýän otaglaryň diwarlarynyň aşaky böleginde bezeg hökmünde relýef frizleriň uzyn zolaklary ýerleşdirilendir.

Patyşa Aşşurbanapalyň köşgi Assiriýa şekillendiriş sungatynyň meýilleşdirme we haşam esaslarynyň soňky tapgyryna m.öňki VII asyry degişli bolýar. Şekillendiriş sungatynyň eserlerinden başga-da, köşkde hat-ýazuwly keramika plitalar tapylýar, olar patyşa Aşşurbanapalyň kitaphanasynyň bolandygyny subut edýär.

Assiriýanyň heýkelleri binalaryň arhitektonikasyna bagly bolýar we dowletiň şekillendiriş döredijiligine düşünmek için diwar relýefleri öwrenmek zerurdyr. Olar m.öňki XIII asyra, m.öňki IX asyra we m.öňki VIII asyra degişlidir. Köşkdäki relýef şekiller gips daş plitalar – ortostatlaryň ýüzünde oýulan bolup, olar çig kerpiçden gurlan diwary örtüpdür. Köp metrleýin bolup, olar öz aralarynda many-mazmuny we şekilleriň sýužeti yzygiderlikde

ýerleşdirilen bir kompozisiýany daşyň yüzünde özboluşly pannolar döredip görkezipdirler. Dini döňleri beýan edýän suratlarda, mysal üçin, «ýaşayş daragtynyň» öňünde durmak sýužeti sahnalanýar. Kalhudaky Aşşurnasirapal II köşgündäki gözellik, Assiriýanyň beýik hökümdarlarynyň harby we awçylyk ussatlyklaryny, mergenligini şöhratlandyryýan pursatlar bolupdyr. Şekillendirilen relýefiň döp ulgamy m. öňki IX asyryň birinji ýarymynda eýýäm öz düýbünü tutupdy, şeýle hem diniň çäginde çykan, bedeni örän güýçli, kuwwatly hem-de daş keşbi edil içki dünýäsi ýaly, gözde adamyň ýeniji-urşujynyň şekili uly orun tutýar (*115-116-njy suratlar*).

Şekilleriň ýüzleri, şol sanda patyşalara meňzedilip gözelleşdirilipdir, assiriýalylara mahsus bolan dogry, buýra-buýra saçly we sakally, owadan keşpli adam görkezilipdir. Umumy tekizlikde relýef bezeliş usulynda suratlandyrylyp beýan edilip, şekilleriň şertlilik ýagdaýynyň kada-düzgüne öwrülen görnüşini: eginleri – öň tarapdan, kellesi – gapdallaýyn (m. öňki IX asyryň) berkeýär. Şekilleri nagyşlaýyn bezemekde sazlaşykly ugurdaş bolýar: inçeden çyzylyp ýazylyan ýazgy zolaklary patyşalaryň ýeňişleri hakynda, şäher galalaryna hüjüm edişleri, duşmany yzarlamak ýa-da ýabany haýwany awlaýyşlary rowaýat şekilli beýan edilipdir, mysal üçin, Aşşurnasirapal II köşgündäki relýef hekaýat şekiller görkezýär (*117-nji surat*).

Şekiller we nagyşlanan zolaklaryna bir bütewi esasy usul mahsusdyr: suratlaryň barysy diwaryň tekizliginde ýerleşmegi we oňa tabynlaşdyrmagy, şekiller ýokarky we gapdal ýagtyldyş täsirini almagy – bularyň hemmesi esasy maksada hyzmat edýärdi. Bularyň rowaýatlaryň suratlandyrmasyna meňzemesi, örän täsirli, göze mese-mälim bolup duran keşpler, elläp göräýmeli görnüşde patyşalaryň egindeşleriniň şekilleri özboluşly daş plitalarynda beýan edilýändigini görüp bolýar. Uly ýalpak tekizlikleri, göwrümleri nagyşlanyp beýan edilen relýef şekilleri, ak düşegiň yüzünde saklanyp galan gara, gyzyly, gök, sary reňkler hasda gözelleşdirilip nygtalýardy. Garamtyl-goňur çyzyklar adamlaryň, jandarlaryň we başga şekilleriň sypatlary kölegelendirilýärdi. Örän sazlaşykly ýerleşdirilen açyk mawy we gök reňkli atlar, atyň üstündäki gyzyly geýimli adamlar, gara saçlar, sakallar, gyzyly-goňrumtyl reňkdäki ýüz, el, aýak «tegmilleri», geýimleriň we ösümlikleriň gyzyly-gök bölekleri, matalaryň nagyşlary, seçekleriň, gyzyly çayylan şaý-sepleriň sazlaşygy – bularyň hemmesi Assiriýanyň relýeflerine mahsus bolan haşam reňkleriniň sazlygynyň häsiýetiniň utgaşmasydyr (*118-nji surat*).

Assiriýanyň şekillendiriş akymy asyrdan-asyra biraz üýtgep gelipdir. Aýry wagtlarda we aýry köşklerde bu üýtgemeler ösüş ýagdaýda bolupdyr. Ýerine ýetiriliş ussatlygy hemişe deň bolmandyr. Şekillendirilişiň in ýokary çeperçilik derejesiniň umumy meňzeşlik nusgasy bolup, Aşşurbanipal patyşanyň köşgündäki «Uly ýolbars awy» diýlip atlandyrylan patyşanyň ýol-

barslary awlaýşydyr. Örän sazlaşykly, ussatlyk bilen işlenen, hereketden doly, peýkam bilen ýaralanan, janhowluna bökýän ýa-da awlanan haýwanlar uly täsir edijidir. Has-da täsirli görnen pursat, ol hem ýaralanan erkek we urkaçy ýolbarslaryň şekillendirilişi. Ölüm pursadyny öz başyndan geçirýän ýaralanan urkaçy ýolbarsyň dirilikde galjak we daýanjak bolup dyzaýşy has-da gözgynydyr we örän gynandyryjydyr (*119-njy surat*).

Şol döwrüň relýeferinde köşk ýörişlerini we dini dessurlary beýan edýän sahnalar hem bar. Olaryň beýan edilişinde şekilleriň hereketlerinde dabaralaşdyrmak we durnuklylyk höküm sürýär.

Assiriýanyň rospisleri öz many-mazmuny hem bezeg usullarynyň düzüminiň ýerine ýetirilişi bilen relýeferiň reňk berişi esaslaryna eýerýärler. Mysal üçin, Sargon II köşgündäki patyşanyň öz egindeşleri we esgerleri bilen barşy diwaryň ýüzünde janlandyrylandyr. Biziň döwrümize has gowy görünüşde saklanyp galan Demirgazyk Derýaaralykdaky Tell-Borsippe şäherinde (häzirki Tell-Ahmar) assiriýaly ýolbaşçy Şamşilunyň köşgündäki guşaklaýyn ýerleşen diwar suratlarynyň ýerleşdirilişidir. Olar ak reňk bilen çig kerpiçden örülen diwaryň ýüzüne çekilen. Rospisleriň many-mazmunlary şa köşgüniň ýaşaýjylary bilen bilelikde duşmany ýeňen assiriýaly esgerleriň ýörişleri, atlar, iki tigirli söweş arabalary suratlandyrylýar. Ulanylýan gara, gyzył, goňur, ak, melewşe, açyk gök reňkleriniň gatnaşygy suratkeşleriň iş tapgyryny yzarlamaga mümkinçilik berýär. Başda şekilleriniň sudurlaryny gara reňk bilen çekip, soňra bolsa dürli reňk ulanypdyrlar. Rospisleriň çeperçilik stili ýiti reňk gatnaşygynyň esasynda gurulýar we ýerine ýetiriliş usuly köp reňk sazlaşygyny haşam kada-kanunda ýerleşdirmegindedir (*120-nji surat*).

Hünärmentlik ussatlygy şumero-hetto-mitanni sungatynyň däplerinde bolup, synagdan geçen tilsimlerden ugur alýardy. Şonuň üçin hünärmenlik ussatlygy assiriýanyň plastikasynda we rospisinde ýaşaýardy. Olar çeperçilik taýdan birkemsiz bolan ussatlyk tejribesini ele alyp, gerekli tilsimleri durnukly, hemişelik ulanyşa salypdyrlar; sungatyň çylşyrymly çeperçilik akymlyaryna eýe bolmagy bilen-assiriýaly çeper ussatlary, suratkeşleri örän zehinli, ukyply we ugur tapyjy, hemişe täzeligiň gözleginde bolansoňlar, könedan gelýän gymmatlyklary ýoýman, zaýalaman saklapdyrlar hem-de öz zehininden joşup çykýan täze eserleriň kompozisiýasynda ýaýdanman ulanypdyrlar.

Heýkeltaraşlyk

Assiriýa heýkeltaraşlygynda relýef agdyklyk edýär, muňa garamazdan Assiriýada üç ölçegli heýkel eserlerini hem ýerine ýetiripdirler. Bu eserleriň stil kanunalaýyklygy relýeferiňki bilen bir bolandyr. Heýkelleriň düzüminde dabara görünüşde «durma» ýa-da «oturma» takyk görünýär we heýkele binanyň interýerinde doly ýer almagyny gazandyrýar. Heýkelleriň esasy bölekleri

umumylaşdyrylyp, olar nagyş-haşam bölekleriniň kömegi bilen takyklanylýar. Bu uly bolmadyk çeper aýratynlyklar – egin-eşigiň seçekleri, bilezikler, gulakhalkalar hem-de kuwwatly el we aýaklaryň muskullarydyr. Şu görnüşde daşdan, ýantardan ýasalan patyşa Aşşurnasirapal II heýkelleridir. Bu iki heýkel patyşany baş dindar hökmünde görkezýärler we olar ybadathanada sežde etmek üçin goýulýar. Keşpler ideallaşdyrylan we olaryň güýji şöhratlandyrylýar. Assiriýanyň sungatynyň aýratyn kämilligi – öňden galan döredijilikli işlenmegi bilen düşündirip bolar, ondan başga-da patyşalaryň ussahanalaryna köpsanly Alynky Aziýa döwletlerinden suratkeşleriň getirilmegidir. Assiriýa suratkeşleri doredilen kompozisiýalarda şekillendiriş sungatynyň haşam kadalaryny we talaplaryny berjaý etmek üçin, dürli usullaryň sazlaşygyny, dinamik hereketleri we ýagdaýlary görkezmek maksady bilen, dowamly ulanmagy resmileşen köşk sungatyny beýik derejä ýetiripdirler.

17-nji tema. TÄZE WAWILON SUNGATY (miladydan öňki VII–VI asyrlar)

Miladydan öňki 2000-nji ýylyň aýagyndan Wawilon (Babyl) döwleti ykdysady we syýasy gowuşgynsyzlykda bolupdyr. Gowşak hökümdarlar döwleti dolandyrmagy başarmandyrlar we hakyky häkimiýet ruhanylaryň, dini emeldarlaryň elinde bolupdyr. Patyşalaryň özleri-de ruhanylaryň diýeni bilen bolupdyrlar. Miladydan öňki 2000-nji ýylda özüniň gülläp ösüşiniň birinji döwründen geçip, Wawilon döwleti m. öňki VII asyrda özüniň täzeden ösüş döwrüne gadam basýar. Wawilon Midiýa döwleti bilen arkalaşykda Assiriýa döwletini syndyrýar we weýran edilen Assiriýanyň mirasdüşeri Gündogaryň öňdebaryjy patyşalygy bolýar hem-de ähli Derýaaralygy, Siriýany (Şamy), Finikiýany, Palestinany öz içine alýar. Miladydan öňki VII asyrda harby serkerde Nabopalasaryň ýolbaşçylygynda Wawilon döwletiniň düýbi tutulyp başlanýar. Onuň ogly Nawuhodonosor II (m. öňki 605-562-nji ýyllar) kakasynyň ösüş syýasatyny dowam etdiripdir. Nawuhodonosor II ähli şäherlerde ägirt uly ybadathanalary, goranyş we suwaryş desgalaryny gurup başlaýar. Netijede, Wawilon şäher gurluşygy boýunça bir bütewi, mizemez dabaraly topluma öwrülýär. Gurluşyk tärlerinde assiriýlileriň täsiri görünýär we Wawilonyň binagärçilik ruhy Alynky Aziýanyň sungatynyň ösüş tapgyrlarynyň döpleri duýulýar.

Ruhanylygyň ähmiýetiniň artmagy netijesinde patyşalygyň harby gahrymançylyklaryny wasp etmek äheňleri ýitişýär; gurluşyk toplumlaryndan heýkeltaraşlygyň ähmiýeti azalýar, ybadathana we köşk gurluşygyna birinji orun berilýär. Wawilon şäheri baradaky maglumatlar grek alymlarynyň m. öňki V asyrda ýaşap geçen taryhçy Geradotyň eserlerinde bellenilýär. Geradotyň özi bu gadymy, şanly şäherde bolup görüpdir. Şäher Ýewfrat derýasynyň iki

kenarynda gönüburç görnüşinde ýerleşipdir, derýa ony ikä bölüpdir. Şäheriň köne bölegi – «Köne şäher» derýanyň gündogar kenarynda ýerleşipdir. Şäheriň goranyş desgalary hökmünde - çig we bişen kerpiçden dik dört sany utgaşykly diş-diş görnüşde, çykgytly berkidiji minaralar–«kontrforslar» we diwarlar, suwly garym gulluk edipdirler. Içerki diwarlaryň uzynlygy 3 km-den köpräk, daşky diwarlary bolsa 18 km bolupdyr. Şähre sekiz hudaýa bagyşlanan 8 sany derweze – «bastion» arkaly girmek bolýar. Galanyň burçlarynda başburçluk görnüşinde salnan berkitmeler bolan. Her derwezededen–«dabara köçeleri» diýlip atlandyrylýan, göni, giň köçe başlanypdyr, olar şäheri uly böleklere bölüpdir. Bu kwartallaryň içi ýaşaýyş jaýlardan ybarat bolup, olar bir usulda, çig kerpiçden salnan jaýlar toplumy bolup, merkezi köşgün töwereginde ýerleşýärdiler. Ýaşaýyş jaýlarynyň döp bolan meýilleşdirmesi – toplum otaglary merkezi howlynyň daşynda ýerleşdirilmegidir.

Marduk-Esagil hudaýyň ybadathanasy. Döwletiň dini durmuşyny jemleýän şäherde 53 sany uly ähmiýetli ybadathanalar we ýüzlerçe ownuk ybadathanalardyr buthanalar bolan. Olardan esasyly meýdany boýunça 16 gektara deň bolan Ýokary hudaý Marduk-Esagiliň ybadathanasydyr. Ybadathananyň daşyny örän ägirt iki gat diwar gurşayar. Diwaryň 12 sany derwezeli girelgesi bolupdyr. Olardan esasyly – Keramatly derwezeler bolan. Marduk-Esagil ybadathananyň bölegine barýan ýol Işdar derwezesinden başlanýar we ol iň esasy dabaralaryň geçirilýän ýoludyr. Bu keramatly bölegiň derwezeleriniň garşysynda, meşhurluk gazanan belli Wawilonyň minarasy (başnýasy) zikkurat – ybadathanasy ýerleşdirilen.

Etemenanki Hudaýyň zikkuraty – ybadathana «ýeriň-gögiň diregi». Ol Aradahheşu binagär tarapyndan gurlandy. Zikkurat inedördül 91,5x91,5 m esasy bolan, onuň boýy 90 m beýikliginde bolan. Jaýyň çig kerpiçden gurlan esasy böleginiň ýüzünde bitum heppigine bişen kerpiç berkidilendir. Etemenanki Hudaýyň diwarlary 7 aýlaw ýapgyt görnüşindäki irki döwrüniň zikkuraty ýaly aşak gyşaran ýagdaýda däl-de, dim-dik asmana galýardy. Ybadathananyň birinji üç ýapgydynyň diwaryny edil şumerlileriň ýapgytlarynyňky ýaly, giň pilçeler bölýärdi. Bu görnüş zikkuratyň dik ösmäge ymtylyşyny nygtapdyr. Zikkuratyň diwarynyň ýüzi syrçаланан gök kerpiç bilen örtülen bolup, onuň ýokarsy kiçijik ybadathana bilen tamamlanypdyr. Bu ybadathanajykda Marduk ýaşapdyr diýlip hasaplanylýpdyr. Mardugyň ybadathanasynyň depesinde altyn çaýylan öküz şahy – ýeriň hasyllylygynyň hem-de hudaýyň nyşany goýlupdyr. Zikkuratyň birinji gatyna daşyndaky iki basgançagyň kömegi bilen galmak mümkindi. Ybadathananyň günbataryna, günortasyna we gündogaryna çykmak üçin diwarlarynyň ugry boýunça ýerleşen basgançaklar bolupdyr. Diwaryň soňky ýokarky täsin gatyna çenli burum-burum görnüşde edilen basgançak boýunça

çykyp bolýardy. Wawilon zikkuratynyň desgasy m. öňki VI asyrda pars şasy Kserks tarapyndan basylyp alnanda weýran edilipdi. Miladydan öňki IV asyrdan Isgender Zulkarnaýn (Aleksandr Makedonly) tarapyndan Wawilon ellin döwletiniň tabynlygyna girenden soň zikkuraty dikeltmek üçin synanyşyklar edilipdir. Dikeltmek maksady bilen, desgany ilki söküpdiler, emma Aleksandr Makedonlynyň ölümi sebäpli dikeldiş işlerini amala aşyrmak başartmandyr. Wawilon zikkuratynyň boýy asmana ýetip duran bina bolany sebäbli, «zeminiň we asmanyň düýp özeni, diregi» diýip atlandyrypdyrlar. Onuň içinde ne heýkeller, ne-de relýef şekiller bolupdyr, diňe butparaz hudaýlaryň mesgeni bolan altyn çayylan ýatak hem-de stol ýerleşdirilipdir.

Şahsy mazar ýadygärligi hökmünde gurlan Müsür piramidalaryndan tapawutlylykda Eteminanki hudaýyň ybadathanasy şäheriň, döwletiň keramatly ýeri bolupdyr. Onuň bina görnüşi adamlaryň dik asmana, ummana ymtylýan batyrgaý hyýallaryny janlandyrypdyr.

Wawilonyň şan-şöhratyny patyşalaryň köşk gözellikleri-de düzüpdir. Howlularyň töwereklerinde dürli maksatly jaýlaryň toplumy ýerleşdirilipdir. Muňa «Günorta köşk» diýlip atlandyrylýan ýer mysal bolup biler. Bu köşkte hojalyk jaýlaryndan başga-da tagt zaly bolupdyr. Onuň diwarlarynyň biri syrçaly kerpiç bilen haşamlanan. Garamtyl-gök düşegiň ýüzüne açyk sary sütünler we kapiteller bilen şekillendirilendir. Derýaaralygyň sungatynda ýaşayşyň we gülläp ösüşiň stillesdirilen nyşany bolan pannolaryň gyalaryny giň gül şekilli rozetkalar – palmetta bezäpdir. Diwar kompozisiýanyň iň aşaky böleginde dişlerini syrtardyp, guýruklaryny jaýtardyp, haýbatly ýöräp gelýän ýolbarslaryň şekilleri ýerleşýär. Günorta köşge birigýän uly bolmadyk bag-bakjada biri-biriniň depesine galýan «Semiramida baglary» diýilýän täsinlikler bolan. Düýp agaçlaryň, gülleriniň we baglaryň ösýän ýer gatlaklarynyň astynda suw geçirmeýän güýçli gatlar ýerleşdirilipdir. Olar bişen kerpiçleriň, bitumyň we gurşun plitalaryň gezekleşýän hatarlaryndan ybarat bolan. Bu «gatlaklaryň» ägirt uly agramy bişen kerpiçden gümmez görnüşli örtgüsini dik asmana galdyryýardy. Netijede, bütin bag-bakja «howada» «asylyp» duran ýalydy, şundan hem onuň ady «asman baglarydyr».

Marduk hudaýyň ybadathanasynyň «keramatly böleginiň» diwarlarynyň daşyndan gurlupdyr we tutýan meýdany boýunça uly bolmandyr. Ol 7,7x8,6 m-den ybaratdyr. Ony galanyň burçlarynda başburç görnüşinde salnan diwar berkitmesi gurşapdyr. Mardugyň ybadathanasy, zikkuraty, megerem, köp reňkli öwüşgünde bolupdyr: – gara sokol (jaýyň gurluşynyň fundamentiniň üstündäki bölegi), ak diwarlaryň, ýokary gyalary gök reňkli bolan. Ybadathananyň içinde Wawilonyň keramatly barlygy Mardugyň altyndan heýkeli ýerleşdirilen. Ybadathananyň howlusyna gelen adamlara görner ýaly,

Mardugyň heýkeline jaýyň töründe ýer beripdirler. Parslaryň patyşasy Kserks Wawilonyň zikkuratyny ýok edensoň, hudaýyň heýkelini Eýrana alyp gidipdir.

Zenan hudaý Yştar-Aiburşabynyň derwezeleri örän dabaraly inedördül dört minaradan ybarat bolan. Ilkinji iki kiçi minaranyň arasyndaky arkaly geçelgeden, şeýle hem iki beýik minaralaryň arasyndaky ýapyk geçelgeden geçip, adamlar «Dabaraly ýola» çykyp bilipdirler. Minaralaryň ýüzi m. öňki VI asyrdan kerpiçler – izrazes (syrçaly keramik plita) bilen bezelipdir we bu minara uzakdan görnүpdir. Ýakyn aralykdan onuň gök düşeginde biri-biriniň üstünden barýan ak-sary reňkli öküzler we aňdarhalar, bedeni teňňeler bilen örtülen, ýylan kelleli we boýunly, it aýakly jandarlar we ýyrtyjy guşlaryň şekilleri görünýär. Bu şekiller Marduk hudaýyň we zenan hudaý Yştaryň nyşanlary bolupdyr. Diwarlaryň aşagynda we geçelgeleriň ýüzünde, arkalaryň töwereginde sary-ak rozetkalar we palmettalaryň bezeg jähekleri ýerleşdirilendir. Şekilleriň hemmesi beýik bolmadyk relýef usulynda grek görnüşinde bölklenip ýerine ýetirilendir. Zenan hudaý Yştaryň derwezesinden «Keramatly ýol» Wawilonyň Ýokarky Marduk hudaýyň ybadathanasyna çenli alyp barýar. Bu ýol adaty geçelge däl-de, ony dabaraly ýörişler üçin ulanypdyrlar. Adamlar bu ýoldan Marduk hudaýyň «özi ýöreyär» diýip pikir edýän ekenler. Ýol iki tarapdan diwar bilen gurşalan we onuň aşaky 1 m. giňlikdäki keramik friz bezäpdir. Patyşa Nawuhodosor II döwründe ýoly gyzyly we ak daşlar örtүpdir. Bu ýol şäheriň bir bölegi bolup, jülgäni ýada salýan eken. Diwaryň iki ýüzünü syrçaly kerpiçden jähek görnüşde her tarapynda ýöräp barýan 60 sany ýolbars ýoluň gazaply dabarasyny saklaýan eken. Ýolbarslaryň ajaýyp gyzyly-sary ýallary syrçalaryň ýüzünde her iki metrden gaýtalanýardy. Ondan başga-da, açyk-sary kerpiç diwaryň ýüzünde Iştar hudaýyň nyşany bolan gül rozetkalar bezeýärdi. Häzirki wagtda bu binagärçilik we heýkeltaraşlyk toplumynyň köp sanly hakyky kerpiçleri Yştar hudaýynyň dikeldilen derwezesini bezeýär (121-nji surat).

18-nji tema. EÝRANYŇ AHEMENILER DÖWRÜNIŇ SUNGATY (miladydan öňki VI asyryň ortasy – miladydan öňki IV asyr)

Alynky Aziýanyň başga welaýatlaryndan Eýrany daglar aýyryýar. Miladydan öňki IV-III müňýyllyklarynda Eýran tekizliginiň Günbatar bölegi Elam we onuň Demirgazyk-Günbatar bölegi Derýaaralyk şumerleriň döwleti bilen medeniýet we söweş arabaglanyşygynda bolýar. Eýran tekizliginiň howasy örän gazaply bolupdyr. Şor topraklar köp eken. Ekerançylyk bilen meşgul bolmak diňe emeli suwaryş usuly bilen mümkin bolupdyr. Maldarçylyk bilen meşgullanmak daglyklarda we otlaryň tebigy ösýän ýerlerinde mümkindi. Eýran tekizliginiň ilaty irki döwürlerden başlap magdanly ýerleri peýdala-

nypdyrlar. Mis, gyzyl, kümüş, galaýy, demir, gurşun we mundan başga-da ne-bit ýataklaryny özleşdiripdirler. Ahemenid taýpasynyň wekili etnik topar bolan parslaryň patyşasy Kir II m. öňki VI asyryň ortalarynda, 550-539-njy ýyllar aralygynda 11 ýylyň harby basyp alyş ýörişleriniň netijesinde Derýaaralygy, Kiçi Aziýany, Siriýany (Şamy), Ermenistanyň daglyk ýerlerini özüne tabyn edip, ägirt uly döwleti gurýar. Patyşanyň Kambiz atly ogly m. öňki 538-nji ýylda Müsüri öz döwletine birikdirýär.

Netijede, m. öňki VI asyryň 1-nji çarýeginde zulum ediji döwlet taryhy taýdan beýle bir uly wagt bolmadyk (200 ýyldan birneme gowrak) döwürde Gadymy Gündogaryň iň güýçli döwletine öwrülýär. Şeýle-de, bu taryhy ýagdaýyň esasynda, Alynky Aziýa halklarynyň köpüsiniň sungat usullary bilen birleşmesiniň hem-de ulanmagynyň netijesinde Ahemeni nesilşalygynyň döwründe Eýranyň resmi, köşk sungaty döreýär. Binagärçilikde göwrümi boýunça ägirt, kaşaň heýkel bezegi bilen tapawutlanýan köşk gurluşygy giňden ýaýbaňlandyrylýar. Bu sungat-döwlet hökümdarlarynyň güýç-kuwwatynyň janlandyrmasydyr. Döwletiň paýtagtlary bolan Persepol we Suzy şäherlerinde saklanyp galan köşk toplumlary - Ahemeni Eýranyň bina gurluşyk ýadygärlikleriniň häsiýetli nusgalarydyr.

Persepol – grekçe ady, hakyky gadymy ady Pars – şäher, gala, m. öňki VI–IV asyryda gurlandyr. Ol m. öňki 520-nji ýylda patyşa Dariý we onuň ogly Kserks tarapyndan daglyk jülgede gurulýar we Eýranyň ýaz paslynyň täze ýyl – Nowruz baýramçylygynyň we dini döp-dessurlarynyň merkezi bolup hyzmat edýär. Şeýle hem bu ýerde şalaryň başyna täç geýdirme dabaralary geçirilipdir we şalaryň resmi kabulhanasy hem-de hemişelik ýaşayan ýeri bolupdyr. Persepol köşk toplumynyň umumy döwletliligi, dini-dabaralylygy, Nowruz baýramyna bagyşlanyp gurlan resmi häsiýetli köşkler toplumydyr.

Persepol şäheriniň köşk binagärçilik ansambly – monumental depäniň üstüne çykarylan sazlaşykly bütewi görnüşde bolan toplumdyr. Assiriýanyň binagärçiligine meňzedilip, Persepolyň bu bina toplumu monumental ölçegli ýapgytlaryň üstünde gurulýar we onuň meýdany 450x300 m bolup, boýy bolsa – 12 m. Ýapgydyň platformasy dag esasly bolup, onuň gapdallaryny ullakan daş plitalar berkidipdir. Köşgüň daş-töweregini goranyş diwarlar we tebigy berk gaýalar bilen gurşalan bina toplumu assiriýalylaryňka meňzeş bolan. Ýapgyda galmak üçin köşgüň demirgazyk-günbatarynda ýerleşen iki ganatly bir basgançakdan barmak mümkin eken. Basgançaklardan galan adam patyşa Kserksiň gurduran dört sany adam kelleli we ganatly äpet öküzler bilen bezelen girelgä – propileýleriň ýerine düşýärdi. Derwezäniň oňünde duran fantastik jandarlaryň assiriýaly «şedylara» meňzeş bolup, ýöne olar bütewi daşdan ýasalan däl-de, kop sanly daş böleklerinden düzülendir. Propileýleriň günortasynda

«Hemme ýürtlaryň derwezesi» atly ybadathana ýerleşdirilen. «Mukaddes jaý» atly ybadathananyň önüni 10 m. boýly öküzler bezäpdir.

Propileýlerden başlap platformanyň üstündäki binalar takyk meýilleşdirilen bolup, olar bir-birine parallel görnüşde ýerleşdirilipdir. Gurluşyk üçin ýerli gum daşy ulanypdyrlar. Bina ansamblyň merkezi – köşgüň beýik mertebeli adamlary kabul edýän zaly «Dariý-Kserksiň-apadanasy» diýlip atlandyrylypdyr we gurluşyk döwründe esasy üns köşgüň basgançaklaryna we köp sütünli açyk zallara – «apadanalara» berlendir. Apadana köşgüň beýleki otaglaryndan saýlanmagy, ol gaýanyň çykygynda gurulmagydyr. Onuň daşky diwarlary çig kerpiçden salnyp, olaryň galyňlygy 5, 6 m bolan. Apadananyň kaşaňlanan giňişliginiň içki meýdany 62,5 x 62,6 m ybarat bolan. Üçek baslygy 6 hatar kedr arça pürsler bilen ýapylyp, olar gelşikli owadan 36 sütünde ýerleşdirilen. Sütünleriň beýikligi 18,6 m, olaryň biri-biriniň arasy bolsa 8,74 metre ýetipdir. Sütünleriň kapitelileri hökmünde dürli reňkli daşdan ýasalan çylşyrymly heýkeller bezäpdir, olaryň käbir böleklerine altyn çäýylypdyr. Apadanyň üç tarapy, edil Assiriýa we Mutanniniň binagärçiligindäki ýaly, portikler – sütünli, üsti ýapyk galereýalar bilen gurşalan. Merkezdäki portigi çig kerpiçden salnan iki sany çal mermer sütünli minaranyň aralygyna ýerleşdirilendir (122-123-124-nji suratlar).

Beýleki ägirt uly, ýöne portiksiz, patyşa Artakserks II genji-hazynasyny saklaýan 100 sütünli zaly bolup biler. Onuň biri-birine baglaýan pürsleri 10 sütünden 10 hatar bolup gidýärdi. Apadana we zalyň aralygyndaky iki «ganatly» esasy basgançagy, beýleki bir platformanyň üstündäki toplum ýaşayyş jaýlary we Dariýniň gyşky köşgi bilen zenanlary saklaýan «garemhana» diýip atlandyrylan bölegi Kserksiň köşgüne çenli baryp ýetýärdi. Persepol bina ansamblyň çeperçilik aýratynlygy – otaglaryň we köşkleriň takyk simmetrik meýilnamada ýerleşdirilip jemlenmegidir.

Persepol köşgüniň girelgeleri we derwezeleri örän gözəl, dabaraly görnüşi öz içine alýan jaýyň önündäki sütünleriň ýokarsyndaky 4 sany jübüt-jübüt-den ýerleşdirilen we biri-biriniň arkasyna öwürlip oturan 8 metrlik öküz heýkelleriniň takyk simmetrik görnüşi hem degişli bolan bina köşgi has dabaraly görkezýär (125-126-njy suratlar).

Patyşalar Dariý-Kserksiň apadana zallarynyň diwarlarynyň we sütünleriniň ýüzüne şekillendirilen relýef taslamalary bu dabaraly baýramçylyklary aýdyň görkezýär. Relýef şekiller gyzyly, ýaşyl, gök, sary reňkler bilen ýerine ýetirilen, mundan başga-da olaryň daşy altyn we dürli reňkli pastalar we bürünç bölekler bilen bezelmegi olaryň dini-dabaraly häsiýetini nygtaýar.

Apadananyň gapdal tarapdaky platformalary we basgançaklary simmetrik ýerleşdirilip, olaryň ýüzi, köp adam sypatly relýef zolaklar bilen bezelipdir.

Basgançagyň merkezinde toplumyň (ansamblyň) gurluşygy baradaky resmi relýefiň tekstiň – ýazgysy ganatly gün tegelegine içinde jäheklenen görnüşinde ýerleşdirilen. Onuň gapdallarynda öküziň üstüne hüjüm edýän ýolbarsyň şekili – «göreş» sahnasyny, ýagny gije-gündiziň deňliginiň nyşanlary ýerleşdirilen. Çep tarapynda, basgançagyň birinji sekisinde pars gwardiýaçylary – esgerleri, elamitanlar, midiýliler we başga goşunyň şekilleri suratlandyrylan. Sagdan birinji sekide ahemenileriň gol astyndaky halklarynyň wekilleri – midiýliler, araplar, negrler, babyllar, ermeniler, parfiýalylar atlary, düýeleri, gymmat bahaly gap-gaçlary alyp barýan şekilleri bezeýär. Olar ahemenilere paç töleýji adamlar. Persepol köşgüniň beýleki relýef şekillerinde Dariý patyşa we onuň baý wezirleri, ruhanylary bilen Gün hudaýyň -Ahuramazda sadaka berilýän oduň önünde duruşlary şekillendirilen (*127-128-nji suratlar*).

Suzy şäherindäki köşk – miladydan öňki VI–IV asyrlaryň dowamynda patyşalar Dariý, Kserks, Artakserks III tarapyndan gurlupdyr. Köşgüň gurluş meýli boýunça çylşyrymly bolan, bu köşk Persepol toplumynyň binagärçilik çözgütleriniň esasy hasiýetini we böleklerini nusga hökmünde gaýtalapdyr. Onuň aýry-aýry jaýlary emeli platformalarda beýgeldilip, olar dabaralar geçirilýän zallardan, ýaşayyş otaglaryndan ybarat bolup, uly açyk howlularyň iki tarapynda ýerleşdirilipdir. Bu Persepol şäheriniň köşklerinden tapawutly täzeligidir. Suzy şäherindäki apadana zaly ägirt uly desga bolupdyr, onuň meýdany 10400 inedördül m-e barabar bolup, sütünleriniň boýy 20 m, diametri bolsa, 1,6 m. ýetipdir. Keramika pannolar Suzy şäherindäki köşk bina toplumynyň düýpli bezegi bolan pannonyň ýüzüni – diwar nagyşlar hemde şekiller bilen bezelen bölegi gök, ýaşyl, sary, ak we gara reňk öwürginlerine esaslanypdyr. Beýik bolmadyk relýef şekiller yüz keşpleri indi-widullaşdyrylan, örän bezegli lybasly, aram ädim bilen ýöräp barýan şa esgerleriniň hatarlaryny şekillendirýär. Olar ähemenilere paç töleýän döwletleriň esgerlerini suratlandyrýarlar. Köşgüň apadanasyna alyp barýan ýörelgäniň (pandusynyň) iki tarapyň diwaryny ýöräp barýan esgerleriň şekilleri beýik derejede janlylyk hasiýetine eýedir. Adam sudury binagärçilik sazlaşygyna boýun egip, bezeg nagşyna öwrülipdir. Ähli relýef şekilleriň görnüşleri umumylaşdyrylan we örän nepislik bilen bezelip sünnälenen. Sahnalaryň ählisi şol bir - beýik bolmadyk relýef görnüşde döredilipdir. Binagärçilik toplumynyň gorelýef şekilleri patyşanyň hatar-hatar bir ýüzli gwardiýaçylary suratlandyrylýar. Olar baý nagyşlanan eşikli, ýuwaş ädim ädip barýan simmetrik hasiýetli görnüşde umumy bütewüligi döredipdir.

Tegelek heýkeltaraşlygyň köp bolmadyk nusgalary saklanyp galyppdyr. Olarda Alynky Aziýa sungatynda döp bolan yüz keşpleriň tipleşdirilmegi, umumylaşdyrylmagy, käbir halk köpçülikleri monumentallaşdyrmak häsiýetine

eýe bolýar we jikme-jik işläp bejermek bilen utgaşýar. Munuň özboluşly mysaly bolup, megerem, patyşa Dariý I we Persepolyň şazadasynyň kelle heýkelleri bolup biler. (m. öňki VI asyryň ahyry – V asyryň başy), (m. öňki V asyr).

Ahemenileriň sungaty Alynky Aziýa sungatynyň mirasyny kabul etmek bilen, ony döredijilikli özleşdirip, täzeçe çözgütleri tapýar. Onda köşkleriň interýerini (içerki giňişlikleriniň) – köp sütünli dabara zallary örän gelşikli göni sütünler bilen bezelmegi häsiýetli bolýar. Köşkleriň kaşan bezegleri binagärçilik düzgüni bilen baglanyşykly-gorelýef (güberçek) şekilleriň we nagyşlaryň, daş sütünleriň çylşyrymly heýkel kapitelleri, keramik pannolaryň sazlaşygynyň utgaşmasyny görkezýär. Şeýle relýefiň haşam bütewüligini we takyk simmetriýa kada-kanunlara tabyn bolmagy Assiriýanyň köşk bezegleri hem bilmändir. Persepolyň heýkeltaraşlygy binagärçiligiň bölegi bolmagy, oňa beýik dabaraly baý görnüşi berýär. Miladydan öňki 330-njy ýylda Persepol şäheri Aleksandr Makedonlynyň goşunlary tarapyndan weýran edilipdir.

Ahemeni döwleti iň soňky gadymy Gündogar döwleti bolup, ol Ellin dünýäsiniň hüjümleriniň we Aleksandr Makedonlynyň goşunynyň zarbasy (m. öňki 331-330-njy ýyllarda) astynda derbi-dagyn edilipdir. Ahemeni imperiýasynyň öňki ýerlerinde Alynky Aziýada we Müsürde ellinistik döwletleri döredilýär. Miladydan öňki IV asyryň aýagynda we öňräk, ýagny m. öňki V asyrdan Ellin dünýäsiniň we Ahemeni döwletiniň özara medeni gatnaşyklary köptaraplaýyn bolup, giň söwda alyş-çalyşlary gadymy Gündogaryň sungaty antik sungatynyň ösüşiniň birnäçe tapgyrlaryna täsirini ýetirýär. Ahemenileriň döwleti synandan soň hem bu uzak proses dowam edipdir.

19-njy tema. GADYMY HYTAÝYŇ SUNGATY **(miladydan öňki IV- miladynyň III asyry)**

Hytaý medeniýeti dünýäde iň gadymy medeniýetiň biridir. Hytaý öz başyndan ilkidurmuş gul eýeçilik we feodal jemgyýetçilik gurluşynyň tapgyrlaryny geçiren döwletdir. Gadymy Hytaýyň sungaty uzyn döwri öz içine alyp, miladydan öňki IV müňýyllykdan başlap tä miladynyň III asyryna çenli dowam edýär. Eýýäm miladydan öňki IV müňýyllykda birnäçe gadymy şäherler ýüze çykyp, olaryň gurluşygy beýik depelerde ýerine ýetirilipdir. Şol döwürde külalçylyk aýlawly guraly ýüze çykypdyr hem-de ýerine ýetirilene küüzeler we gap-gaçlar ussatlyk bilen geometrik nagyşlar bilen bezelipdir. Keramik önümleriň nagyşlary – gara, gyzyň, ak hem-de benewşe reňkler bilen haşamlanypdyr. Bu nagyşlar syrly manylary özünde saklapdyr. Haşamlanan gaplaryň ady – «Ýanşeo» diýlip atlandyrylypdyr. Şonuň bilen bilelikde inçe daşly gara reňkli keramika ýüze çykýar – «Lunşan». Bu irki önümleriň görnüşleri Hytaýda soňky ýüzyýyllyklaryň dowamynda saklanyp gelipdir.

Miladydan öňki II müňýyllykda Hytaýda birinji Şan (In) atly döwlet ýüze çykýar. Şol döwürde Hytaýda meýilleşdirilen şäherler gurlup başlanýar. Ol döwre degişli бүрүнç gap-gaçlar ýüze çykyp, olaryň agramy birnäçe gramdan başlap tä 600 kilograma çenli bolandyr. Bu бүрүнç dürli göwrümlü gap-gaçlary inçelik bilen göwrümine görä haşamlapdyrlar. Şekiller - nyşanlar bolup, olar köplenç suwlary, guşlary we haýwanlary suratlandyrypdyrlar. Gaplaryň ýüzündäki şekilleriň düşegi köplenç ak bolup, nagyşlaryň hasiýeti zomorň bolup, olar «totemizmi» dini bilen baglanyşykly bolýar. Şol döwürüň hytaý sungatynyň esasy häsiýeti – nagyşlaryň tertipli ýerleşşi – simmetriýa, sazlaşykly (ritm) ýerine ýetirilipdir. Бүрүнç we keramika gap-gaçlar, köplenç mazarlaryň içinden tapylýar. Miladydan öňki I müňýyllygyň ortasynda hytaý sungatynda ähmiýetli özgerişler bolup başlaýar we olar demriň ýüze çykmagy bilen başlanýar. Şol döwürde irki pelsepe ýörelgeleri-konfusianlyk we daosizm ýüze çykýar. Bu ýörelgeler sungatyň ösmegine uly täsir edip, onuň täze görnüşleriniň döremegine itergi berdiler. Şol döwürden başlap, şäher gurluşygynyň esaslary kämilleşip, şäherleriň daşy beýik diwarlar bilen gurşalyp başlaýar. Şäheriň içi birnäçe – ýaşayyş, köşk hem-de söwda kwartallara bölünýär.

Miladydan öňki I müňýyllygyň ahyryna sungatda sýužetleriň we temalaryň göwrümi giňelýär. Şäher gurluşygy bilen birlikde amaly-haşam sungaty ösýär. Дүрлү görnüşli, gymmat bahaly бүрүнçden ýasalan gap-gaçlar, mebel, saz gurallary hem-de gündelik durmuşda ulanylýan önümleriň kopdurluligi artýar. Агаçdan ýasalan mebelleriň ýüzi owadan ýalpyldaýan şekiller bilen bezelen. Şol döwre degişli ilkinji nakgaş eseri ýüpek matanyň ýüzünde ýerine ýetirilýär. Ol özüniň kämil surat-şekili bilen geljekki hytaý nakgaşçylygynyň aýratynlyklaryny jemläpdir.

Miladydan öňki III asyrdan miladynyň III asyrynyň aralygy Sin we Han tapgyrlary diýlip atlandyrylýar. Şol döwürde bütewi güýçli döwlet döräp, sungatda we edebiýatda wajyp özgerişler bolup geçýär. Gadymylygyň in beýik binagärçilik eseri bolan – bu Beýik Hytaý diwary bolup, onuň gurluşygy Hytaýyň demirgazyk serhedinde başlaýar we miladydan öňki IV-III asyrlara degişlidir. Diwaryň birinji gurlan tapgyry 750 km bolup, soň onuň uzynlygy üç müň kilometrdenem uzyn bolýar. Ony gamyşdan hem-de toýundan gurup başlaýarlar, ondan soň daşyny daş bilen örtüp berkidýärler. Diwaryň beýikligi 5 metrden 10 metre çenli bolup, ini 5-8 metre barabardyr. Her 100 metrden gönüburçly diňler ýerleşdirilipdir. Miladydan öňki III müňýyllygyň miladynyň III asyrynyň aralygynda köp sanly ýokary gatlakly adamlaryň jaýlanma mazar toplumlary döräp başlaýar. Mazar toplumlara ýeriň ýüzündäki ybadathana – «Sitanlar» hem-de ýeriň astyndaky uly otaglar degişli bolýar. Şandun we Siçuan welaýatlarynda saklanyp galan jaýlanmalaryň içki diwarlary relýef we

keramik heýkeller bilen bezelipdir. Relýeفلerde gündelik durmuş beýan edilýär. Keramik heýkeller bolsa, şol mazaryň esger goragçylary şekillendirilýär. Relýeفلiň ýüzündäki şekiller friz görnüşinde biri-biriniň üstünde ýerleşdirilendir. Şekilleriň arasynda hat-ýazuw hem bar. Hudaýlaryň we patyşalaryň keşpleri uly göwrümde bolup, olar hakykylyk görnüşde ýerine ýetirilen. Keşpleriň içki dünýäsiniň hereketli ösüşlerini hem görmek mümkindir. Hakyky görnüşinde şekiller hyýaly şekiller bilen sazlaşykly fantastiki äheñler bilen ýerleşdirilýär. Miladynyň III asyrynda Han döwletiniň dargamagy bilen, hytaý sungatynyň döpleri berkeýär we feodallyk döwre geçip, täze many-mazmuna eýe bolýar (129-130-131-132-133-nji suratlar).

20-nji tema. GADYMY HINDISTANYŇ SUNGATY (miladydan öňki III–II müňýyllyklar)

Ilkidurmuş jemgyýetiniň dargamagy bilen Hindistanyň çäklerinde synply jemgyýet döreýär. Miladydan öňki III-II müňýyllyklarda Mohedžo-Daro we Harappadaky gazuw-agtaryş işleriň netijesinde demirgazyk günbatar Hindistanda irki synply gatnaşyklaryň dörandigi subut edildi. Şol döwürde Müsür we Şümer döwletleri bilen giň söwda alnyp barlypdyr. Hat-ýazuwyň ýüze çykmagy bilen hem-de hünärmentlik ýokary derejä ýetýär. Şol döwriň şäher gurluşygy meýilleşdirilen bolup, köp gatly bişen kerpiçden gurlan ýaşaýyş jaýlarda suw geçirij turbalary we howdanlar bolan. Şäherlerde çeperçilik metal taýýarlama hünäri, zergärçilik, gara-gyzyl keramika hem-de heýkel eserleri tapylýar. Ýumşak steatit daşlardan şekilli möhür-dogalar kesmek hünäri ýüze çykdy. Şekillendirij sungatynda, eýýäm şol döwürde adam bedeniniň plastiki göwrümi kämillik bilen ýerine ýetirilýär. Bu bolsa hindi sungatynda adamy şekillendirmek däbiniň başlanandygyny görkezýär. Miladydan öňki II müňýyllygyň ortasyna ariý taýpalarynyň gelmegi bilen, edebiýat ýädygärlik «Wedy» – «bilimler» döredilýär. Onda umumylaşdyrylan şahyrana görnüşde din, gündelik durmuş hem-de irki ylmy maglumatlar barada gürrüň berilýär. «Wedy» bilimlerde binagärçilik we saz barada habar berýär. Hindistanyň esasy gadymy hudaýlary älemiň güýjüni görkezýärler: Indra – çabganyň, Agni – oduň, Suriýa Mitra – günüň.

Miladydan öňki I müňýyllykda ilkinji Magadha gul eýeçilik döwleti döreýär. Bu döwletiň dini - brahmanizm diýlip atlandyrylyp we onuň kada-kanunlary adamlaryň jemgyýetini gatlaklara bölükdir. Brahmanlar (dindarlar) öňki hudaýlara täze at berýärler. Gün hudaýyna–Wişna, weýran ediji hudaýyň – Şiwa, dünýäni döreden hudaýyň – Brahma bolup hem-de patyşa häkimiýetiniň hemaýatkärine bolsa – Indra diýilip başlanýar. Şu hudaýlar hindi sungatynyň durnukly keşpli gahrymanlary bolup galýarlar. Soňra bu hudaýlar beýik edebi

ýädigärlikler «Mahabharata» we «Ramaýana» öz ýaşaýyşyny dowam edýärler, olar hindi sungatynyň tertibini şu güne çenli saklaýarlar.

Miladydan öňki I müňýyllygyň ahyrynda Hindistanyň medeniýeti Maurýa dinastiýasynda pajarlap ösýär. Şol döwürde köşkler we ýaşaýyş jaýlar agaçdan we heýkeltaraşlygy daşdan gurlupdyr. Aşok patyşanyň dolandyran döwründe döwlet dini hökmünde Buddizm ýaýraýar. Bu din adamlaryň deň hukuklylygyny wagyz edipdir. Şol sebäpli, bu din Gündogar döwletlerinde basym ýaýraýar. Buddizmiň ýüze çykmagy Budda hudaýyna bagyşlanan ybadathanalaryň gurluşygyna ýol açýar. Budda hudaýynyň keşbi nyşan hökmünde-tegelegiň kanuny, Buddanyň wagzyny diňläp duran jeýranlaryň, keramatly baobab agajyna tagzym edip duran pilleriň we ýolbarsyň şekiliniň üsti bilen berlipdir. Esasy Budda bagyşlanan buddistik gurluşyklary bolan mukaddesleşdirilen atributlary saklaýan memorial ybadathanalar –«stupa» diýlip atlandyrylýar. Ondan başga, ýüzünde Buddanyň wagyz eden nesihatlary oýulyp ýazylyan stambhi-sütünler hem-de Buddanyň ýalňyzlykda ýaşan durmuşyny görkezýän dag ybadathanalary bolan.

«Stupa» – ybadathanasy ýarym aýlaw görnüşde bolup, daş ýüzi kerpiç ýa-da daş bilen örtülen ýer depesidir. Beýik depregiň üstünde dikeldilen bu stupanyň ýokarsynda dini mukaddeslikleri saklaýan goraghana bolupdyr. Muňa mysal edip, miladydan öňki III–I asyrlar degişli bolan Sançidäki daşdan gurlan stupany görkezip bolar. Onuň esasy 32,3 metr bolup, bu stupa dünýäde uly jamy ýada salýar. Onuň monumental we az bezegli geometrik görnüşi Müsüriň piramidasynyň takyklygyndan gaty daşdyr. Gadymy Hindistan halkynyň dünýägaraýyşynda älem-jahanyň owadanlygy ýeriň hasylly tegelek we ýumşak görnüşleri bilen bagly bolýar. Miladydan öňki I asyrdan Sançidäki stupa daş haýat bilen gurşalyp, onuň heýkeller bilen bezelen dört sany derwezesi bolupdyr. Ýaş gyzlaryň şekilinde daşdan ýasalan hasyllylygyň eýeleri derwezäniň gapdallaryna ýerleşdirilen. Olaryň keşpleri şadyýan we liriki häsiýetlidir. Daş haýatyň relýefleri Mahabharatanyň gahrymanlary we Budda rowaýatlary bilen bagly sýužet sahnalary bilen bezelendir. Bu sýužetlerde adamlaryň durmuşy, söweş pursatlary, pilleriň ýörişleri suratlandyrylan. Relýefleriň sudurlary tekiz, beýik hem-de tegelek heýkeltaraşçylygyň (daş oýma) relýef sungaty kämillik bilen görkezilen. Stambhi-sütünleriň ýolbars şekilli kapitelleri ajaýyp daş ýonma sungatynyň ussatlygyny tassyklaýar. Miladydan öňki III asyrdan Sarnathdaky stambhadaky meşhur kapitelinde dört sany ýolbars arkalarynda Buddanyň kada-kanunlaryny göterip barýan pursady şekillendirilen. Kapiteller öz heýkelleri bilen döwletiň buddizmiň güýjüni ykrar edýärler (*134-135-136-njy suratlar*).

Dagdan çapylan ybadathanalar uly toplumlara birleşdirilen. Olaryň esasy binalary inedördül zallar –«wiharalar» bolup, olaryň yzynda monahlaryň

ýaşaýan otaglary hem-de kiçeňräk ybadathanalar – «çaýtýa» – ýerleşdirilipdir. «Çaýtýanyň» otaglary daglaryň arasynda ýerleşip, olaryň interýerlerini sütünlere iki hatary bilen üç nefa bölünip, heýkel we nakgaş eserleri bezäpdir. Ybadathananyň içinde, girelgäniň garşysynda «stupa» ýerleşdirilipdir. Gadymy Hindistanyň dag ybadathanalarynyň iň owadany miladydan öňki I asyr - miladynyň I asyryna degişli, Karlidaky çaýtýadyr. Ybadathananyň ýşyklanmasy gapy ginişliginiň üsti bilen amala aşyrylyp, ýagtylandyrylýar hem-de bu ýerde uly şemleri ýakyp goýupdyrlar. Ybadathananyň interýeriniň esasy bezegi dyza çökküp duran, tagzym edýän pilleriniň monolit şekilli kapitelleridir (*137-nji surat*).

Miladynyň I-III asyrlarynyň aralygynda Demirgazyk Hindistandan Orta Aziýadan gelen kuşanlar tarapyndan basylyp alynmagyna garamazdan, Günbatar we Gündogar dünýäniň ýurtlarynyň arasynda giň söwda hem medeni gatnaşyklar ýaýbaňlanýar. Buddizm diniň täze ugry bolan «Mahaýana» (Halas bolmagyň giň ýoly ýa-da Uly Araba) uly özgerişlere getirýär. Bu din öňki dinden tapawutlylykda buddizmiň Gautama baştutanyny hudaýlaşdyrmak bilen tapawutlanýar we buddizm hudaýlarynyň ähli hudaýlaryň jemlenýän ýerini (panteonyny) ösdürip başlaýar. Onda wajyp orny Bodhisattwalary (hemaýatlaryň hudaýlary) tutýarlar. Ellin täsirleriniň astynda hindi heýkeltaraşlygynda Buddanyň keşbi döreýär we olar Gandhara welaýatynyň (Gandhara – häzirki Penjabyň we Owganystanyň çäkleri) eserlerinde has aýdyň görünýär. Gandhara heýkeltaraşlygynda keşplerini ikonografiýasy düzülýär we olar Günora Aziýa hem-de Uzak Gündogarda giňden ösüp ýaýraýarlar. Şol döwürden başlap, Buddanyň keşbinde sazlaşykly adamyň şekili – täze (ideal) owadan içki dünýäsi asmana göterilen, rahat we özüne çuň ynamly adamyň şekili ýüze çykýar. Gandharanyň heýkeltaraşlygyndan ruhlanan we sazlaşykly gadymy grek heýkeltaraşlygy we duýguly, joşgunly hindi hudaýlarynyň bütewi keşbi döredilýär. Bu bolsa, Gandhara heýkeltaraşlygynyň özboluşly täzeçilligi bolup durýar. Dik duran Budda hudaýynyň prototipi (öňki döwrüň keşbi) eşiklere dolanan grek-rim gahrymanlary bolsa, aýbogdaşyny gurup we ökjelerini daşyna çöwürüp oturan Buddanyň «mudra» bilimlerini wasp edip duran hereketleri ýerli häsiýetli şekil bolýar. Şol wagtda hem Budda şekiliniň çylşyrymly ikonografiýa kanunlary düzülýär – gulagynyň ýumşajyk etli yeriniň uzynlygy, maňlaýynyň paýhasynyň tüňňüje yeri we takyk hereketlilikidir. Umumylykda, Gandhar şekillendiriş mekdebiniň ýumşaklygy hem-de ruhlanan häsiýeti bilen hindi sungaty baýlaşdyrylýar.

Miladydan öňki IV–V asyrlarda Gupt nesilşalygynyň häkimliginiň astynda Ind we Gang derýalarynyň jülgesinde döredilen döwleti Hindistanyň gul eýeçilik döwrüniň soňky uly birleşmesi bolup durýar. Bu döwürde irki feodal gatnaşyklaryň we rehimsiz kasta düzümi dörän döwri bolýar we bu döwür uzyn parahatçylyk döwri hasaplanýar. Bu döwür hindi edebiýatynyň we şekillendiriş

sungatynyň beýik adam söýüjilik we ussatlyk bilen tapawutlanýan döwrüdir. Şahyr Kalidasanyň edebiýaty tebigatyň duýguly dünýäsine aralaşýar, ösen teatr sungatynyň esaslary döwürüň nakgaşçylygyna hem heýkeltaraşlygyna ýakyn bolup durýar.

Heýkeltaraşlyk we nakgaşçylyk

Miladydan öňki II asyryň we miladynyň VII asyrynyň aralygynda Baghora ajaýyp dag gowaklarynyň Ajanta ybadathanasynyň diwar rospisleri we heýkelleri çapylyp döredilýär. Bu özboluşly ybadathana monastyr – uniwersiteti bolup, onda monahlar ýaşap bilim alypdyrlar. Gowagyň baş ybadathanasy – çaýtiýa, 24 sanysy bolsa monastyr – wihara bolan. Ajantanyň ybadathanalary özboluşly binagärçiligiň, heýkeltaraşlygyň we nakgaşçylygyň berk бүтewiligi bolup durýar. Gupt döwürüne degişli gowaklaryň ýüz tarapy (fasady) heýkeller bilen bezelen. Köp sanly budda we onuň şägirtleriniň heýkelleri çuňlaşdyrylan diwaryň ýüzünde ýerleşdirilendir. Bu ybadathanalarda buddizm dininiň keşplerinden başga gadymy hudaýlaryň hem keşpleri duş gelýär. Olar gowagyň garaňkylygynyň arasynda tebigatyň täsin ruhlary, çeyce çybyk ýaly gözeller, täji ýedi sany kepjebaşly, kuwwatly ýylan patyşasy, ýylan hudaýlary we ş.m. hudaýlar peýda bolýan ýaly şekillendirilipdir. Ajantanyň heýkel keşpleri gadymy däpleri janlandyrmagy dowam edýär. Olar ýeňil hereketli we kämil ussatlyk bilen ýerine ýetirilipdir.

Ajanta gowagynyň içki diwarlary we üçegi monumental rospisler bilen bezelipdir. Şekilli bezegler adamlaryň dürli içki dünýäsiniň gaýgy-hasratlaryny, hakyky dünýäniň wakalaryny, Buddanyň durmuşynyň sahypalaryny, täsin şäher binalary suratlandyryrlar. Üçegiň giňişliginde şekillendirilen guşlar, näzik güller we gök otlar, hudaýlar, adamlar we haýwanlar – bularyň hemmesi tebigata söýgi we adam söýüjilik duýgulary bilen beýan edilýär. Daş diwarynyň gips ýüzüni janly we ýyly reňkleri tomaşaça ýaş şazadanyň ölümünüň sahnasyny, onuň gorkup duran gyz joralaryny we hyzmatkärlerini ýa-da ýaş söýgülileriniň keşplerini suratlandyryrlar. Howa şalygynyň hudaýy Indra asman tansçy gyzlaryň arasynda gök, mawy, gülgüne bulutlarda ýüzüp barýan ýaly görkezilendir. In owadan rospisleriň biri – ýaş şazadanyň keşbinde Bodhisattwa hudaýy bolup durýar. Ol rowaýata görä, adamlary ýeriň ýüzünde galdyрман halas etmegiň hudaýy. Rospisleriň sudurlaryň inçe, çeyce çyzyklarynyň şekil ýasamak usuly heýkeltaraşçylyk bilen ýakynlaşýar. Bu ýaş, inçe gaşly şazadanyň ýüzünde ynsanyň owadanlygynyň ideallary jemlenipdir.

Hindi şekillendiriş sungaty gadymy duýguly çeyeligi we antik keşpleriň ruhy owadanlygy bilen бүтewüleşip baýlaşýar. Hindi edebiýatynyň we şekillendiriş sungatynyň gözelligi ýollary, çeperçilik keşpleriň döredilmegi, olaryň bir görnüşe eýe bolmagynyň tapgyry, gadymy hindi şekillendiriş sungatynyň taryhynyň wajyp başgançagy bolup durýar.

III BÖLÜM. ANTIK DÖWRÜNİŇ SUGATY

ANTIK DÖWRÜNIŇ SUNGATY

«Antik» – latyn sözi bolup, ol «gadymy» diýen manyny aňladýar. Muňa gadymy Grek, gadymy Rim sungaty, medeniýeti, binagärçiligi we jemgyýetçilik gurluşy mysal bolup biler.

Grek aheýler atly taýpalarynyň Balkan ýarym adasyna we Egeý deňziniň adalaryna ýaýrap başlamagy miladydan öňki III müňýyllygyň ahylaryna gabat gelýär. Gomer döwründe-de diňe käbir taýpalaryň atlary belli bolupdyr. Olaryň içinde aýratyn hem «aheýler» bilen «danaýlar» bellidir. Soňra bu taýpalar özülerini ellinler, ýurduny bolsa Ellada diýip atlandyrypydylar. «Ellada» adalgasy Gomer tarapyndan ýatlanylýan (Iliada poemasynda) we Fessaliýadaky welaýatlar hem-de şäherler bolmagy hem mümkin. Soňra, бүтін Demirgazyk we Orta Gresiýa şeýle atlandyrylypdyr. Isgender Zülkarnaýy (Aleksandr Makedonlynyň) zamanynda diýlip grekleriň ýaýran ýerlerine «Ellada» aýdylypdyr. Gresiýanyň umumy ýeriniň diňe 20 göterim töweregi ekin üçin amatlydyr, şol ýerler grekleriň ýaşaýşyny kesgitleýdi. Gresiýanyň esasy öndürýän önümi arpa, zeýtun, üzüm bolupdyr. Et önümleri greklerde gymmat bolupdyr, ol diňe gurply hojalyklara el ýeterli bolupdyr. Zeýtun agajy hasyly köp beripdir, onuň üçin bolsa giň ýerler gerek bolupdyr, az ýerli hojalyklar zeýtun hasylyny ýeterlikli alyp bilmändirlär. Rowaýata görä, Afina şäherine has gymmat baha sowgat eden hudaý onuň medetkäri bolmaly eken. Poseýdon öz üç dyrnakly naýzasy bilen gaýa uranmyş welin, ondan çeşme akyp başlanmyş. Zenan hudaý Afina öz naýzasyny sanjan ýerinden zeýtun agajy gögerip çykanmyş. Şondan soň aýal hudaý Afina şäheriň medetkäri bolup, onuň ady bilen şäher bellenip galýar. Rowaýat Afina zeýtun agajyny ösdirip ýetişdirmeklige nähili uly ähmiýet berendigini görkezýär. Zeýtun agajy 250 ýyl ýaşap bilipdir hem-de ondan hemişe hasyl alnypdyr. Greklerde oba hojalygynda üzümдарчыlygyň we çakyr öndürmegiň uly ähmiýeti bolupdyr. Suw bilen garylan çakyr giň ýaýran içgileriň biri bolupdyr. Zeýtun ýagy bilen bir hatarda çakyr grekleriň daşary ýurtlara çykarýan harydy bolupdyr.

Gadymy Gresiýanyň taryhy boýunça dürli görnüşli köpsanly çeşmeler saklanypdyr. Olary ýüze çykarmak, derňemek, rejelemek bilen dürli ugurdaky hünärmenler meşgullanýarlär. Olar grekleriň ýaşan ähli ýerlerinde saklanypdyr. Olary dürli ýurtlaryň alymlary 200 ýyl bäri öwrenýärler. Gazuwagтарыş işleriniň dowamynda iňňän köp mukdarda ýaraglar, zähmet we hojalyk gurallary, küzegärçilik önümleri, oý goşlary, sungat eserleri ýüze çykarylypdyr. Arheologlaryň birnäçe nesilleriniň ýadawsyz zähmeti bilen toplanan ägirt köp mukdardaky maddy medeniýetiň ýadygärlikleri gadymy grekleriň daş keşbini, tehniki üstünliklerini, ykdysadyýetini, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, medeniýetiniň dürli ugurlaryny öwrenmäge mümkinçilik berýär. Çeşmeleriň iň möhüm görnüşleriniň biri-de ýazuw ýadygärlikleridir. Gresiýadan tapylan

iň irki ýazgylar Krit-Miken döwrüne (miladydan öňki II müňýyllygyň ikinji ýarymynda) degişlidir. Olar küýze döwürleriniň ýüzüne ýazylyan, mazmuny boýunça hojalyk häsiýetli ýazgylardyr.

XX asyryň dowamynda geçirilen arheologiýa barlaglary netijesinde Gadymy Gresiýada ilkinji siwilizasiýalaryň ikisiniň miladydan öňki III-II müňýyllyklarda ýüze çykandygy anyklanyldy. Gündogar bilen Gadymy Gresiýany baglanyşdyrýan Egeý sungaty dünýä sungatynda özboluşly orna eýedir. Bu sungat Egeý deňziniň kenarynda, Krit adasynda, Gresiýanyň şäherlerinde – Miken we Tirinf hem-de Kiçi Aziýanyň günbatar kenarlarynda ösüp rowaçlanýar. Ilkinji hat-ýazuw, sungatyň ilkinji nusgalary ýüze çykýar. Bu döwrüň wakalary we gahrymanlary giçki grekler tarapyndan kuwwatly Krit patyşasy Minoý barada we Teseýiň gahrymançylyklary hem-de Troýa urşunyň rowaýatlarynyň döremegine getirýär. Krit we Miken medenýetiniň açylmagy bilen olary seneleşdirmek meselesi ýüze çykýar. Bu soragy çözmekde Kritiň Müsür bilen söwda gatnaşyklary uly ýardam edýär, sebäbi krit-miken önümleriniň Müsürden tapylmagy Gadymy Kritiň maddy ýadygärlikleriniň doremegimiň esasy senesini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Olaryň takyk senesi inlis alymy Artur Ewans tarapyndan kesgitlenýär. Ol Krit medenýetini legendar patyşa Minoýyň ady bilen şertleýin atlandyrýar.

Egeý sungatynyň ösmegi we pajarlamagy miladydan öňki III-II müňýyllyklarda bolup geçýär. Egeý medeniýeti ylma XX asyryň başynda gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde girizilýär we Egeý deňziniň kenarýakalarynda ýerleşen medenýetleri öz içine alýar. Olaryň arasynda iň esasyly:

1. Kiçi Aziýanyň demirgazygynda ýerleşýän «Troýa» medeniýeti alym G. Şliman tarapyndan XIX asyryň 70-80-nji ýyllarynda açylýar.

2. «Ellada» medeniýeti. Gresiýa döwletiniň çäklerinde ýerleşen we ol hem alym G. Şliman tarapyndan açylýar.

3. «Kiklad» medeniýeti. Kiklad adalarynda ösen we XIX asyryň 90-njy ýyllarynda açylýar;

4. «Minoý» medeniýeti XIX asyryň başlarynda arheolog Ewans tarapyndan açylýar. Bu medeniýet patyşa Minoýyň adyny göterýän medeniýetdir.

Ylmy edebiyatda XIX asyryň 40-njy ýyllaryna çenli Minoý we Miken medeniýetleri «Krito-Miken» ady bilen berlipdir. Bu medeniýetiň çäğine Melos, Fera (Santorin), Kipr adalary giripdir.

Şol wagtda Egeý deňiz kenarlarynda eheýleriň taýpalary ýaşapdyr. Miladydan öňki II müňýyllykda Krit adasy ykdysady we medeni merkez bolupdyr. Şäherler Miken we Tirinf uly ösüslere eýe bolupdyr.

21-nji tema. GADYMY GRESIÝANYŇ EGEÝ SUNGATY (miladydan öňki III –II müňýllyklar)

Miladydan öňki III–II müňýllyklarda Krit adasynda döran medeniýetde özboluşly binagärçiligiň esasy gurluşyk materialy çig kerpiç bolupdyr, ýaşayş jaýlarynyň fundamenti daşdan goýlupdyr. Knoss, Fest şäherler-merkezler uly ykdysady we medeni ösüşlere eýe bolupdyrlar. Knoss şäherinde baştutanlaryň köşkleri-rezidensiýalary, ýaşayş jaýlary köp sanda gurlupdyr. Köşkler köplenç iki gatly gurlupdyr, olaryň gapylary köşkleriň howlusyna açylýar eken. Daşky «fasad» taraplary bolsa yzygiderli diwar bolupdyr.

Gadymy eheýler adamy şekillendirmekde üstünlik gazanypdyrlar, erkek adamyň bedenini güýçli, aýal-gyzlary bolsa owadan, gözeli edip suratlandyrypdyrlar.

Amaly-haşam sungatynda kulaçylyk ösýär. Sungatda kulaçylyk önümlerini bezemek miladydan öňki 1800-1700-nji ýyllarda ösümlik dünýäsiniň äheňlerinden nagys döremegine düýpli esas bolupdyr. Soňra bu äheňler gutarnykly nagyslaryň düzümine girýär we waza bezeglerinde kämil, sazlaşykly nagyslar döreýär. Waza ýazgylarynyň (bezegleriniň) ussatlary dürli usullary öwrenip, owadan gap-gaçlary, wazalary ýasaýarlar we ak, sary, goýy gyzyly, goňur reňkler bilen wazanyň daş-töweregine örän nepis we gyzykly «kameros» bezeg stilini döredip ulanypdyrlar. Senetçiligiň başga-da görnüşleri ösüpdir, kulaçylykda nagyslanan gap-gaçlaryndan başga, daş ýonuýylar mermer daşyndan her hili zatlar, üçeginiň plitkasyna çenli öndüripdirler (*138-139-njy suratlar*).

Zergärçilikde örän ýokary ösüşler gazanylypdyr. Altyndan we kümüşden şaý-sepleri, dürli-dürli nagyslanan bezeg eserleriniň görnüşlerini taýýarlapdyrlar.

Binagärçilik ösüp rowaçlanýar we daşdan köşkler gurulýar. Miladydan öňki 1700–1450-nji ýyllarda daşdan ýasalan esaslarynyň (fundamentiň) üstünde «kapitelli» agaç sütünleriň dorik görnüşiniň düýbi tutulýar we gurluşykda gutarnykly ulanylyp başlanýar. Köşkleriň içki otaglarynyň diwarlary bezeg bilen örtülýär, yşyk sistemasy asman ýagtyltgýçlarynyň üsti bilen amala aşyrylýar (*140-njy surat*).

Knoss şäheriniň köşgi – meýilnamasyz bolandygy sebäpli, örän çylşyrymly we bulaşyk gurluşyk Knoss köşgi «labirint» diýen ada eýe bolýar. Bu köşk 22.000 inedördil metr meýdanda ýerleşip, merkezi howlusu 50x28 m barabar bolan. Onuň daşynda köp sanly hojalyk we ýaşayş jaýlar, otaglar ýerleşen, günbatar tarapynda köşgüň kilisesi we patysalaryň tagt zaly ýerleşipdir. Köşkde jemi 1000-e golaý jaýyň bolandygy bellidir. Gündogar tarapynda hojalyk jaýlary bolupdyr. Köşkde hammamlar, agyz suw geçiriji – akweduklar bolupdyr.

Knoss köşgi miladydan öňki XVI asyrlarda birnäçe ýüzýyllyklaryň içinde

salnypdyr. Köşgüň örän owadan bezegli diwarlary, tagt we dini dessurlary berjaý edilýän otaglary bolupdyr, howlynyň daşynda galereýalar, dälizler, sütünli otaglar, köşgüň birnäçe gatlaryny özara birleşdirmek üçin basgançaklary we pandusly girelgeleri örän çylşyrymly bolup, bu ýeri täsin tapawutly salnandygyny görkezýär. Egeý medeniýetiniň özboluşly häsiýetde döredilen bu binagärlik mekdebi soňra gadymy arhaika gurluşygynda ulanylýar. Köşk interýeriniň diwarlary polihrom reňkli şekilli taslamalar bilen bezelen. Kritde keramatly hasaplanýan we «labris» – «iki ýüzli ýiti palta» görnüşli şekil bezegiň esasy şekili bolupdyr. Knoss köşgüniň tagt zaly «labris» şekiller bilen nagyşlanyp, olar keramatly diýlip hasaplanypdyr, agaçdan we mermer daşdan ýasalan sütünleri bolsa geometrik nagyşlar hem-de gara, gyzyň reňkler bezäpdir. Miladydan öňki XVII–XIV asyrlaryň Egeý medeniýetiniň ýadygärlikleri Gresiýanyň gadymy galalarynda – Tirinf we Mikenda tapylýar. Jemgyýetiň urug-taýpa gurluşynyň gatnaşyklary dargamaga başlan wagtynda Tirinf we Miken medeniýeti emele gelýär. Güýçli we baý Miken şäherini miladydan öňki XIV–XII asyrdaky gadymy grek şahyry Gomer «gyzyla baýlykly» diýip atlandyrypdyr (*141-nji surat*).

Nakgaşçylyk Knoss köşgüniň diwarlaryny çig suwaga ýazylan rospisler ya-da «freskalary» bezäpdir. Dürli temadaky bezegler adamlaryň, ösümlikleriň we haýwanlaryň dünýäsini suratlandyrypdyr. Diwar bezeglerinde açyk – sary, gök, ýaşyl, gyzyň reňkleri ulanypdyrlar. Knoss köşgüniň freskalarynyň taslamalaryny ýokarky we gapdal bakyş nokadyndan seredip bolar, olar Müsür diwar freskalaryny hem-de Derýaaralygyň relýefferini ýada salýarlar. «Parižanka» atly freskasynda ýaş parižli zenanyň gapdal ýüz keşbiniň çeyelik bilen surat çyzgysy arheologlaryň ýatlaryna näzli parižli gyzlary saldy. Krit nakgaşçy ussatlaryň diwar freskalaryna takyk çyzykly özboluşly şekiliň ýiti çeyä häsiýetiniň aýratynlygy mahsusdyr. «Akrobatlar», «Taburetkaly freska» atly taslamalarda örän erkin häsiýetde çekilendigine garamazdan, olaryň umumy nakgaşçylyk usulynda gündogaryň çeper tilsimleri göze aýan görünýär. Reňkli bezegleriň şekillerine hereket, hakykylyk we sada ynandyryjy häsiýetler berlendir. Köşgüň diwar bezeglerinde deňiz balyklarynyň uçup barşyny we delfinleri hem görmek bolýar. Knoss köşgüniň diwar bezeglerinde dabaraly dini döp-dessurlaryň ýerine ýetirilişini, dindarlaryň dini ýörişlerini we olaryň mukaddes öküzlär bilen oýunlaryny hem görüp bolýar. Krit adasynda erkek sypatly hudaýlar öküziň görnüşde bolandygy sebäpli, öküziň keşbi orän meşhur bolup, birnäçe freskalary bu sahnalary suratlandyýarlar. Krit nakgaş ussatlary özüleriniň taslamalarynyň temalaryny ýokary çeperçilik düşünje bilen saýlap alýarlar (*142-143-nji suratlar*).

Dünýä belli Knoss köşgüniň diwar bezeg-relýefde ýöräp barýan ýaş şazadanyň şekilini janlandyýar. Nakgaşlar beýik bolmadyk diwar relýef-bezeglerini hem ýerine ýetirip, olaryň ýüzüni dürli reňkler bilen bezäpdirler. Ýöräp barýan şazadanyň başyndaky beýik papagy, onuň daşyndaky uçýan ke-

belekler we ösýän güller bu keşbi Gadymy Müsüriň faraonynyň mazar bezeg eseri bilen ýakynlaşdyrýar. Bu taslamanyň düzülmegi keşbiň umumy tilsimi ýerine ýetiriş usullarynyň häsiýeti gadymy gündogaryň diwar tekizligindäki ýazgylaryň häsiýetini öz içinde saklap gelmegi, şol döwrüň sungatynyň bütewilik häsiýetini ýüze çykarýar (144-nji surat).

Heýkeltaraşlyk we senetçilik Krit sungatynyň kiçi heýkeltaraşlygy bezeg häsiýetli bolup, onuň taslamasy dinamik ösýän häsiýete eýe bolan. Haýwanlaryň, adamlaryň faýansdan, süňkden ýasalan heýkelleri nepis we gözəl. Kulal wazalar dürli reňkde we görnüşde ýasalyp, olar ösümlik nagyşlary bilen bezelipdir. Köplenç deňiz äheňler duş gelýär: balyklar, balykgulaklar, deňiz ýyldyzlary bilen nagyşlanan wazalar örän ýokary hili bolup, olar söwdanyň pul birligi hem bolan. Wazalaryň görnüşleri, nagyşlaryň reňki we şekilleri özara sazlaşykda bolup, olary döreden ussatlaryň kämillik hünär derejesini görkezýärler. Zergärçilik öz kämilligini şaý-sep eserlerinde görkezýär.

Binagärçilik we heýkeltaraşlyk Gresiýa çeper medeniýeti Krit medeniýetinden gujurlygy we yzgytsyzlygy bilen tapawutlanýardy. Bu häsiýetiň şekillerini monumental binagärçilikde görmek bolýar. Şa köşklerini we jemgyýetçilik jaýlaryny beýik depelerde gurupdyrlar we olara «akropol» diýipdirler. Akropolda – «ýokarky şäher» jaýlar we başga desgalar duşmandan goranmak üçin gurulýan eken. Daşdan gaty uly goranyş diwaryny gurupdyrlar. Diwarlaryň ini 10 m., boýy bolsa – 18–20 m çenli ýetipdir.

Tirinf şäheriniň akropolynyň taslamasy bütewiligi we aýdyňlygy bilen Knos köşgünden tapawutlanýar. Akropolda üç derweze bolup, merkezi uly howluly köşk, onuň esasy jaýy – göniburçly, ortasy ojakly otag ýerleşipdir. Bu otaga – «megaron» diýlipdir. Onda köşgüň erkek adamlary dabaraly maslahatlara ýygnanýan eken. «Megarony» howly bilen iki sütünli «portik» baglanyşdyrypdyr. Giçki wagtda «megaron» grek ybadathanasyny gurmakda esas bolýar.

Miken binagärçiliginde derweze berkitmesine uly üns berilýän eken. Miken galasynyň köp başgançakly merkezi derwezesine «Ýolbars derwezeler» diýlipdir (miladydan öňki XIV–XIII asyr). Ol beýik, dabaraly desga bolupdyr. Bu derweze Miken patyşalarynyň gujur-gaýratynyň nyşanlylygy bolup durýan eken. Derweze äpet plitalardan gurlup, ýokarsyna monolit hek plitasy goýlan we ony ýeke-täk Egeý sungatynda monumental relýefi bezeýär. Sütüniň iki gapdalyndaky relýefiň ýüzüni gazaply aşak seredip duran ýolbarslar bezeýär. Umumy taslama geraldik häsiýete eýedir (145-nji surat).

Nakgaşçylyk we senetçilik sungaty Tirinf we Miken şäherlerindäki köşkläriniň diwarlary freskalar we alebastr frizler bilen bezelipdir. Diwar suratlarynda aw, söweş sahnalary bolup, taslamalar anyk, emma olardaky adam sudury hereketsiz häsiýetde berlip, reňk çözgüdi polihrom bolupdyr (146-njy surat).

Miken mazarlarynda köp sanly gymmat bahaly metaldan (altyn, kümüş) ýasalan wazalar, gap-gaçlar, altynan maskalar, hanjarlar, dürli zatlar tapylypdyr. Bu zatlarda Gündogar önümleriniň täsirliğini görmek bolar. Miladydan öňki XIII asyrdan Troýa söweşi başlaýar we bu gul eýeçilikli Egeý döwletiniň dargamagyna getirýär.

22-nji tema. GADYMY GRESIÝANYŇ SUNGATY (miladydan öňki XI–VIII asyrlar)

Gadymy grek sungaty medeniýetiniň taryhynda wajyp orna eýe bolup durýar. Muny bolsa gadymy grek taryhynyň özboluşly ösüşi bilen düşündirip bolar. Grek döwletinde gul eýeçiligi bilen azat adamlaryň zähmetini ulanmak köp wagtda saklanyp gelipdir. Miladydan öňki V asyryň ahyrynda döwletde gul eýeçilik jemgyýeti dargamak bilen bolýar. Bu ýagdaý bolsa demokratiýanyň ösüşine täsirini ýetiripdir. Adamzat siwilizasiýasynyň taryhynda bu ýagdaý gadamy wajyp progres bolup durýar.

Grek taýpalary Balkan ýarym adasynda, Egeý deňziniň kenarlarynda ýaşaýdylar. Ilkidurmuş jemgyýet gurluşy dargandan soňra, kiçiräk «polisler» – şäherler – döwletler döreýär. Polisler – şäherler – döwletler Gündogar döwletlere görä, gaty kiçi bolup, olarda birnäçe münä maşgala ýaşaý bilipdir.

Grek sungatynyň eserleri hakykatlygy, sazlaşyklygy we kämilligi bilen haýran galdyran eken. Şäheriň içindäki uly desgalar, monumental heýkeltaraşlygyň we nakgaşçylygyň eserleri polisleriň eýeçiliginde bolan. Birinji sport Olimpiýa ýaryşlary Peloponnes ýarym adasynda döreýär, olar dört ýylda bir sapa geçirilýän eken.

Gadymy Gresiýa sungaty dinler, rowaýatlar, däp-dessurlar, jemgyýetçilik medeniýeti bilen bagly bolupdyr. Sungat eserleri grekleriň dünýägaraýşyny we hakykat dünýäni baglanyşdyrypdyr. Grekler rowaýatlaryň baş şahsyýetlerini – hudaýlary adamaşdyrypdyrlar we olara adamlaryň häsiýetlerini beripdirler. Meselem, Apollon – Gün hudaýy, sungatyň howandary, Afina – akyl-paýhasyň hudaýy, senetçiligiň we ekerançylygyň howandary bolupdyrlar. Grek ybadathanalaryny şol hudaýlaryň şekilleri bezäpdir. Gadymy eýýamda grekler ýadygärlik hökmünde öleniň hormaty üçin güberçek şekilli dürli daş küyzeleri, ýüzi ýazgyl mermer daşlary goýupdyrlar. Grekler ölen adamlary jaýlanlarynda, onuň mazarynyň üstünde amforalary ýadygärlik hökmünde goýupdyrlar. Miladydan öňki XI–X asyrlarda toýundan edilen gap-gaçlar ýuwaş-ýuwaşdan gitdigiçe kämilleşip başlaýar. Bezegler başlangyjy küyzelerde geometrik şekilde bolup, käwagt tolkun çyzykly ýüzleý, ýönekeýleşdirilen şekiller bilen doldurýar. Miladydan öňki IX–VIII asyrlarda geometrik görnüşli we göni çyzykly häsiýete eýe bolupdyr.

Gadymy grek sungaty öz ösüşiniň dowamynda aşakdaky döwürleri baýşyndan geçiripdir:

- 1) Gomer Gresiýasy (miladydan öňki XI asyr);
- 2) Gul eýeçilikli şäherler-döwletleriň döreýşi – Arhaika. (miladydan öňki VII-VI asyr);
- 3) Grek şäherleriniň pajarlap ösen döwri – klassyka (miladydan öňki V–IV asyr);
klassyk döwri öz içinde aşakdaky ýaly bölünýär:
 - a) irki klassyka döwri (miladydan öňki 490-450-nji ýyl);
 - b) beýik klassyka döwri (miladydan öňki 450-410-njy ýyl);
 - c) giçki klassyka döwri (miladydan öňki V–IV asyryň aýagy);
 miladydan öňki IV asyryň aýagyndan Ellinistik döwür başlanýar we ol miladydan öňki I asyra çenli uzalyp gelýär.

GOMER GRESIÝASY – miladydan öňki XI–VIII asyrlara deňişli eýýa-my-zamanasy grek epik poýemalarynyň awtorlarynyň ady bilen baglanyşykly bolan gadymy grek jemgyýetini «Gomer» diýip atlandyrypdyrlar. «Iliýada» we «Odiseýa» atly dessanlaryny ýazan gözi kör Gomer şahyr şol döwri uly hakykatlygy bilen wasp edipdir. Gomer döwründe grek jemgyýeti tire-taýpa bölünişi saklap gelipdir we baý-garyp gatlaklara bölünipdir.

Sungatlar binagärçilik, nakgaşçylyk ýokary ösüşleri gazanyp bilmändir. Şol döwrüň heýkeli eserleri gödek ýasalan bolup, uly göwrümlü heýkelleri palçykdan, süňkden we бүрүнçден ýasapdyrlar.

Senetçilik önümçiliginde ösüşler gazanylýar. Kulalçylykda – önümler geometrik nagys bilen bezelip, bezegiň täze ugry ýüze çykýar – sary düşegiň üstüni goňur-gara reňkli nagyslar bezäpdir. Bezeg üçin dürli geometrik nagyslary – meandr, ösümlük esasyda we stillesdirilen shematik sýužet taslamalaryny ulanypdyrlar. Umuman, kulalçylyk sungatynyň önümleri ýokary hilli ösüşleri gazanyp, giçki wagtda-da şol beýik hili derejesi saklanyp gelýär.

23-nji tema. GRESIÝANYŇ ARHAIK DÖWRÜNIŇ BINAGÄRLIGI (miladydan öňki VII asyr)

ARHAIK – Gadymy Gresiýanyň taryhynda we sungatynda uly we wajyp orny eýelän döwürdir. Şol döwürde Gresiýada gul eýeçilik gurluşy jemgyýetde saklanyp gelýär we şäher-döwletler ösýär. Ylym, edebiýat, teatr, poeziýa, filosofiýa, şekillendiriş sungaty, heýkeltaraşlyk täze ösüş ýoluna girýär.

Binagärçilik

Grek şäherlerinde gurluşyk işleri giň gerim alýar we binagärçilikde «order» tertibi düzülýär. «Order» – sütün. Oňa «Irrosional» diýen many beril-

ýär. «Irrosional» – latyn sözi – hyýaly, filosofiýada logiki düşünjede aýdylyp, düşüniş bolmaýan waka. Gadymylyk döwründe grek orderleri iki nusgadan ybarat bolýar – «dorik» we «ionik». Dorik orderi – materik Gresiýanyň welaýatlary bilen bagly bolup durýar. Ionik orderi bolsa – Egeý deňziniň adalary we grek Kiçi Aziýa bilen baglanyşdyrylýar.

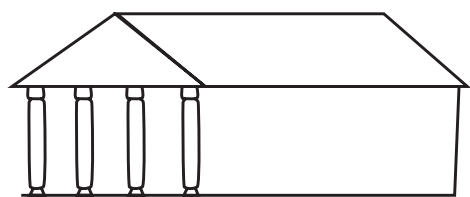
Dorik orderi – gahrymançylygy, güýji, agraslygy sypatlandyrýar. Ionik orderi bolsa – syratlylygy, gelşikliligi gözüň önüne getirýär. Ondan başga, dorik orderleri erkek adamyň şekili – «atlant», ionik orderi bolsa – zenan adamyň şekili – «kariatida» bilen çalşyrypdyrlar.

Soňra olar «antik» döwrüniň binagärçiligine esas bolýar. Jemgyýetçilik jaýlarynyň-ybadathananyň «hram» görnüşi gurulýar. Ybadathanalar hudaýlara ýa-da hudaýlaşdyrylan gahrymanlara bagyşlanýar we şäheriň jemgyýetçilik durmuşynda uly orun eýeleýär. Onda jemgyýetçilik gaznasy, çeperçilik genji-hazynasy saklanýar. Ybadathananyň meýdançasý baýramçylyklar we maslahatlar geçirilýän ýeri bolup hyzmat edipdir. Ybadathana şäher-döwletiniň bitewüliginiň we beýikliginiň nusgasy bolupdyr. Ybadathana şäheriň merkezinde, akropolda ýerleşdirilipdir. Jaýyň ön tarapy «fasady» gündogara sere-dipdir.

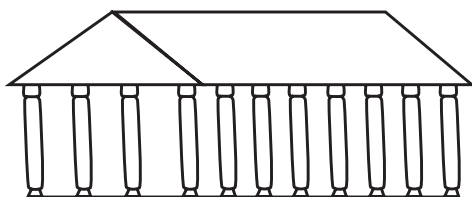
«Antdaky ybadathana» – iň gadymy we sada hek ýa-da mermer daşdan salnandyr. Ybadathana – «naos» diýen uly bolmadyk, gönüburçly gündogara seredip duran otagdan we iki ýapgytly üçekden ybarat bolupdyr. Onuň ön tarapynda iki gapdal diwarynyň çykygydynyň arasynda iki sütün ýerleşdirilipdir.

Oňa görä, kämil ybadathana «prostil» diýlip atlandyrylýar. Onuň ön (fasad) tarapynda dört sütün ýerleşdirilen.

«Amprostil» – ön we yz tarapy sütünli bolan ybadathana.

prostil

peripter

Grek ybadathanasynyň klassyky şekili «peripter» – «ganatlanan», ol dört tarapynda sütünler bilen bezelen bolýar. Ybadathananyň esasy bölekleri sada bolupdyr we jaýyň konstruksiýasy bilen bagly bolup durýan eken. Iki ýapgytly üçek, pürs örtgüleri, üçegi saklaýan agaçlar, sütünler – baş nusga bolup durýar we binagärlik durmuşyna «Order» ady bilen girýär. Grek şäherlerinde gurluşyk işleri giň gerim alýar we binagärçilikde «orderler» tertibi düzülýär (147-148-nji suratlar).

Dorik sütüni – uly daş fundamentli – «stereobat» üç basgançakly bolupdyr. Ýokarky basgançagy we «stereobatyň» ýüzi «stilobat» atly gönüburçly görnüşde bolup, ol ybadathananyň düýbi hökmünde gulluk edipdir. «Stilobatyň» üstüne ybadathana gurlupdyr. «Naos» – gönüburçly kiçiräk (kilise) otag, ýşyk ýokardan (üçekden) gelipdir. «Naos» otagynyň boýunda «opistodom» otagy hem ýerleşýär. «Naosyň» we ýanyndaky otaglarynyň hemme tarapyndan sütünler ýerleşdirilendir. Olar bolsa, ýokarky küre örtülerini agramyny öz üstünde göteripdirler. Ybadathananyň üçegi mermer plitalar bilen ýapylypdyr.

Dorik orderde – sütüniň düýbi bolmandyr we öý stilobatyň üstünde durupdyrlar.

Dorik orderi gysgajyk bolupdyr. Sütüniň ýüzünde – «kannelýura» – ýokary daralyp barýan ýodajyklar bilen bezelen we sütüni tamamlýan – «kapitel» bolupdyr. «Kapiteliň» düzüminde – «ehin» – togalak daş ýassygy we «abaka» – «antablementiň» boýy uly bolmadyk basyşyny özüne alýan plitasy bolupdyr. «Antablement» bölegi «arhitrawadan», «frizden» we «karnizden» düzülipdir. «Arhitrawa» – sütüniň üstünde ýatan agaç pürsler, olar örtügiň bar agramyny öz üstüne göterýär. Dorik orderiň «arhitrawasy» ýylmanak bolupdyr. Ony «friz», «triglif» we «metopalar» bezeyär. «Triglifler» – agaç pürsüň gyra tarapyndan çykyp duran we üç sany dikligine gaýdýan oýujak (aryjak) bilen bezelipdir. «Metopy» – triglifieriň arasyndaky ýerleşen ýüzi heýkel relýefli gönüburçly plita. «Antablement» – «karniz» bölegi bilen tamamlanýar. Jaýyň iki ýapgytly üçeginiň aşagyndan ön we yzky tarapynda ýerleşdirilen üçburçlyklara «fronton» diýilýär. Ondan başga-da, üçeginiň burçlaryny friziň «metopalary» we «konki» heýkeljikler bezäpdir.

GRESIÝANYŇ ARHAİK DÖWRÜNIŇ BINAGÄRLIGI **(miladydan önki VI asyr)**

Grek orderleri we olaryň elementleri soňra binagärçilikde giň ulanylyşa girýär. «Antik» we «Täze döreýiş» döwrüniň desgalaryny, soňra «klassisizm» we «barokko» ösen çeperçilik wagtlarynyň binagärçiliginde görmek bolýar.

Gadymylyk döwrüniň ybadathanalary boýlary beýik bolupdyr. Emma wagtyň geçmegi bilen olar sazlaşykly we deň ölçegli bolýarlar. Umuman, ybadathana gurluş tärlerinde ösüş gazanylýar. Dorik orderli ybadathana gurmak irki klassyk döwründe giňden ýaýraýar. Pestudamdaky Gera hudaýyna bagyşlanan (miladydan önki V asyr) ybadathanada güýçli, gahrymanlaşdyrylan formalarynyň deňölçeçlerini görmek bolýar (*149-njy surat*).

Pestumdaky bazilikada (miladydan önki VI asyr) güýç we kuwwat görkezilen, şol wagtda-da jaýyň gapdallarynyň sazlaşygy tapylmadyk bolsa-da, Korinfdäki – Apollon hudaýynyň ybadathanasynda (miladydan önki 540-njy

ýyl) desga bölekleri gaty sazlaşykly görünýär. Şol wagtda ionik sütünli Efesdäki Artemida hudaýyna bagyşlanan ybadathana uludan gurlandygyny we baý bezelendigini edebi we taryhy çeşmeler belleýär. Gadymy döwürde salnan «ionik» we «doric» sütünli ybadathanalar hek daşdan gurlup, gyzyly we gök reňkler bilen reňklenen. «Frontonyň», «metopanyň», «triglifleriň» ýüzlerindäki relýefler ybadathana gözelligi we dabaraly görnüş beripdir. Delfdäki sifniýleriň guran gaznahanasy arhaika döwrüniň gurluşyklarynyň mysaly bolup biler. Onuň gurluşygynda birinji sapar Gresiýada sütüniň ýerine zennan heýkeli – kariatidalar ýeleşdirilýär. «Arhaika» döwri «klassyka» geçýän wagtynda üç ybadathanany aýratynlykda görkezmek mümkindir, olar Delfdäki afinalarynyň gaznahanasy, Pestumdaky Gera hudaýynyň ybadathanasy we hudaý Afina Afaýýanyň Egin ýarym adasyndaky ybadathanalarydyr.

GRESIÝANYŇ ARHAIK DÖWRÜNIŇ HEÝKELTARAŞLYGY (miladydan öňki VII asyr)

Gadymylyk döwürde (miladydan öňki VII–VI asyr) heýkeltaraşlyk çylşyrymly ýollar bilen ösüpdir. Miladydan öňki VI asyryň ortasyna çenli ybadathana üçin hudaýlaryň heýkellerini doňan, hereketsiz görnüşde ýasapdyrlar. Delos adasyndan tapylan Artemidanyň hudaýynyň (miladydan öňki 650-nji ýyl) we Samos adasyndan Geranyň hudaýynyň (miladydan öňki 560-njy ýyl) dini ähmiýetli heýkelleri bu döwrüň sungatyny görkezýän eserlerdir. Bu eserlerde heýkeltaraşlar deň ölçegli adam keşbini, geýimlerini, matalaryň hilini, hakykata ýakyn edip ýasapdyrlar. Suratkeşler hudaýyň şekilinde adam keşbini gaýtalanmaýan ussatlyk bilen oňarypdyrlar. Şol döwrüň tegelek grek heýkelleriniň boýlary 0,60–0,80 m bolup, olar daşdan we mis bölejiklerinden, agaçdan ýasalan adam sudurlaryndan ybaratdyr. «Arhaika» döwrüň grek heýkeltaraşlygynyň esasy meselesi hem-de maksady – deň ölçegli sazlaşykly adamyň figurasyny görkezmek we anatomiýa gurluşynyň hakykylygyna aýratyn üns bermek. Olar adamzadyň kämilligini sag we owadan bedeniň üsti bilen açyp görkezmek isläpdirler. Gresiýa döwletiniň güýçli gahrymany esger – «kuros» bolupdyr. «Kuroslyryň» heýkelleri mazarlaryň üstünde dikilipdir. Kuroslyryň heýkellerini sportda çempionlaryň hormatyna goýupdyrlar. Belli-belli adamlaryň, esgerleriň, atletleriň, adamlaşdyrylan hudaýlaryň heýkellerini goýmak şol döwür Gresiýada jemgyýetçilik durmuşynda heýkeltaraşlygyň uly orna eýe bolandygyny görkezýär. «Kuros» esgerler gadam edip duran pursatynda, şähdaçyk ýüzli, gülüm-siräp duran wagtda görkezilýär. Ýüzündäki «gadymylyk ýylgyrma» heýkeliň şertli häsiýetini açyp görkezýär. Toplum «kuros» esgerleriniň heýkellerini grek heýkeltaraşlarynyň Polimed Argoskiý (miladydan öňki VI asyr) ady bilen baglanyşdyrýarlar. Şol döwürde kurslaryň figuralary göwrümlü, ýeňil hereket-

leri bolup, olaryň ýüzi we saçy jikme-jik ýerine ýetirilip, kuroslara şadyýanlyk häsiýet berlip başlaýar. Adamyň bedenini hereketde görkezmegiň ymtylyşyny Delos adasyndan (miladydan öňki VI asyr) tapylan Nika – Ýeňiş hudaýynyň aýagyny egip duran heýkelinde görmek bolýar. Bu heýkelde heýkeltaraş ganatly Nika hudaýynyň uçup barýan pursadyny görkezmek isläpdir.

Miladydan öňki VI asyryň ikinji ýarymynda Merkezi Attikanyň esasy şäheri Afiny bolýar. Bu şäher «polisiň» gul eýeçilik we demokratik medeniýetiň utgaşykly ösüş häsiýetini görkezýär. Antik çeper eserleri ýokary ynsanperwer we nepis häsiýete eýe bolýar.

Akropoldan tapylan gyz heýkelleri «Koralar» – Afiny şäheriniň gadymylyk sungatynyň üstünligidir. Olaryň owadan ýüzleri, saçlary we geýimleri dürli reňkler bilen reňklenen, gyzlaryň hereketi özboluşly ritmde görkezilýär. «Pepllosly Kora» (peplos – zenan-gyzlaryň geýiminiň ady) heýkeli miladydan öňki 530-njy ýyllarda ýasalypdyr. Köplenç «koralar» owadan reňklenen, adamyň bedeniniň we ýüz keşbiniň owadanlygyny görkezýär. Miladydan öňki VI asyrdan ybadathanalar daşdan gurlup başlanýar we frontonlaryň, metopalaryň ýüzleri köp sudurly heýkel taslamalar we daş relýefler bilen bezelýär. Gadymy metopalaryň ýüzleri grek we Gomeriň eposlarynyň gahrymanlary ýer alýar. Üçburçly frontonlaryň heýkel taslamasynyň çözgüdi ýerlikli tapylýar. Metopalaryň relýefleri gök, ýaşyl, gyzyllar reňklenýär. Miladydan öňki VII–VI asyryň heýkeltaraşlary anatomiýa soraglary öwrenýärler we giňliginiň çuňlugyny görkezmekde uly üstünlikleri gazanýarlar. Şol döwürde köp meýilnamaly taslamalar ýerine ýetirilýär we hakykylyk ugry öz çözgüdini tapyp başlaýar (*150-151-nji suratlar*).

GRESIÝANYŇ ARHAIK DÖWRÜNIŇ NAKGAŞÇYLYGY **(miladydan öňki VII-VI asyrlar)**

Waza ýazgylary – nakgaşçylyk ýa-da owadan şekiller bilen nagyşlanan wazalar. Keramika – «keramus» diýen grek sözünden gelip çykýar we küýzegär diýmegi aňladýar. Afiny şäheriniň ýanynda Keramik diýen oba bolan, şol oba (miladydan öňki VII–V asyr) özüniň küýzegär ussatlary bilen meşhur bolupdyr. Afiny döwletiniň ýörite kulaççylyk bilen meşgullanýan Keramikos şäherçesi bolupdyr. Şol şäheriň adyndan hem keramika sözi emele gelýär. Owadan keramika grek wazalar «amforalar» dürli-dürli görnüşde bolan, olar suw, ýag, şerbet üçin ulanylypdyr – krater, stamnos, amfora, gidriýa, pelika, oýnohoýa, kilik, lekif, kanfar, kias, skifos, fiala. Attikada gara sudurly usul döreýär we wazalaryň ýazgylary geometrik we süžetli taslama görnüşinde ýerine ýetirilýär. Bu eserleriň süžetli taslamalary sungatyň hakykylyk ugruny çeperçilik ýollaryň üsti bilen açmagyna synanyşygy görkezýär (*152-nji surat*).

Miladydan öňki VIII–VI asyrlarda, mälim bolşy ýaly, keramikalaryň tehniki hem-de çeperçilik derejesi ýokary bolupdyr. Keramikanyň öndürilen merkezleri Argos, Korinf we Attika welaýatlary bolup durýar. Öňki döwürde gaty çylşyrymly bolmadyk, keramikadan edilen hojalyk gap-gaçlary bolupdyr. Ýöne durmuşda ulanylýan gündelik gap-gaçlaryň daşy bezegsiz, ýönekeý bolupdyr. Waza bezegleriniň çeperçilik ugry iki ýüzýyllygyň dowamynda özgeripdir. Ýörite ýasalýan amforalar zeýtun ýagy, däne, çakyr saklanyp olaryň daşy bezegsiz bolupdyr. Dini häsiýetli keramika önümleri çeperçilik taýdan has bezegli bolan. Sebäbi olarda gabyň gurluşy bilen (göwrümiň görnüşi) onuň bezegi bir-birini sazlaşdyrypdyr. Bezeg esasan geometrik nagyş görnüşinde bolupdyr. Ol geometriýa stilinde bolup, şol döwrüň sungatynyň nyşany hökmünde kabul edilýär. Geometriýa şekilinde bezelen wazalar arhaik döwre degişli bolýar we «oriental» ugrunyň esasyndadyr (oriýent – gündogar), soňra gara sudurly bolup, miladydan öňki VI asyrdan waza ýazgylarynda gyzyldurly usul döreýär. Olaryň göwrelerini gündogar medeniýetiniň nagyş äheňleri bezeyär – ganatly ýolbarslar, mifiki guşlar we nagyşlar sungat ulgamynda bu küýzeler baý nagyşlara eýe bolany üçin, küýzäniň ýüzüne çekilen geometrik nagyşlar «geometrik stili» diýen umumy ada eýe bolýarlar.

Meşhur krater «Waza Fransuýa» nagyş – şekilleriň birnäçe hatarlary bilen bezelen bolup, onuň ýüzünde 200 sany sudur suratlandyrylan. Friz hökmünde ýerleşdirilen suratlar Troýa söweşiniň gahrymany Ahilesiň başyndan geçirenlerini beýan edýär. Gadymy döwürlerde şäheri ikä bölüpdirler: içki şäher küýzegärleriň etrapçasy bolupdyr. Miladydan öňki VI asyrdan gara sudurly wazalary ýasamak giňelýär we gaplaryň ýüzüne awtorlaryň atlary ýazylyp başlanýar, mysal üçin, suratkeş Eksikiý we onuň «Ahil we Aýaks» atly wazasy. Dipilon wazasy bilen bu wazany deňeşdirende «Ahil we Aýaks» wazanyň görnüşi takyk, aýdyň düzümlendigini hem-de onuň nagyş taslamasy hakykylyk we çeperçilik diline eýe bolandygyny görüp bolar (*153-154-nji suratlar*).

Grek-pars uruşlarynyň dowamynda Keramik şäherçesi hem öz sypatyny üýtgetmeli bolýar. Femistokl atly adamyň teklibi bilen, şäheri berkitmek üçin täze diwar galdyrylypdyr. Onuň üçin bolsa ýakyndaky mazar daşlaryny hem ulanypdyrlar. Galanyň iki gapdalynda derwezeler gurlupdyr. Onuň demirgazyk-günbatar tarapyndaky derwezä Dipilon ady berilýär we günorta-günbatar tarapdaky derweze keramatly at bilen bellenip galýar. Şol derwezeleriň ýanynda döwlet derejeli adamlary, ady belli serkerdeleri jaýlap başlapdyrlar. Olardan Periklyň we Klisfenyň adyny aýdyp geçmek bolar. Bu ýerde ýene-de heykeller, aramgähler, mazar daşlary we ş.m. zatlar goýlup başlanypdyr. Miladydan öňki VII-V asyrlarda toýundan edilen gap-gaçlar ýuwaş-ýuwaşdan gitdigiçe kämilleşip başlaýar, bezegler geometrik görnüşli we göni çyzykly häsiýete eýe bolýar.

Afynydaky Dipilon mazarlygynyň derwezesiniň ýanyndan miladydan öňki VII asyra degişli amfora tapylan. Tapylan bu küýze 1,5 m golaý beýiklikde näbelli ussanyň zähmeti bilen edilip, süýri göwrümlü, agzy silindr şekilli bolup, ýokarlygyna çala giňeýän görnüşde. Küýze suratlarynyň gözelligi gymmatlygy adamyň şekilini görkezmekde ussatlyk bilen köp zähmet siňdirilendigini görkezýär. Taslamanyň göniden gelip çykýan manysy bu ýerde gabýň göwresiniň tekizligini saklaýandygy bilen ajaýypdyr (*155-nji surat*).

Geometrik şekillendiriş ugry giçki döwürde sap nagys şekillendirilişine gelmegini görkezýär. Ol taslamanyň gurluşynyň düzümi we kämil owadanlygy boýunça tapawutlanýar.

24-nji tema. GRESIÝANYŇ KLASSYK DÖWRÜNIŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY (miladydan öňki V asyr)

Grek sungatynyň we medeniýetiniň ösüşiniň klassyky tapgyry miladydan öňki V asyryň birinji on ýyllyklaryndan başlanýar. Miladydan öňki V asyryň birinji çäryeginde Gresiýa Eýran döwletiniň goşununyň çozuşyna sezewar bolýar we Salaminada (miladydan öňki 480-nji ýyl) deňizde we Plateýde (miladydan öňki 479-njy ýyl) gury ýer üstünde bolan söweşlerde grekler üstün çykýar. Bu ýeňişler grek jemgyýetini güýçlendirdi we täze ykdysady ösüşini gazandyrdy. Grek sungatynyň irki klassyky döwri grek-pars uruşlarynyň birinji tapgyryndan başlap miladydan öňki V asyryň ahyryna çenli dowam edýär. Şol döwrüň sungatynda grek jemgyýetiniň tipik adam keşplerini we olaryň dürli-dürli hereketini görkezmek gözlegleri bilen häsiýetlenýär. Sungat durmuşyň hakykylygyny görkezmek bilen, binagärçiligiň we heýkeltaraşlygyň meselelerini çözmäge synanyşýar.

Dini äheňli küyzeler özünde çeperçilik häsiýetini saklaýar. Gadymyýet döwründe gyzył düşekli wazalarda gara sudurly ýazgylar meşhur bolan. Gyzył toýundan ýasalan wazanyň ýüzündäki şekillerden boş ýerine gara lak çalynýar we soňra peçde bişirilýär. Şeýlelikde, gyzył şekilli wazalar döreýär. Waza ýazgylarynyň şekilleri şahyranalyk bilen eseriň göwresi bilen sazlaşygy emele getirýär.

GRESIÝANYŇ KLASSYK DÖWRÜNIŇ NAKGAŞÇYLYGY (miladydan öňki V asyr)

Grekler öz ýaşayyş jaýlarynyň yönekeýdigine garamazdan, jaýlaryny wazalar we toýundan bişirilip ýasalan kiçeňräk heýkeljikler bilen bezemegi gowy görüpdürler. Attikada ýasalan wazalar Gresiýada iň gowy wazalar hasap edilipdir. Afynyda suratkeşler wazalaryň ýüzine öz zamanynyň

ýaşayşyndan, rowaýatlardan, Gomeriň poemalaryndan, tragediýalardan we komediýalardan sahnalary çekipdirler. VII-VI asyryň dowamynda waza surat bezegleri özgerip gelipdir.

Grek sungaty Perikl hökümdarynyň döwründe, özüniň kämilleşip ösmek döwri başyndan geçirýär. Sungatyň klassyk döwründe nakgaşçylyk giňden ýaýraýar we onuň şahasy bolan waza ýazgylar sungaty pajarlap ösýär. Klassyk döwründe wazalaryň ýüzünde suratkeşleriň atlary ýazylýar – Ýewfroniý, Duriss, Briga, Ýewfimid. Umuman, grek sungatynda aýratyn hem waza ýazgylar sungatynda durmuşyň hakykylygyny görkezmek ugry artýar. Miladydan öňki V asyrdan waza ýazgylar sungatynda şertlilikden we tekizlilik nakgaşçylyk usullardan üstün çykylýar. Netijede, gara sudurly wazalar öz ýokary derejeli ýerini gyzyly sudurly wazalara geçirýär hem-de gyzyly sudurly waza ýazgylary ýene-de bir ädim nakgaşçylyga ädýär. Şekilli wazalaryň düşegini gara reňk bilen reňkleýärler, emma nagyşlar we taslamanyň suratlary ýanan palçygyň reňkini saklap galýar we aýdyň görünýär. Gowy görünýän suratlar suratkeşe adamyň bedenini dogruçyl şekillendirmäge mümkinçilik berýär. Gyzyly waza ýazgylarynyň ussatlary taslamalaryny önümleriniň töwereginde ýerlikli ýerleşdirmegi öwrenipdirler. Waza ýazgylarynyň temalary rowaýatlardan ýa-da durmuş sahnalaryndan alnypdyr.

Waza ýazgylarynyň belli ussatlarynyň biri Ýewfroniý. Onuň döreden taslamalarynda gyra nagyşlary guşak kimin wazanyň töweregindäki suratlaryň daşyndan aýlanyp durýar. «Laçyn guşly waza» (miladydan öňki 510-500-nji ýyl) oglanjygyň, ýaş yigidiň we erkek adamyň bahar paslyny garşylaşyny görkezýär. Suratkeş Ýewfroniýniň başga işi gimnastik mekdebiň sýužetleriniň şekilleridir. Beýik klassyk döwründe waza ýazgylary monumental heýkeltaraşçylyk, nakgaşçylyk bilen bir ugurda ösüp gelýär we bu çeperçilik ugruna – «asyly, sada ýa-da ýönekeý» ugur diýlip hasaplanypdyr. Bu ugurdaky ýazylan taslamalaryň gahrymanlarynyň ýanynda sözler hem ýazylypdyr. Köplenç eserlerde rowaýatdaky temalaryň suraty çekilýär. Meselem, «Orwetodaky krateriň ýazgylary» muňa şaýatlyk edýär (miladydan öňki 450-nji ýyl). Monumental nakgaşçylykdan ýadygärlikler «freska», «enkaustika» usulynda eserler döredilen (Enkaustika – şepbik we mum goşulanda surat çekmek usul) (156-njy surat).

Beýik klassyk döwürde Taos adasyndan nakgaşçy bolan Polignot (miladydan öňki V asyr) heýkeltaraşçylygyň temalaryndan alyp, nakgaş eserleri döredipdir. Geometrik şekillendiriş ugry giňki döwürde sap nagyş şekillendirişine gelmegini görkezýär. Ol taslamanyň gurluşynyň düzümi aňrybaşy, kämil owadanlygy boýunça tapawutlanýar.

25-nji tema. GRESIÝANYŇ KLASSYK DÖWRÜNIŇ BINAGÄRLIGI (miladydan öňki V asyr)

Afyny grek sungatynyň ösen şäheridir. Perikl hökümdaryň döwründe, Afyny şäherinde eýran goşunynyň hüjüminden soňra Akropol täzeden salnypdyr. Miladydan öňki V asyryň III çäryeginde mermer daşdan Akropolýň Parfenon, Propileý, Nika Apteros - ganatsyz Nika – Ýeňiş hudaýynyň ybadathanasy gurulýar. «Erehteýon» desgasy soňky wagtlarda gurlup gutarýar.

«Parfenon» – Afina hudaýyna bagyşlanan esasy ybadathana, ol akropolýň depesinde ýerleşýär. Şäheriň gaznahanasy hem şol ýerde bolan. «Propeleý» desgasy akropola girelge bolup hyzmat edýär, gapdalyndaky jaýlarda kitaphana we kinoteka – «surat galereýasy» ýerleşipdir. Miladydan öňki VII asyryň III çäryeginde akropolýň gurluşygynyň meýilmanasy Gresiyanyň beýik heýkeltaraşçysy Fidiýniň ýolbaşçylygynda amala aşyrylýar.

Grek taryhynda akropol binagärçilik toplумы ellin jemgyýetçiliginiň bütewüliginiň ideýasynyň we Afyny döwletiniň güýç-kuwwatyny görkezýän desga toplumdur. Akropolýň meýilnamasynyň manysyna düşünmek üçin dabaraly ýörüşleriň hereketini göz önünde janlandyrmak gerek. Dabaraly ýörüş akropolýň günbatarsyndan başlap, Propeleýiň derwezesine çenli gelyän eken (miladydan öňki 437–432-nji ýyl). Binagär Mnesikl. Dorik sütünli desga bolan propeleýiň iki ganaty bolupdyr. Propeleýiň derwezesiniň sag tarapynda kiçiräk Nika Apteros (miladydan öňki 449–420-nji ýyl) ybadathanasy ýerleşýär. Binagär Kallikrat (157-158-159-njy surat).

Dabaraly ýörüşiniň önünden birinji bolup şu kiçi ybadathana çykýar. Ybadathana «amprostil» görnüşde gurlan propileý geçýän dabaraly ýörüş giň meýdana gelyär we soň meýdanyň merkezinde бүрүнç Afynyň Promahos – «Söweşiji gyz» heýkeline ýüzleri düşýär (miladydan öňki 465-455-nji ýyl). Heýkeliň boýy – 9 m barabar (160-njy surat).

Propileýleriň burçundan akropolýň esasy ybadathanasy Parfenon görünýär. Şol tarapdan seretseň günbatardaky daşky we demirgazykdaky «peripteriň» uzyn taraplaryny görmäge mümkinçilik bar. Parfenonyň binagärleri Iktin we Kallikratdyr, gurlan ýyly – miladydan öňki 447-438-nji ýyllaryň aralygy. Parfenonyň esasy binasynda «dorik peripter» usuly ýatyr. Onuň gysga tarapynda sekiz we uzyn tarapynda on ýedi sany mermer sütünler ýerleşdirilen. Ybadathananyň esasy bölekleri reňklenen we reňkli düşekde «frontonyň» we «metopalaryň» heýkelleri owadan bolup görünýär.

Parfenonyň uly binasynyň garşysynda kiçiräk «Erehteýon» diýilýän ybadathana gurlan. Afyny akropolýndaky Erehteýon, iki esasy hudaýlara Afina Paliada we Poseýdona bagyşlanan, miladydan öňki 421–407-nji ýylda gurulýar. Arhitektory Arhiloh we Filokl. Bu deň ölçegsiz ybadathana dört bölekden yba-

ratdyr. Afina Paliadanyň we Poseýdonyň sellalary hem-de uly demirgazyk we kiçi günorta kariatidanyň portigi diýlip hasaplanýan iki sany portikden ybaratdyr. Şu desganyň deňölçeşsizligi onuň ýerine ýetirýän wezipesiniň çylşyrymlylygy we toprak derejesiniň aşak düşenligi bilen bagly bolup durýar. Ondan başga-da, ybadathananyň iki esasy sellalaryna alyp barýan amatly geçiş ýollaryny döretmek bilen baglydyr. Erehteyonda gadymy grek binagärçiliginiň esasy düzümleriniň biri aýratyn ýüze çykyp, ol binany aýlanýan tomaşaçynyň gözünüň önünde ýuwaş-ýuwaşdan, yzygiderli бүтүн taslamanyň açylyan görnüşini ýüze çykarýar. Ybadathana giren adam gündogar sellasyna zyýarat edensoň, ol basgançakdan aşak düşüp, Erehteyonyň demirgazyk portigine hem-de Poseýdonyň günbatar sellasyna geçýän bolmaly. Kariatidaly portik çykyş üçin niýetlenen bolupdyr, poseýdonyň sellasyndan geçip, akropolyň meýdançasyna çykmak mümkin bolan. Erehteyonyň ölçegleri uly däl, planyň esasynda gönüburçlyk ýatyr, onuň ölçegi – 23,5x11,6 m bolupdyr. Kariatidalaryň boýy 2,3 m bolan Erehteyonyň binagärçiligi aýratyn inçelik bilen nepis ýerine ýetirilendir. Erehteyonyň ýeňil hem-de çylşyrymly görnüşli taslamasynyň ýanynda ýerleşen uly we kesgitli monumental Parfenon bu ybadathana bilen gapma-garşylykly ölçegde we gatnaşykda bolup, akropolyň bina toplumynyň özboluşlylygyny güýçlendirýär. Ionik stilde gurlan mermer Erehteyon ybadathanasynyň portikleri gündogar, demirgazyk hem-de günbatar diwarynda dürli masştabda ulanylypdyr. Kariatidalaryň äheňi özboluşly ionik stiliň görnüşini bolup, onda gyzlaryň-koralaryň şekilleri direg bolup hyzmat edýärler. Şu çözüti birinji sapa binagärçilikde miladydan öňki VI asyryda Delfdäki sifnosellaryň belli miras-hanasynda ýüze çykýar (*161-nji surat*).

26-njy tema. GRESIÝANYŇ KLASSYK DÖWRÜNIŇ HEÝKELLERI (miladydan öňki V asyr) Egin ybadathanasynyň heýkelleri

Grek jemgyýetçiliginiň emlägi bolup duran heýkeller azat grek raýatla-rynyň gözellig maksady we nusgasy bolupdyr. Şol döwrüň heýkelleri gadymy-lyk «arhaik» döwründen «klassyk» döwürüne geçişini görkezýärler we heýkel-lerde häsiýetli aýratynlyklary görmek bolýar. Bu ybadathana miladydan öňki 490-njy ýylda «marafon» söweşinden soň gurlan, ol beýik «dorik stili peripter» bolup, grek-pars söweşiniň ýadygärligidir. Häzirki döwre çenli ondan 15 sany sütün galan. Meşhur fronton heýkel toplumlarynyň Afina Afaýi hudaýyň Egin adasynyň ybadathanasy (miladydan öňki 490-njy ýyl) fronton toplumynda grekler we troýalylaryň söweşi görkezilýär. Bu sýužeti saýlamak bilen, grekler öňki döwür hem aziýalylardan üstün çykanlygy barada aýdýarlar. Günbatar frontonynda – Patrokol patyşanyň jesedi üçin grekleriň we troýalylaryň ara-

syndaky göreş şekillendirilipdir. Taslamanyň merkezinde grekleriň howandary bolan Afiny hudaýynyň şekili suratlandyrylan. Frontonyň ýüzündäki esgerleriň hereketleri hakykylyk bilen ýasalan, emma ýüzlerinde bolsa «gadymylyk ýylgyryşy» bar we ol şertliligiň nyşany bolup, ol göreşiň dartgynlygy we dramasy bilen sazlaşanok (*162-nji surat*).

Gündogar frontonynda Geraklyň şekili hakyky dogruçylyk we taslamanyň bölekleriniň uly göwrümünde ýaraly esgerleriň hereketi, erkin ýerleşen ýagdaýda görkezilen. Sazlaşykly bedenli owadan adamyň keşbini «Delfdäki paýtunçy» heýkelinde görmek bolýar (miladydan öňki 470-nji ýyl). Bu heýkel бүрүнçден ýasalyp, biziň günlerimize çenli saklanyp gelen az sanly eserleriň biridir. Heýkel monumental toplumyň bir bölegi bolup, ol ýetginjegi, atly arabany, ýagny sportda ýeňijini – paýtunçyny görkezýär. Bu ýaş ýigidiň şekili, onuň geýimleriniň gasynlary, dartgynly bir ýere jemlenen bakyşy özüne göwni ýetýän şahsyýet hökmünde suratlandyrylýar (*163-164-nji suratlar*).

«Poseýdon» (Zews) бүрүнч heýkelinde irki klassyky sungatyň hyýaly gahrymanynyň dinamik çözgütli şekilini görýäris (miladydan öňki 460-njy ýyl). «Poseýdon» – miflere görä, ummanlaryň hudaýy. «Delfdäki paýtunçynyň» gözüne meňzeş «Poseýdon» heýkeliniň gözleri ýalpyldaýan, ýiti bakyşyny görkezmek üçin metalyň ýüzüne smaltadan (reňkli daş bölejikler) oturtma haşam gözler dakylpdyr. «Barmagyndan tiken çykarýan oglanjyk» (miladydan öňki V asyryň II ýarymy) heýkelinde oglanjygyň hereketi doly we dogruçyl görkezilýär. Bu heýkeliň taslamasy «hereket» meselesi grek heýkeltaraşçylygynda çözülen diýlip hasaplamaga mümkinçilik berýär. Mif we rowaýatlaryň temasy grek sungatynda uly ýeri eýeleýär, keşpler hakyky adamlaryň güýji we owadanlygy esasy orunda durýar, mifleriň fantastik taraplary bolsa ikinji planda galýar. Meselem, «Afrodita – söýgüniň hudaýy deňziň köpügünden doglan pursady» atly relýefi alsak. Bu eseriň başga ady – «Lýudowiziniň tagty». Eser Rimiň milli muzeýinde saklanýar. Merkezi tagtyň iki gapdalynda – tüýdük çalyan ýalaňaç gyzyň we uzyn köýnekli zenanyň şekili bar. Tagtyň merkezinde – iki peri gyz deňizden çykan Afroditanyň golundan tutup duran pursady, owadan ýüzli Afroditanyň geýimleri bedeninde inçe tora meňzeş cyzyklar bilen şekillendirilen. Gapdal relýeflerde – ýapynja bürenip, kurbanlyk edip oturan zenan, başga tarapynda bolsa, saz çalyp oturan gyz. Bu gyzlar Afrodita ybadathanasynyň işgärleri. Beýik bolmadyk «Lýudowiziniň tagtynyň» relýefi adamyň bedeniniň owadanlygyny, hereketini we köpsanly eşikleriň epinleriniň ussatlyk hakykylygyny görkezýär we ynandyryjy hasiýetde öňe çykarýar. Mifiň fantastiki sýžeti bolsa yzda galyberýär (*165-166-njy suratlar*).

KRITIÝNYŇ WE NESIOTYŇ DÖREDIJILIGI

Taryhy wakalary dogruçyl görkezýän sahnalar heýkeller toplumynyň döremegine getirýär. Şeýle heýkelleriň biri Garmodiý we Aristogitony tarapyndan rehimsiz hökümdaryny öldürmek sahnasynda görmek bolýar (miladydan öňki 477-nji ýyl). Bu heýkel бүрүнçден ýasalypdyr, biz ony rim nusgasynda mermer daşdan ýasalandygyny bilýäris (*167-nji surat*).

Grek-pars uruşlarynyň gahrymançylykly döwri greklere uly şöhrat, baýlyk we abraý getirdi. Persiýa Samosyň we Afinynyň tiranlaryna (zulum hökimdar) hemaýatkärlik edipdir. Miladydan öňki 524-nji ýylda bolsa Samosyň tiranlarynyň biri bolan Sparta parsalaryň el garamagyndaky Polikratyň üstüne çozupdyr. Polikrat Egeý deňziniň gündogar böleginde ägirt uly floty elinde saklap, parsalar bilen gowy aragatnaşykda bolan Polikrat Gresiýa howp salypdyr. Şeýlelik bilen, haçan-da miladydan öňki 510-njy ýylda deňizdäki ähli adalar we Kiçi Aziýanyň köp bölegi parsalaryň eline geçende, Dariý I Ýewropa ymtylýar. Greklere parsalar bilen söweşmekden başga ýol galmadyr. Şundan soňky bolup geçen wakalar, ýagny, Sparta we Afina tarapyndan döredilen polisleriň birleşigi parsalar bilen gapma-garşylyklara aýratyn nazar bilen seredýärler. Oňa düşünmek üçin bolsa, ilkinji nobatda syýasy gurluş hakynda bilmek gerekdir. Gresiýada ýurdy zalym hökümdarlar däl-de, respublikançylar dolandyrypdyr. Şol sebäpden, zalym hökümdarlar Gresiýada köp wagt saklanyp bilmändirler. Emma demokratiýa hem hemişelik güýji özünde saklap bilmändir. Gülläp ösen gul eýeçilikli polisler parsalar bilen söweşde güýjüni görkezmegi başardylar. Bu bolsa ýurtda binagärçiligiň hem heýkeltaraşlygyň ösmegine, giňemegine we köpelmegine getirdi.

Miladydan öňki V asyrdaky grek sungatynda adamyň hakyky keşbiniň gözlegine çykdylar. Ilkinji nobatda hakyky hereketleri görkezmäge çalyşýardylar. Haşam simmetriýasynda erkinlikde toparlaýyn taslamalar görkezilipdir. Heýkeltaraşlykda, waza ýüzüne surat çekmekde we monumental nakgaşçylykda realizm ugry ýeňipdir. Taslamalar we keşpler öňküsinden çylşyrymlaşypdyr.

Gadymy grek heýkeltaraşy Kritiý Attika mekdebiniň wekili bolupdyr. Takmynan, ol Afinadaky heýkeltaraşlyk mekdebiniň düýbünü tutuýy Antinoryň okuwçysy bolmaly. Kritiý barada taryhy maglumatlar az saklanyp galypdyr. Özüniň kârdeşi Nesiot bilen bilelikde miladydan öňki 476-njy ýylda Gipparh tirany öldürenler Garmodiý we Aristogitonyň heýkelini ýasapdyr. Heýkeliň gahrymanlary öz döwrüniň hakyky beýik şahsyýetleri bolup, taryhda mynasyp yz galdyrypdyrlar.

Haçan-da, XVI asyrdaky Tiwoliniň töwereginde iki sany «Gladiýatoryň» heýkelleri tapylanda ol köp wagtlaýyn ünsden düşürilipdir. Miladydan öňki 510-

njy ýylda Gippiý Afinydan kowlanda bu iki dosty şäheriň halasgäri diýip yglan edýärler. Şol mynasybetli jemgyýetçilik meýdançasyna Antinoryň ýasan heýkellerini goýupdyrlar. Ilki bolup bu heýkel taslamasyny Antinoryň ýasanlygy belli. Emma miladydan öňki 488-nji ýylda bu heýkel pars patyşasy Kserks tarapyndan ogurlanyp, Persiýa alnyp gidilipdir. Birnäçe asyr geçenden soňra Makedoniýanyň Persiýany basyp almagy netijesinde heýkel taslama Aleksandr Makedonly tarapyndan yzyna gaýtarylyp getirildi. Soň bu tema ýüzlenip, suratkeşler köp eserleri döretdiler.

«Zalym hökümdaryň ganhorlary» atly heýkeli şol döwrüň taryhy temadan ýerine ýetirililen ilkinji işleriniň biridir. Taslamanyň düýbünde mif däl-de, hakyky waka ýatyr.

Bu tema ýüzlenip, suratkeşler köp eserleri döretdiler, meselem, panofineý amforasynda Afinyň «Zalym hökümdaryň ganhorlary» şekillendirilen galkany saklanyp galypdyr. Gahrymanlaryň ýalaňaç bedenli profili şekillendirilipdir. İçinde ulusy sakgally Aristogiton ilkinji bolup söweşe ymtylyp barýar. Onuň yz ýany bilen Garmodiý eline gylyç alyp, hüjüme geçip barýan pursady şekillendirilýär.

Heýkel toparda bellibir garşydaşyň ýoklugy, ony gutarylmadyk edip görkezýär. Bu bolsa gahrymanlaryň häsiýetine ünsi hasam çekdirýär. Olar häsiýeti boýunça bir-birine garşylykly, döp bolup galan atasyny we ogluny görkezýär. Garmodiý ýaş we gany gyzma – ol elindäki gylyjyny ýokary galdyryp, duşmana garşy batly ylgap barýar. Aristogiton bolsa ýaşı uly, paýhasly ýagdaýda aýpaltany öz bedeniniň önüne tutup barýar. Sakgally Aristogitonyň bedeniniň görnüşi atlet we türgenleşik geçen uly adamyňky ýaly görünýär. Sakgalsyz Garmodiý bolsa gowşak bedenli, söweş görmedik, ýumşak ýigidiň keşbinde şekillendirilipdir. Emma muňa garamazdan, Aristogitonyň «gorag perdesi» bar (egninden asylyp duran ýapynja), Garmodiý ýalaňaç we goragsyz hem-de ýaraly. Heýkeltaraşlar bu eseriň manysyna görä, ýylgyryp duran gahrymanlaryň eşiklerinde, hereketlerinde we ýaraglaryň hersinde özüne mahsus bolan häsiýetleri yzygiderlikde beripdirler. Ýaraglar aýry-aýry döwürlerde ýasalandyr we ony heýkellere berlen häsiýetler görkezýär. Olaryň kelleleriniň ýerleşşi başgaça. Uzdaldylan Aristogitonyň kellesi ykjam tegelenen, Garmodiniň kellesine garşy durýar. Garmodiniň kellesi entek arhaika döwrüniň buýra-buýra saçlary bilen örtülipdir. Aristogitonyň kellesiniň görnüşi irki klassyk döwrüniň keşbini ýatladýar. Sakgally we uly gözli, ýönekeý timarlanan saçy we pes maňlaýly ýüz keşbi arhaika döwründe duş gelmeýär. Aristogitonyň kellesiniň gurluşy, umuman, täzeçe teswirlenen. Hatda olaryň ýüzlerinde hem tapawut bar. Öň aýalyňky ýaly owadanlanan ýüz keşp bolan bolsa, indi paýhasly, bütewilik görünýär. Heýkeliň kellesi, ýüzi onuň göwresine görä şekillendirilipdir.

Umuman aýdanynda, Kritiý we Nesiotyň döreden topar işi köne düzgünden täzä geçmegi başarypdyr, hakyky syýasy duýguly täze dünýäni açyp bilipdir. Grek heýkeltaraşlyk sungaty klassyka döwründe diýseň beýik derejelere ýetipdir. Aristogitonyň heýkeli irki klassyka döwründe ýasalandygy üçin arhaika döwrüniň duýgusyz häsiýetleri görünýär.

Kritiý we Nesiotyň «Zalym hökümdaryň ganhorlary» toplumlaýyn heýkel eserleri miladydan öňki 476-njy ýylda Afiny akropolýnda oturdylypdyr. Çünki, Aristogiton bilen Garmodiý ellinleri zalym hökümdardan azat edendikleri üçin hormat goýupdyrlar. Heýkeller biziň günlerimize gelip ýetmändir. Häzir onuň diňe Rim göçürmesi äşgär bolup, ol hem Neapol muzeýinde saklanýar.

ZEWS HUDAÝYNYŇ OLIMPIÝA ŞÄHERINDÄKI YBADATHANASYNYŇ HEÝKELLERI

Olimpiýa şäherinde Zews hudaýyna bagyşlanan ybadathanasy heýkeller bilen bezelen dabaraly desga bolupdyr. Olimpiýadaky Zews hudaýynyň ybadathanasynda (miladydan öňki 468–456-njy ýyl) frontondaky toplumlarda umumy çeperçilik çözgüdinde bütewülik we sazlaşyklylyk aýdyň öňe çykýar. Bu ugurda ýasalan eserler irki klassyk tapgyryň gözleg döredijiligini tamamlayar. Bu ulaldylan frontonyň heýkelleri ösüşiň täze tapgyry bolup durýarlar. Olarda haşamly we şertli taslamalar aýrylýar. Olimpiýa ybadathanasynyň heýkeltaraşlary binalaryň we heýkelleriň keşpleriniň arasynda çuňňur arabaglanyşyklygy sazlaşdyrýarlar. Olar gadymylyk (arhaika) şertliliginden we simmetriýadan aýrylýarlar we durmuşa syn edip, taslamalaryň manylaryny belleýärler (*168-169-njy suratlar*).

Zews ybadathanasynyň gündogar frontony Pelopсыň we Enomaýyň paý-tunçylarynyň ýaryşlaryna bagyşlanandyr. Grek rowaýatyna görä, paýtunçylaryň ýaryşlary Olimpiýa oýunlarynyň başlangyjy bolupdyr. Frontonyň merkezinde Zews hudaýy we ýaryşa gatnaşyjy baş gahryman şekillendirilen. Frontonyň gapdalyndaky toplumynda – «Paýtunçy» we «Tiken çykarýan ýaş ýigit» diýen eserler ýerleşdirilipdir.

Günbatar frontonyň heýkel taslamasynda lapiflaryň (adamlaryň) we kentawrlaryň söweşi dogruçyl häsiýetde görkezilýär. Üçburçly frontonyň yüzüne simmetriýasyz, hereketli, deňölçegi saklaýan taslamanyň merkezinde Apollon hudaýy ýerleşdirilen. Lapiflaryň we kentawrlaryň söweşi barada gürrüň berýän bu heýkel taslamasy grek-pars söweşindäki grekleriň ýeňşine bagyşlanýar. Lapiflaryň gahrymançylykly we gaýduwsyz söweşini görkezmek bilen, aslynda grekleriň ýeňşi suratlandyrylýar (*170-171-nji suratlar*).

Grek klassyk sungatynyň eserleriniň merkezi gahrymany atlet – raýatyň, esgeriň keşpleridir. Klassyk sungatynda heýkeltaraşçylyk öz eserlerinde indi-

widual şahsyýetiň häsiýetini görkezmäge ymtylýarlar, şol döwürde eserlerde adamyň ýüzüniň şekili doňan, hereketsizlikden boşaýar.

Elefterli Miron heýkeltaraşçysy miladydan öňki V asyryň III-II çäryeginde Attikada işleýär. Ol öz eserlerinde owadan, sazlaşykly we bitewüligi görkezmäge çalyşýar we gadymylyk döwrüniň şertlilikinden doly aýrylýar. Heýkeltaraşçy Mironyň «Disk atyjy» diýen eserinde şu alamatlary görmek bolýar (miladydan öňki 450-nji ýyl). Bu iş hakyky sportçy adama bagyşlanan, ýigidiň hereketiniň dartgynly pursady görkezilýär. Emma eserde ýüzüniň portretinde duýgy häsiýet ýok. Heýkelde «Disk atyjyda» çylşyrymly hereket bar we bir bakysda keşbiň owadanlygy we sport adamsynyň içki dünýäsiniň arkaýynlygyny görmek bolýar. «Afiny we Marsiý» diýen heýkel toplumynda (miladydan öňki V asyr) Afina hudaýynyň dünýäsiniň arkaýynlygy görünýär. Grek heýkeltaraşlygynda bu eser birinji heýkel toplumydyr. Rowaýata görä, Afina tüýdügi oýlap tapýar, ýöne tüýdügi çalanda onuň ýüzüniň owadanlygy gaçýar we periler Afinanyň üstünden gülýärler. Afina tüýdügi ýere taslaýar we ony näletleýär. Silen-Marsiý tüýdügi galdyrjak bolan wagtynda, oňa Afina gazaply seredýär. Marsiý bolsa, gorkusyndan yzyna böküp duran wagtynda şekillendirilen. Afina we Marsiý bir-birine garşylykly häsiýetlidirler. Marsiýniň hereketleri gödek, Afinanyň hereketi arkaýyn we asyly, emma onuň gaharly, hyýrsyz bakyşy ýüzünden okalýar. Heýkeltaraşçy «Afina we Marsiý» heýkel toplumynda tebigatyň güýjünden akyl paýhasyň güýjüniň täsiriniň ýokary çykmagyny görkezýär. Şu heýkel toplumy dogruçyl syýuzetli taslamalaryň ösüşini we täze sungat ugurlarynyň ýola girmegi hakda beýan edýär (*172-173-nji suratlar*).

PARFENONYŇ HEÝKELLERI **(miladydan öňki V asyr)**

Afiny grek sungatynyň ösen şäheridir, ol Perikl hökümdarynyň döwründe, özüniň «Altyn asyryny» başyndan geçirýär. Perikl döwründe Afiny şäherinde akropol döredilýär we bina toplumynyň çeper ýolbaşçysy Fidiý heýkeltaraşçy Parfenonyň heýkel bezegini ýerine ýetiripdir. Parfenonyň esasy ybadathanasynyň «naos» otagynda on iki metrlik Afina Parfenos hudaýynyň heýkeli (miladydan öňki 447-438-nji ýyl) ýerleşdirilen (biziň döwrümize kiçeldilen Rim mermer nusgasy ýeten). Heýkeliň geými, saçlary ýuka altyn plastinkalar bilen örtülen; ýüzi, elleri, aýaklary pil süňk plastinkalar bilen ýapylan (hrisoelefantin usulynda). Afinynyň galkanynyň ýüzünde grekleriň amazonkalar bilen söweş sahnalary bezeýär. Ondan başga-da, parfenon binasyndaky heýkeller sazlaşykly ýagdaýda gurlan. Parfenonyň gündogar frontonynda Afina hudaýynyň Zews hudaýyň kellesinden dogan pursady görkezilen. Günbatar tarapyndaky frontonynda – Poseýdon Afinanyň jedel edip duran pursadyny görmek bolýar. Heý-

keller toplумы üçburçly frontonda ýerleşdirilip, umuman Fidiý bu işlerinde irki klassyk döwürdäki simmetrik gurlan taslamalardan aýrylýar.

Gündogar frontonynda Olimpiň bar hudaýlarynyň heýkelleri olardan – üç «moýralar» diýlip atlandyrylýan gyzlaryň şekilleri ýerleşdirilen. Olar – Afrodita, Diana, Peýto – söýgüniň, ykbalyň we gijäniň hudaýlarydyr (*174-nji surat*).

Parfenonyň esasy binasynda «dorik peripter» usuly ýatyr. Onuň gysga tarapynda sekiz we uzyn tarapynda on ýedi sany mermer sütünler ýerleşdirilen. Ybadathananyň esasy bölekleri «fronton» we «metopalar» reňklenen bolupdyr we reňkli düşekde heýkeller owadan, takyk bolup görünýär. Ybadathananyň 92 «metopalar» mermer gorelýefler bezeýär. Esasy ýeri alýan «Lapiflaryň kentawrlar bilen söweşi» diýen relýef bezegiň sahnalarydyr. Lapiflaryň kentawrlar bilen söweşine bagyşlanan temada heýheltaraşlar grek-pars söweşini göz önünde tutupdyrlar we бүтewүlikde taslama göçme manyly hasiýete eýe bolandyr. Dürli-dürli hereketli gahrymanlar sazlaşykly görnüşde ýerleşen. Heýkel relýefler binagärçiligiň maksadyna laýyklykda binalary bezeýärler we heýkeltaraşçynyň önünde goýan wezipesine ýerlikli çözüw tapan bezegler uly terbiýe ähmiýetine eýe bolýarlar.

Afina hudaýyna bagyşlanan Parfenonyň friziň relýefli lentasynda dabaraly ýörüşdäki hudaýlaryň şekillerini görýäris. «Gyzlar» diýlip atlandyrylýan friziň uzynlygy 160 metr we ol ybadathananyň dört tarapyndan 12 m beýklikde ýerleşdirilip, aýlanandyr. Frizdäki relýefde ellerinde gurbanlyga bagyşlanan haýwanlaryň, gyzlaryň, ýaş ýigitleriň, atçylaryň şekilleriniň sany 350-ä ýetýär (*175-176-njy suratlar*).

Gündogar tarapyndaky girelgede friziň ýüzünde hudaýlaryň şekilleri ýerleşdirilen. Gündogar frontonyň merkezinde esasy Gera we Poseýdon hudaýlarynyň heýkelleri ýerleşdirilen. Ikinji meýilnamanyň sag tarapynda Gefeſt we Irida, oturan hudaýlar Gestiýa, Diona we Afrodita hem-de Demetra we Persefona hudaýlarynyň heýkelleri ýerleşdirilen. Bu hudaýlar beýik waka, ýagny Afina hudaýynyň dogluşyna seredip duran pursadynda görkezilipdir. Awtor dogumlylyk bilen bu taslamany döredýär. Frontonyň burçunda ýerleşen heýkelleri merkeze gönükdirip, hudaýlaryň dürli hereketliligini suratlandyrýar, sudurlaryň reňkililigi taslamanyň umumy sazlaşyk täsirini berýär. Parfenonyň frontonlarynyň bezegi şol döwrüň heýkeltaraşlygynyň we nakgaşçylygynyň arabaglanyşygyny görkezýär.

Kresilaý, Polikletiň, Mironyň we Fidiýiniň döwrüne degişli bolan görnükli heýkeltaraşlardyr. Olaryň döreden meşhur eserlerini biz rim göçürmelerinde görüp bilýäris.

Heýkeltaraş Kresilaý Afinyda işläpdir, ýöne gelip çykyşy boýunça ol kidonýaly bolupdyr. Onuň döreden «Amazonkasy» ýaryş üçin niýetlenen eser-

dir. Onda ýaş söweşiji gyz ýaralanan ýerini eliniň kömegi bilen saklap duran pursady şekillendirilen. Heýkeliň ýerine ýetiriliş usuly Parfenony bezeýän frizina usuly bilen kybapdaş bolupdyr. Kresilaýyň başy gaply «Perikl» atly heýkeli onuň döreden eserleriniň iň nepisidir. Ol heýkel häzirki wagtda Watan muzeýinde saklanylýar. Eser gadymy grek klassyka döwürüne degişlidir. Uly döwlet işgäriniň heýkelinde gозelligiň esasy alamatlary has ýakyn edilen. Onuň ýüzünde biz Parfenon heýkellerine meňzeş saggally Afiny serkerdesiniň yüz keşbiniň häsiýetleriniň gaýtalanýandygyny görýäris. Heýkelde grek serkerdesiniň edermen häsiýeti dolulygyna beýan edilen. Bu heýkel eseri germa görnüşinde ýerine ýetirilen. Ýagny, beýik bolmadyk sütüniň depesinde erkek adamyň göwresi ýerleşdirilip, onuň daşky keşbiniň häsiýetli aýratynlyklary beýan edilýär. Materialy mermer daşydyr. Germanyň sütüni gödeňsi işlenen bolsa-da, adam keşbini görkezýän bölegi örän inçe tilsimler bilen ýerine ýetirilendir (*177-nji surat*).

Ýokarda agzap geçişimize görä, Perikl - Afinyň ösmegi ugrunda yzygiderli söweşleri alyp baran syýasatçy, orator hem-de döwleti gülläp ösdüren baştutan bolupdyr. Perikliň döwründe Afiny şäheri gülläp ösüpdir. Bu döwürde Afinyda sungat we filosofiýa ösüslere eýe bolýar. Şonuň üçin hem bu döwre «Afiny döwletiniň Altyn asyr döwri» diýip at berýärler. Perikliň döwründe Afinyda binagärçiligiň hem uly ösüşleri bolup, bu döwürde Parfenon, Erehteyon, Propileý, Odeon ýaly belli binalar gurulýar. Döwlet tarapyndan söýülen, hormatlanylýan baştutanyň at-abraýy ýokary derejelere göterilýär. Onuň dolandyran ýyllarynda Afinyň raýatlarynyň birisi hem ölüm jzasyna çekilmeýär. Bu bolsa Perikliň adalatlylygyndan, edermenliginden, ynsanperwerlik häsiýetinden habar berýär.

Bu ady belli şahsyýetiň keşbini döreden Kresilaý şol döwrüň meşhur ussady Fidiýniň şägirtleriniň biri bolupdyr. Onuň ýerine ýetiren işinde grek sungatyna häsiýetli bolan tilsimatlary synlaýarys. Ussadyň ünsi adamzadyň daşky keşbine berilýär we onuň ýany bilen içki ruhunyň aýratynlyklary hem ýüze çykarylýar.

POLIKLET HEÝKELTARAŞYŇ DÖREDIJILIGI

Çeperçilik durmuşy ýeke Afiny şäherinde güllämän, Gresiýanyň başga şäherlerinde-de pajarlap ösen. Pelopenes adasyndaky Argos şäherinde Poliklet heýkeltaraşy bolan. Poliklediň döredijiliginde köplenç arkaýyn duran adamyň şekilini görmek bolýar. Şuňa mysal edip, «Dorifor» ya-da «Naýza göteriji» (miladydan öňki V asyr) diýen eserini görkezip bolar. Heýkel бүрүнçден ýasalan. Ondan başga-da, heýkeltaraşy Poliklet «Kanon» atly okuw kitabyňy ýazýar. Onda ol adamyň suduryny deňölçeglikde we sazlaşykly şekilde

görkezmek usullaryny öwredýär (kelläniň we suduryň gatnaşygy 1:7 bolmaly diýýär). «Diadumen» heýkeli giçki klassyk döwrüň nusga heýkelidir (miladydan öňki 420-410-njy ýyl). Soňra Poliklet öz döreden şekillendiriş kadalaryny sudur gatnaşygyndan aýyrýar. Miladydan öňki V asyryň aýagynda beýik klassyk sungatynda düýpli özgerişlikler bolup geçýär: heýkeltaraşlygyň monumental gahrymançylyk hasiýeti liriki mazmunly eserler bilen çalşyrýar. Akropoldaky Nika Apterosyň ybadathanasynda mermer relýeflerinde çakdanaşa duýguçylygy görmek bolýar. Muňa mysal, «Aýakgabyňy çözüň Nika» diýen relýefde bu duýgulara duş gelinýär (miladydan öňki 411–407-nji ýyl) (*178-179-njy suratlar*).

27-nji tema. GIÇKI KLASSYK DÖWRÜNIŇ SUNGATY (miladydan öňki IV asyr) GIÇKI KLASSYK DÖWRÜNIŇ BINAGÄRLIGI

Miladydan öňki V–IV asyrlarda binagärçilikde hususy buýrmalaryň ösmegi esasy orun tutýar. Gresiyanyň merkezlerinde we Kiçi Aziýada gurluşyklar dowam edýär. Täze ybadathanalaryň gurluşygy we jemgyýetçilik binalar Fiwyda, Tegeýde, Epidawrda, Efestde we Galikarnas şäherlerinde giň gerim alýar. Miladydan öňki IV asyrlarda grek binagärliги özboluşly häsiýetli aýratynlyklara eýe bolýar. Onda haşamlylyga uly ähmiýet berlip, grek binagärçiliginiň çylşyrymly stili «korinf stili» ösýär. Täze taslama usullary ýüze çykyp, tegelek görnüşli binalar gurulýar. Ilkinji gurluşyklar bolup, daşdan gurulýan teatrlar ýüze çykýar. Epidawr şäherinde binagär Poliklet «Kiçi» tarapyndan ýigrimi baş mün tomaşaça niýetlenen teatr gurulýar. Bu teatr tegelek «periptor» görnüşde bolup, onuň daş-töweregini dorik sütünler gurşap alýar. Afiny şäherinde miladydan öňki IV asyrdan Dionisiýniň teatry on ýedi mün adama niýetlenen, mermerden gurlan. Miladydan öňki IV asyryň ortasynda gurlan Galikarnas şäherinde Mawsol patyşanyň mawzoleýi gurlupdyr. Binagärleri Satir we Pifeý bolupdyr. Onuň taslamasynda gündogar we grek binagärçiliginiň häsiýetleri sazlaşykda ulanylypdyr. Mawzoleýiň ölçegi 35,6x26,8 m, beýikligi 50 m. Bu mawzoleýiň taslamasy baý heýkeller bilen bezelip, iki gata bölünen bina ýokarky ýarusy piramidanyň görnüşini bilen tamamlanýar. Birinji gatynda ionik sütünler, ikinji gatynda bolsa Mawsol patyşanyň gubury ýerleşdirilipdir. Şol döwrüň binagärçiliginiň esasy aýratynlygy sütünler bilen gurşalan tegelek görnüşdäki binalaryň gurulmagy. Muňa mysal edip, Olimpiýa şäherinde miladydan öňki 30-njy ýyllarda Filipp Makedoniýalynyň ýeňşine bagyşlanan memorial binasy «Filippeýony» agzap bolar (*180-181-nji suratlar*).

GIÇKI KLASSYK DÖWRÜNIŇ HEÝKELTARAŞLYGY (miladydan öňki IV asyr) Heýkeltaraş Skopasyň döredijiligi

Miladydan öňki IV asyryň heýkeltaraşlygynda Fidiýiniň däplerini dowam etdirmek häsiýetli bolýar. Heýkeltaraşlar Kefisodot, Timofeýdir hem-de Skoposdyr. Miladydan öňki IV asyryň beýik heýkeltaraşçysy Skopas we Praksiteldir. Olar şol döwrüň häsiýetli dilini döreden ussatlardyr. Skopas çuň patetiki (watansöýüjilik) duýgulary dogumly, batyrgaý hereketleri hem-de drama ýagdaýlaryny görkezzen heýkeltaraş. Praksitel bolsa ýeňil hoş, inçe, liriki duýgusyny hem-de adam bedeniniň owadanlygyny wasp edýär. Bu iki ussadyň döredijiligi öz döwürdeşlerine uly täsir edipdir. Olaryň işleýiş ugrunda birnäçe ýüzýylyň dowamynda birnäçe mekdepler we ussatlar işläpdir (*182-nji surat*).

Skopas Paros adasyndan bolan miladydan öňki 380-350-nji ýyllarda Gresiyanyň dürli welaýatlarynda işläň. Onuň döreden eserleriniň arasynda hudaýlaryň we gahrymanlaryň heýkel toplumlary mif temalar bilen baglanyşykly fronton we relýef taslamalary hem-de özbaşdak heýkelleri ýasapdyr. Onuň hakyky işleri saklanyp galmandyr. Onuň işlerini rim göçürmeleriniň üsti bilen tanyş bolmak mümkin. Heýkeltaraş Skopas adamyň içki dünýäsini açmak üçin çeperçilik serişdeleriniň gözleginde bolupdyr. Eserleriň gahrymanlarynyň ýüzleri başga-başga bolup, olaryň ýüzüniň keşbinde çuň içki güýçli duýgulary görkezmegi başarypdyr. Skopasyň eseriniň taslama çözgüdi özboluşlydyr. Adamyň suduryň çylşyrymly öwrümde görkezip, onuň göwrümünü, hereketlilikini görkezmäge çalşypdyr. Skopas Afroditanýň, Aresiň, Asklepiiniň, Afinyň, Wakhankanyň we amazonkalaryň keşpleriniň galareýasyny döredipdir. Ol adamlaryň köp taraply çuň duýgularyny, aşa joşgunlylyk halyny, gaharjaňlygyny, söýgüsini, gaýgylaryny, aladalaryny görkezmegi başarypdyr. Iň köp işleýän serişdesi mermer bolup Megarit şäherindäki Afroditanýň ybadathanasynda ýerleşdirilen iň meşhur üç sudurly allegoriýa toplumu – Eros, Patos we Gimeros (söýgi, hyjuw, isleg). Olar owadan ýigitleriň keşbinde ýerine ýetirilip, tapawutlanýan atributlary, ýüzüniň duýgusy hem-de hereketleri bilen tapawutlanypdyrlar. Tegelek heýkeltaraşlykda Menadanyň (wakhanka) heýkeli iň ajaýyp eser hasaplanýar. Heýkeltaraş ýaş gyzy çylşyrymly hereketli tans edip duran pursadynda görkezýär. Tegelek mermer heýkelde güýçli we çylşyrymly hereket birinji sapar Skopos tarapyndan ýerine ýetirilendir. Miladydan öňki 355-350-nji ýyllarda Kiçi Aziýada işleýär. Galikarnas mawzoleýiniň heýkel bezeglerini hem ýerine ýetiripdir. Muňa mysal edip, saklanyp galan «Amazonkamahiýa» frizini görkezip bolar. Relýefde şemala galgaýan egin-eşikleriň hereketli ekspressiýasy duýulýar. Bu desganyň gurluşynda çeperçilik ýolbaşçysy Skopas heýkeltaraş bolupdyr (*183-nji surat*).

Heýkeltaraş Praksiteliň döredijiligi

Miladydan öňki IV asyryň 370–390-njy ýyllarynda heýkeltaraş Praksitel Afiny şäherinde işläpdir. Onuň kakasy Kefisofot heýkeltaraşçy bolupdyr. Onuň döreden eserleriniň 40-dan gowragy gadymy maglumatlarda berilýär, emma häzirki wagta çenli ýekeje bir Olimpiýaly Germes hudaýyň heýkeli saklanypdyr. Galan işleri Rim göçürmesinden bize belli. Ýaş heýkeltaraşçynyň miladydan öňki 370–360-njy ýyllardaky döredijiliginde Pelopones mekdebiniň täsiri erkek adamyň suduryň gurluşynda synlamak bolýar. Meselem, «Çakyr guýýan Satir» we «Erot» heýkelleridir. Ýaş ýigitleriň göwreleri sportçylaryň sudurlarynyň däplerini gaýtalaýar. Emma olaryň näzik, gyzyň ýüzüne meňzeş ýüzlerinde hem-de elleriniň hereketlerinde suratkeşiň individual aýratynlyklary ýüze çykýar. «Erot» heýkeltaraşyň iň meşhur eseri. Bu eseriň gahrymany miladydan öňki II asyryň heýkel eserini ýadyňa salýar. Eserleriň taslama çözgüdi plastiki usullary we duýgularyň häsiýetlerini ýüze çykaryp, ony ýerine ýetirişi heýkeltaraşyň ussatlygyny görkezýär. Heýkeltaraş sudurlary hereketde görkezmän, olar hemişe arkaýyn ýa-da çuň pikire giden ýagdaýda görkezýär. Mysal üçin, «Dyňç alyp duran satir», «Hažžygy öldürýän Apollon», «Sawunrokton» «Afrodita Knidskaýa», «Germes Dionis bilen» awtoryň saýlap alan keşpleri dürli bolsa-da, taslamanyň çözgüdi bir tertipde ýerine ýetirilendir. Sudurlaryň hemmesi, owadan arkaýyn duran gahrymanlar agaja, waza ýa-da ýere degip duran ýapynjanyň ujuna daýanyp durandyrlar. Praksitel diregi taslamanyň sýužetiniň aýrylmaz bölegi hökmünde ulanýar. Awtor şol tertipli görnüşleri ulanyp, hemişe esere çuň individual häsiýet bermegi başarypdyr. Afrodita hudaýynyň köp sanly heýkelleri heýkeltaraş Praksitele uly şöhrat getirýär. Olaryň arasynda iň meşhury Knid adasyndaky Afrodita Knidskaýadyr. Bu heýkel açık ybadathanasynda ýerleşdirilendir. Çaga Dionis we Germes hudaýynyň heýkeli uly meşhurlygy gazanyp, heýkeltaraşyň ýokary derejedäki ussatlygyny görkezýär. Heýkelleriň hemmesi ybadathanalarda ýerleşdirilipdir hem-de dini ähmiýete eýe bolupdyr. Şonuň bilen birlikde heýkeltaraş adamyň psihologik durmuşyna çuň düşünyändigini görkezýär. Praksiteliň eserleri Gresiyanyň hakykylyk ugrundaky sungatyny baýlaşdyrýar. Heýkeltaraş Skopas öz doreden eserlerinde adamyň duýgularynyň çuňlugyny görkezmäge synanyşýan bolsa, Praksitel rahat, mylaýym, arkaýyn, owadan duýgulary görkezipdir (*184-185-nji suratlar*).

Heýkeltaraşlar Lisippiň we Leoharyň döredijiligi

Heýkeltaraşlar Lisipp we Leohar miladydan öňki IV asyryň ortalarynda işläpdirlir. Olar öz döredijiliginde täze maksat goýupdyrlar, ýagny, hudaý tarapyndan gelýän patyşanyň häkimligi barada ideýany ykrar etmek.

Heýkeltaraşlar Aleksandr Makedonlynyň köşgünde işläpdirlir. Lisipp tegelek heýkeltaraşlygyň ussady bolup, ol esasan бүрүнч materialynda köp işleýär. Onuň iň belli işleri «Delfdäki Agi», «Aýakgabyňy daňýan Germes», «Dyňç alýan Gerakl», «Erot», «Apoksiomen», «Jerenli Gerakl», «Göreşiji», «Aleksandr Makedonlynyň» we «filosof Sokratyň» heýkel portret eserleri. Heýkeltaraş Lisipp adamyň täze göwrüminiň deňölçeginiň düzgünini döredýär. Heýkeltaraş Polikletiň eserlerine görä, heýkelleriň kellelerini kiçiräk göwürümde edip, olaryň aýaklaryny uzaldýar we netijede sudur hereketli hem-de çäýe bolup görünüýär. Adamyň plastiki anatomiýasyny dogruçyllyk bilen ýerine ýetirmegi, Lisippiň döredijiligini ýokary derejä ýetirýär. Gahrymançylykly temalar Lisippiň döredijiliginde uly ýer tutup, olaryň çeperçilik däpleri Pergam şäheriniň heýkel bezeglerinde aýdyň ýüze çykýar (186-187-nji suratlar).

Leohar heýkeltaraş giçki klassyka döwrüniň miladydan öňki IV asyryň ortalarynda işläpdir. Ol akademiki ugruň wekili bolupdyr diýlip hasaplanýar. Ol afinyly bolsa-da, diňe Afiny şäherinde işlemän, eýsem Delfde, Galikarnasda Skopas bilen bilelikde işläpdir. Onuň döredijiligi miladydan öňki 350–320-nji ýyllara degişlidir. Heýkeltaraş öz eserlerini altyn we pil süňki bilen bezäp, birnäçe heýkelleri döredýär. Makedoniýaly patyşa Filippiň hem-de onuň ogly Aleksandryň heýkel portretlerini hem-de birnäçe hudaýlaryň heýkellerini ýasapdyr: «Aleksandr gaplaňlaryň awynda» (bүрүнç). «Belwederdäki Apollon» atly heýkeli awtoryň belli işi bolup, heýkeliň ady Watikandaky Belweder köşgünden gelip çykýar. Onuň işleri Rim göçürmeleri hökmünde saklanyp galypdyr. Heýkeltaraşyň döreden keşpleri Täze Döreyiş (Renessans) zamanasyna çenli nusga bolup galdy.

28-nji tema. GRESIÝANYŇ ELLINIZM DÖWRÜNIŇ BINAGÄRLIGI (miladydan öňki III asyr-miladyň III asyry)

Miladydan öňki IV asyryň aýagynda Aleksandr Makedonlynyň imperiýasynyň harabaçylygynda täze döwletleriň birnäçesi emele gelýär. Olar taryhyň we medeniýetiň ösüşiniň täze döwrüne gadam atýarlar, ol döwür taryhda «Ellin» döwri ady bilen tanalýar. Bu taryhy tapgyryň «Antik» jemgyýetiniň ösüş tapawutlylygy – öz içinde gündogar we günbatar jemgyýetçilik görnüşlerini utgaşdyrmakdyr. Grek sungatynyň gahrymanlary özbaşdak häsiýete eýe bolýar we sungat gündeki durmuşyň sahnalary bilen baýlaşýar. Ellin zamanynda uly ylmy açyşlar, takyk we tebigat ylmlarynyň ösüşine, pelsepä, ahlak we sungatyň dürli-dürli žanrlaryna çuňňur gyzyklanma döreyär.

Şol wagtda Gresiýanyň syýasy we ykdysady ýagdaýynyň ähmiýeti pese düşüp başlaýar. Dünýäde birinji ýere Ellin döwrüniň döwletleri çykýar – Müsür, Siriýada – Selewkidleriň patyşalygy, Kiçi Aziýada – Pergam, Rodos.

Ellin döwrüniň sungatynyň we medeniýetiniň häsiýetli tapawutlygy – giňden döp bolup galan grek sungatynyň ýaýramagydyr: gündogarda Siriýadan – Orta Aziýa we Hindistana çenli, günbatarda Gara deňiz kenar ýakasynadan – Nubiýa we Ekwator Afrikasyna çenli. Şu sungatyň örän wajyp häsiýeti grek sungatynyň elementleriniň we ýerli sungat medeniýeti bilen utgaşmasydyr. Emma bu birleşmeler her ýerde her hili bolan. Ellin Gresiyanyň sungatynda klassyk döp-dessurlar bilen güýçli arabaglanyşyk saklanyp gelen. Grek medeniýetiniň esasynda Selewkidleriň, Pergam döwletleriniň we Rodos adasynyň sungaty ösen. Ellin döwründe müsür – grek sungaty bilen birikmek pursady aýan görünýär.

Grek-Makedoniýalaryň golastyndan boşanan we garaşsyzlygyny gazanan Ermenistan we Eýran döwletleri «Antik» döwrüniň döplerini täzeden işläp, özboluşly ýerli medeniýetine öwürýärler. Grek klassyk sungatyna görä, Ellin döwrüniň sungaty durmuşyň taraplaryny giňden şöhlendirýär. Binagärçilik we monumental heýkeltaraşçylyk äpet masştably, köp sudurly we uly güberçekli taslamalara durmuşa bolan köp taraplaýyn gyzyklanmasyny görkezýär. Şol döwürde täze şäher gurluşyň esaslary (prinsipleri) emele gelýär. Klassyk döwürde ybadathanalaryň merkezi bolsa, Ellin döwründe administratiw-sowda merkezi şäheriň merkezi bolup durýar. Köplenç ybadathanalar bilen jemgyýetçilik, raýatlyk, ýaşayş jaýlarynyň binalary gurlupdyr. Binagärçilik ansambl görnüşli toplumyna – monumental heýkeltaraşçylygyň eserlerini girizipdirler we sungatda, medeniýetde köp sanly üstünlikler gazanypdyrlar. Heýkeltaraşçylygyň dürli-dürli görnüşleri ösýär – bag heýkeltaraşçylyk we kiçi göwrümlü heýkeller gündelik temalara bagyşlanýar. Olaryň aýdyň we wajyp tarapy – hakykylyk häsiýetidir. Şekillendiriş sungatynda portret we peýzaž (manzar) görnüşleri hem ösýär.

GRESIÝANYŇ ELLINIZM DÖWRÜNIŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY (miladydan öňki III asyr-miladynyň III asyry)

Ellin Gresiyasynyň ägirt uly heýkeller toplumynyň arasynda «Samofrakiýaly Nika» (miladydan öňki 190-njy ýyl töweregi) – döwrüň ajaýyp ýadygärligi aýratyn orun eýeleýär. Heýkel Samofrakiýa adasynda Siriýa şalygynyň deňiz goşunlaryndan ýeňiş gazanmagyň hatyrasyna dikeldilipdir. Gäminiň mermer şekilli çüňkündäki ýadygärligiň düýbi Nikanyň uçup giden ýaly manysyny aňladýar. Gadymy döwürde heýkel gaýanyň ýokarsynda ýerleşipdir. Onuň eteginde deňiz tolkunlary uly ses edipdir, deňiz şemaly öwsüpdür we zenan hudaýyň ýapynjasynyň epinleriniň ýazylyp giden ýaly görnüşini aňladypdyr.

Ýokary derejeli nusgawy sungatyň döp-dessurlaryna has golaýy Wenera

Melosskaýanyň ajaýyp gозelligi, mermeriň maýyl ediji şekillendirilişi ony örän ösen nusgawy dāp-dessur bilen baglanyşdyrýar. Şekiliň durkunyň nurbat görnüşli hereketi bilen, gytaklygyna ýeňil dartdyrylyşy täze döwrüň täsiri bilen dörändir. Nusgawy eserler bilen deňeşdirilende gadymy grek sungatynda esasy adam portretine üns berilýär. «Seneka» diýlip atlandyrylýan nämälim pelsepeçiniň şekili ýiti duýgy dartgynlylygy pursadynda berlipdir, ol diňe bir gahrymany dāl, eýsem dartgynly döwrüň ruhuny häsiýetlendirýän hasratly ýagdaýlary açyp görkezýär (miladydan öňki III-II asyr) (*188-193-nji suratlar*).

ALEKSANDRIÝA

Beýleki grek döwletlerinden has berk esaslandyrylan Müsür hasaplanýlar, onuň paýtagty grek dünýäsiniň uly merkezi bolan Aleksandriýa şäheridir. Bu ýerde gadymy dünýäniň ýedi täsinlikleriniň biri hasaplanýan ägirt uly Faros ody (maýagy) ýerleşdirilipdir we ol ody deňizde gāmi ýüzüjiler 100 mil aralykdan görüpdirler. Aleksandriýanyň köpsanly şöhrat gazanan seýilgähleri kiçi göwrümlü heýkeller bilen bezelipdir. Ondan başga-da, Aleksandriýa şäheriniň kitaphanasy, dünýäde iň uly we meşhur kitaphana bolupdyr (*189-njy surat*).

Heýkeltaraşlar gündelik žanryna, dürli ýaşdaky adamlaryň keşbine ýüzlenipdirler – «Gazly oglanjyk» mysal bolup biler. Gymmat bahaly daşyň ýüzüne kiçi göwrümlü oýulan Ptolemeý maşgalasynyň relýef portreti geliptika sungatynyň meşhur eseri diýlip hasaplanýan «Kameýa Gonzaka» diýilýär. Bu eserde gadymy Müsüriň ideallaşdyrylan keşpleri hudaýa deňelen patyşa şeklinde görkezilýär (*190-191-nji suratlar*).

PERGAM

Gadymy Gresiýanyň beýleki merkezleriniň arasynda gaýduwsyz Rime garşylyk görkezen Kiçi Aziýadaky Pergam şalygy aýratyn tapawutlanypdyr. Pergamyň paýtagtynda, Akropolda «Zewsiň altary» (miladydan öňki 180–160-njy ýyl) gurlup, ol Pergam döwletiniň kuwwatlylygyny aňladýan örän uly desga bolupdyr. Altaryň ýokary burçunda hudaýlaryň we ägirtleriň (gigantlaryň) arasyndaky rowaýata öwürülen söweşi görkezýän uly eseri hökmünde, ol ägirt uly güýji aňladýan heýkel friziniň lentasy bilen guşalypdyr. Ol pergamlılar wagşy galat taýpalary bilen söweşde ýeňiş gazanandan soňra dōredilip, bu söweşe bagyşlanýar (*192-nji surat*).

Tegelek plastika görnüşinde, friziň gorelyefe öwürlip gidýän heýkel lentasy örän uly güýç we yhlaslylyk bilen ýerine ýetirilipdir. Friziň uzynlygynyň bütin dowamynda (120 m, beýikligi 2,3 m), olaryň garşysyna baş galdyran ägirtleriň

Olimp hudaýlarynyň köşeşdirmek hakyndaky beýanlaryndan görnüşler bar. Friziň plitalary gorelýef şekilleri bir-birine ýakyn görnüşde ýerleşdirilipdir. Altaryň gündogar tarapynda esasy hudaýlar: Zews, Afina, Apollon söweş pursadynda şekillendirilen. Taslama çözgütleriň gurluşy ynandyryjy: göreşýän iki tarap hem söweşdäki garşydaşlarynyň şekilleri bir-biriniň arasyna geçen täsiri-ni duýup bolar (*194-nji surat*).

Afinanyň äpet Akion bilen söweşi has-da dartgynly duýgyny örän aýan şekillendirýär. Eger-de nusgawy döwrüň eserleriniň gurluşy adamda öz güýjüne erkin ynamlylyk döredýän bolsa, Pergam altaryndaky ägirt uly şekiller adamlary tolgunma, howsala duýgusyny berýär, ýokarky güýçleriň önündäki ejizligi duýmaga mejbur edýär (*195-nji surat*).

RODOS

Egeý deňziniň gündogaryndaky arhipelag adasyndaky Rodos sungaty (miladydan öňki II-I asyr) ahyrky klassyk döwrüniň grek heýkeltaraşlygynyň nusgalaryny berýär. Rodos heýkeltaraşlygy üçin köp şekilli toparlar, ýiti dartgynly sýužetler adatdan daşary häsiýetlidir, ýöne Rodos ussatlary gahrymançylykly keşpleriň içki dünýäsini açmaga ýykgyň edipdirler. Olar daşky beýan edijilik keşbine çylşyrymly dartgynlylyk çaknyşmalaryny jemläp bermäge çalşypdyrlar. Rodos heýkeltaraşlyk mekdebinde örän uly şöhrat gazanan eserler miladydan öňki 40-njy ýyl töweregi Agesandr, Polidor we Afinodor heýkeltaraşçylaryň tarapyndan ýerine ýetirilen «Laokoon» heýkel toparydyr. Grek mifiniň gahrymanlaryny suratlandyrýan bu heýkel Troýa ruhanysynyň we onuň iki oglunyň ýylan bogup öldüren pajygaly ölümi ulaldylan hyjuwlylyk, joşgunlylyk we synçylyk bilen görkezilipdir: topar ussatlyk bilen bir bütewilige öwürlipdir we ähli taraplaýyn nukdaýnazardan täsir edijiligi bilen tapawutlanýar. Miladydan öňki II-I asyrda başlanan jemgyýetçilik gatnaşyklaryndaky dartgynlylyk grek döwletleriniň sungatynda hem beýanyňy tapypdyr (*196-njy surat*).

Rodos adasyndaky dag gerşinde beýikligi 36 m barabar бүрүнç Gelios hudaýyň heýkeli, şol döwrüň ussatlarynyň gazanan üstünligidir. Kellesindäki altyn şöhle saçýan täç we eli «nyşanly» Gün hudaýy dogup barýan günü salamlýar. Bu heýkel grek «ellinizm» döwrüniň görnükli eserlerinden biridir. Bu heýkeliň gahrymanynyň çylşyrymly hereketleri, olaryň göwürümleriniň giňişlikde ýerleşdirilmegi, heýkel taslamalarynyň janly we ynandyryjy bolmagy grek sungatynyň hakykylyk ugrunyň bütewüligin, ussatlygyny görkezýär (*197-nji surat*).

GRESIÝANYŇ ELLINIZM DÖWRÜNIŇ NAKGAŞÇYLYGY (miladydan öňki III asyr – miladynyň III asyry)

Şu wagta çenli 900-e golaý mazar portretleriniň köpüsi El-Faýum obasynyň ýanyndaky nekropolda (jaýlanmalar) tapylypdyr. Müsüriň gurak howa şertleri sebäpli portretleriň köpüsi juda oňat saklanypdyr. Hatda reňkleri hem täze görünýär. Mazar portretleri—öz döwrüniň ajaýyp sungat görnüşi bolup, Müsürde gülläp ösüpdir. Stilistiki taýdan grek-rim sungaty bilen baglanyşykly, emma Müsüriň mätäçlikleri üçin, ýagny mumyýalaryň mazar maskalarynyň (nikap) ýerine ulanylýar. Antik döwrüniň suratkeşleri enkaustika usulynda tempera boýaglaryny ulanýarlar (grekçe – «eýkaiw» sözünden, ýagny «ýakýan» diýmegi aňladýar). Bu şekillendiriş usuly hem (mum) bilen eredilen boýaglary garylyp ulanylmagynyň netijesinde ýerine ýetirilipdir. Hakykylyk çalgynyň täsiri şekilleriň göwrümliligi bilen tapawutlandyrylýar. Bu usulda ýerine ýetirilen eserleriň täzeligi we uzak saklanmagynda Müsüriň gurak howa şertleriniň uly täsir etmändigini bellemeli. Faýum portretleriniň esasy aýratynlygy, onda-inçejik susal altynyň ulanylmagydyr. Käbir portretlerde tutuş düşek altyn çäýylypdyr. Käbirlerinde başynyň täji, gymmat zatlar we egin-eşiğiň bölekleri altyn bilen çekilipdir. Portretleriň esasy materialy dürli görnüşdäki ýerli agaçlar-platan, lipa, smokownisa, tis we import edilen – kedr, sosna, ýel, kiparis, dub. Käbir portretler ýelim bilen gruntlanan düşeklerde ýerine ýetirilipdir. Takmynan, miladynyň II asyrynyň ikinji ýarymynda portretlerde şemli temperanyň ulanylyşy ýokarlanýar. Enkaustika ulanylan boýaglar: gyzyly, goňur, gök (bu reňkleri ultramarin daşyndan, mundan başga-da, hromy turşadyp ýaşyl reňki), sary we goňrumtyl reňkleri toprakdan alypdyrlar. Bu reňkler guradylyp, owradylan görnüşinde mumýanyň erginine garyp ulanylypdyrlar.

Biziň eýýamymyzyň müsürli portretleri şekillendiriş usuly iki haşam usuly bilen deňeşdirilip bilner. Birinjisi – Rimiň heýkel portretlere çalymdaşlyk edýäni. Ikinjisi bolsa, gadymy Gündogar sungatynyň adatlaryny dikeldýärdiler.

Miladynyň I-II asyrlarynda portretleriň stilistiki häsiýeti boýunça Rim heýkel portretlerine meňzeýär: şol bir bezeme usullary-ýüzüň açyklygy, meňzeş saç timarlary (*198-199-njy suratlar*).

Faýumdaky aýalyň portretinde (Faýum ýa-da Fiwy) ýüzüň dym-dyrslygyny, adatylykdan özgerdilen gözlerini we gaşlaryny görýäris. Burunda, eňekde, ýaňakda aýlawlar inçejik çyzyklar bilen bildirilýär. Aýalyň gulakhal-kasy meýdançada ajaýyp kompozisiýa gurluşy döretmäge gatnaşýar, şol bir

wagtda, hamana duýgusyz döredilen portrete aýal maşgalanyň yssy mährini çaýýan ýaly görünýär. Bu portretde perzende bolan hamraklygyň, şol döwrüň howsalaly dünýäsinde ýaşamak üçin ýyganan ruhy duýulýar. Portret ýörite taýýarlanan agajyň ýüzüne çekilen.

Aleksandriýaly ussatlar portret žanrynda işläpdirler hem-de landşaft ýa-da peýzaž nakgaşçylygyny ösdürýärler. Birinji «Nil peýzaży» freska görnüşinde ýerine ýetirilendir. Soň-soňlar peýzaž žanryna ýüzlenmek gaty meşhur bolýar. Rim nakgaşçylygynda we mozaikalarynda, Pergam şäherinde nakgaşçylyk gülläp ösýär. Eserleriň arasynda esasyny tutýan söweş (batal) žanry. Gerkulanum we Pompeý şäherlerinde uly meşhurlygy gazanýar. Nakgaşçy Pereik – onuň doglan we işlän ýeri näbelli. Onuň işinde natýurmort žanry uly ýer tutýar. Eserleriň many-mazmunlaryna görä, onuň özboluşly lakamam bolupdyr, oňa garamazdan natýurmort žanry rim nakgaşçylygynda meşhurlyk gazanypdyr. Miladydan öňki III-I asyrlarda mif sýužetlerinde ýazylan nakgaş eserleri giň gerim alýar. Olarda suratkeşler güýçli watansöýüjilik, gahrymançylyk duýgularyny wasp edýärler. Kiçi Aziýanyň Kizik şäherinden bolan nakgaşçy Timomah mif sýužetlerine ýykgyň edip, içki dünýäsi baý, dogumly, batyrça gahrymanlary şekillendirmekde gaty ussatlyk görkezipdir. Beýik grek nakgaşçylary – Polignot, Parrasiý, Timanf, Aristid öz eserlerinde adamyň duýgularyny öz taslamalarynda ýüze çykarmagy gazanýarlar. Nakgaşçylyk eserleri bilen bilelikde diwar mozaikasy (reňkli daşlardan döredilen nakgaş eseri) giň orun tutupdyr. Meşhur grek nakgaşçylygynda gara-gyzyl keramika nakgaş şekilleriniň temasynyň sýužetleri, gahrymanlaryň içki dünýäsini açyp görkezýärler. Gadymy dünýä degişli ýadygärlikleriň içinde iň belli we gowy saklanyp galan Pompeý şäherindäki mozaika eserleridir. Sebäbi, miladydan öňki 79-njy ýylda Wezuwiý wulkany atylanda Pompeý, Gerkulanum we Stabiýa şäherleri läbigiň astynda galýar. Rowaýatlara esaslanyp döredilen diwar nakgaşçylyk eserleri bar. «Minotawr bilen söweş» (labirintyň hekaýasy) ýa-da oý sakçylary bolan itleriň şekilleriniň we «Gülkünçler» atly mozaikalarydyr. Ady agzalan mozaikalaryň ýerine ýetiriliş usullary we çeperçilik diliniň we taslamasynyň sadalygy ussatlygy görkezýär. Mozaikalaryň temasy gündelik durmuşyny, natýurmort beýan etmek bilen, gahrymançylyk manyly eserlere hem ýüzlenýär, mysal üçin, belli «Aleksandr Makedonlynyň Dariý I bilen söweşi» atly mozaika eseridir. Taslamanyň göwrümi – 5,84 m × 3,17 m, umumy meýdany 15 kw m. Mozaika bölekleriniň sany – 1,5 milliona çenli ýetýär (200-201-202-203-nji suratlar).

29-njy tema. ETRURIÝANYŇ SUNGATY (miladydan öňki V asyr)

Etrusklaryň ýurdy Tirren deňziniň kenaryna ornaşyp, Apennin daglarynyň gersiniň gündogaryna ýaýylyp giden. Etruriýanyň demirgazyk araçägi miladydan öňki VII asyryň arasynda Po derýasyna ýetipdir, günortada bolsa Kompaniýa etraplaryny eýeläpdir. Miladydan öňki VI asyryň ahyrynda öňki Toskaniýanyň meýdançasyna ýerleşipdir.

Etruriýa 12 sany şäher-döwletleriň birleşigini öz içine alypdyr. Şeýlelikde, Etruriýa döwletiniň sosial alamatlary–synply jemgyýetiň gurluşy, gulçulyk döwrüniň irki ösüş tapgyrynda aristokratlaryň bölünmez baştutanlygynda düýbi tutulýar. Etrurilaryň esasy hojalygy ekerançylyk bolupdyr. Eýeleýän ýeriniň köp bölegi batgalyk bolansoň, emeli suwaryş işlerini alyp barypdyrlar. Giňden ösen deňiz söwdasy etrurilaryň ykdysady ýagdaýy uly orun oýnapdyr we medenýetiniň ösmegine uly ýardam edipdir. Etrurilar grekler, karfagenlylar, müsürliler we beýleki halklar bilen ýanaşykda ýaşap, olardan köp zady alyp, öwrenip, şol wagtda özboluşlygyny hiç haçan ýitirmän gelipdirler.

Etrusk sungatynyň saklanan ýadygärlikleriniň köp bölekleri miladydan öňki V–VI asyrlaryň başlaryna degişlidir. Şol wagt Etruriýa grek medenýetiniň güýçli täsirini başdan geçiripdir we şol döwürde etrusk sungaty gülläpdir.

Miladydan öňki I asyrdan ýaşan belli rim teoretik binagäri Witruwiý Rim binagärçiliginiň ösüşinde etrusk gurluşyk sungatynyň uly orun tutýandygyny belleýär. Etruriýada Gresiyadan öň miladydan öňki VI asyrdan ýurtlaryň, şäherleriň, köçeleriň meýilnamalary esaslanýar. Ýöne, bu döwre çenli etrusk binagärçiliginiň desgalary az mukdarda gelip ýetipdir. Olaryň köp bölegi miladydan öňki I asyrdan birleşdiriji uruş döwründe, haçanda etrusk şäherleri ýer bilen ýegsan edilende ýitip ýok bolupdyr. Az-kem galan galyndylar-galalaryň derwezeleri, şäherleriň diwarlary, kuwwatly ýollar, köprüler we başga-da inžener gurluşyklary etrusklaryň gurluşyk tehnikalarynyň ýokary derejede bolandygyna şaýatlyk edýär.

Köne Floreýada, Orwiýetada, Sennide tapylan ybadathanalaryň fundamentleriniň galyndylaryndan binagärçiligi barada gürrüň etmek mümkin. Grek peripterinden tapawutlylykda etrusk ybadathanasy beýik podiýumda (esasda) gurulýan eken. Etrusk ybadathanasy frontal taslamanyň esasynda gurulýar we hemme tarapdan sazlaşykly görünýär. Jaýyň insiz diwary esasy fasady hökmünde çykyp, çuň portik bilen bezelipdir we ybadathananyň başga taraplary diwar bilen gurşalandyr. Içki otagyň giňişligini – sellany üç bölege bölüp, ol esasy etrusk hudaýlaryna Ýunon we Minerwa bagyşlanan. Etrusk ybadathanasyna baý heýkel we nakgaş bezegleri mahsus bolup, bu ýeriň beze-

ginde köp reňklilik höküm edipdir. Etrusk ybadathanasynyň taslamasy esasy soň öz ösüşini Rim ybadathanasynyň binagärçiliginde tapdy. Etrusk ýaşayş jaýlarynyň binagärçiligi ýeterlik anyklanmadyk. Grekleriň erkin ýerleşdirilen ýaşayş jaýlaryndan tapawutlylykda, bu ýerde jaýlaryň simmetrik ýerleşişini bellemek gerek.

Gadymy döwür gurluşyklary palçykdan edilen tegelek we süýrümlik giňişlikde bolupdyr. Soňky italýan öýlerini Kýuzi mazar jaýlanmalardan tapylandan öý şekillerini derňäp bolýar. Ýaşayş jaýy gönüburç görnüşinde bolup, beýik üçekli, kölege berýän bassyrmaly we jaýyň üçeginde ýagtylandyrmak maksady bilen gönüburçly açyk deşik goýupdyrlar. Şol açyklygyň göni aşagynda ýagys ýaganda damjalary basseýne düşüpdür. Oba jaýlaryny dag daşlaryndan ýa-da palçykdan gurupdyrlar. Jaýlaryň yokarsyny saman, gamyş hem-de keramik plitkalar bilen ýapypdyrlar.

Şäher jaýlarynyň merkezini atrium (içki ýapyk howly) düzýän eken. Olaryň töwereginde simmetrik ýerleşdirilen otaglar gurlupdyr: çep we sag tarapynda erkekler we gullar, käwagt öý haýwanlary üçin jaý gurlupdyr. Girelgeden aňyrrakda içki howla çykylyan tarapda hojaýyn aýalynyň we gyzlarynyň hyzmatkärleriniň jaýlary ýerleşdirilipdir.

Etruriýanyň binagärçiligi hökmünde mazarlar-nekropollar gowy saklanyp galypdyr. Şol mazarlaryň diwarlaryndaky galan rospisler uly gyzyklanma döredýär. Mazarlaryň güberçek ýa-da ýylmanak beýikligi heklenip, suwag edilipdir. Rospisler nagys görnüşinde çyg suwagyň ýüzünde mineral reňkler bilen ýerine ýetirilipdir. Etrusk suratkeşleri gara, ak, gyzyl we sary reňkleri ulanypdyrlar. Soň-soňlar ýaşyl we mawy reňkleri goşupdyrlar. Şekilleriň düşegi ak we sary suwag bolupdyr. Nakgaşçylyk taslamasy diwaryň ýüzünde zolak-zolak görnüşinde ýerleşdirilipdir. Mazaryň nakgaşçylyk bezeginiň häsiýeti Krito-Miken, grek we gündogar siwilizasiýalary bilen baglanyşykly bolup durýar. Rospisiň sýužetleri azlygyna garamazdan, olar ýygy-ýygýdan gaýtalanýar. Köplenç, bu diwar rospisleri ölen adamyň jaýlanan ýerinde oglanlaryň we gyzlaryň şadyýan tans edýän şekillerini görkezýärler. Käwagtlar ölen adamlaryň portretleri, aw-awlap duranlar, owadan tebigat, uruş sahnalay duş gelýär. Käbir guburhanalaryň rospislerinde mifologik sýužetler agdyklyk edýär (204-205-nji suratlar).

Etrusk jaýlarynda terrakot relýef we heýkeller bezeg hökmünde ýer tutupdyrlar, hatda olar jaýlaryň üçeklerini hem bezäpdirler. Bu bezegler Meduza – Gorgonany suratlandyrypdyrlar, etrusklaryň pikiriçe, bu şekiller maşgala agzalaryny dürli belalardan gorap saklapdyr. Dürli reňklerde bolan şekiller we uly bolmadyk gurluşyklara baý bezelen terrakot relýefleri hem-de heýkelleri şadyýanlyk we owadanlyk täsirini berip bilipdir.

Etrusk sungatynda miladydan öňki VI asyrdaky esasy orny heýkeltaraşlyk eýeläpdir. Etrusk heýkeltaraşlygynyň Weýada ussa Wulka ökde heýkeltaraş hökmünde tanalypdyr we onuň Apollon atly terrakot heýkeli meşhurdyr. Heýkel ybadathananyň frontonynyň bir bölegi bolup, ol Apollon bilen Geraklyň keyik barada eden jedelini suratlandyrýar. Grek arhaik we etrusk heýkelleriniň ýakynlygyna we tapawutlylygyna garamazdan, Weýadaky Apollonyň heýkelinde içki güýçli şertli hereketinde onuň aýratyn özboluşlylygyny görüp bolýar. Emma etrusk heýkelinde egin-eşigiň haşamlanmagyna uly üns berilýär. Etruriýanyň heýkelleri diňe bir jemgyýetçilik jaýlarynda bezeg üçin ulanylman, eýsem, özbaşdak ähmiýete eýe bolupdyr. Etrusk heýkeltaraşlygynyň häsiýetli görnüşi monumental terrakot sarkofagyň heýkelli figuralary bolup durýarlar. Mysal bolup, miladydan öňki VI asyrdaky ýasalan bir maşgala degişli bolan sarkofaglar (uzynlygy – 1,73 m). Şekillendirilen heýkellerde keşpleriň nuranalygy duýulýar, muny eliniň sazlaşykly hereketlerinde görüp bolar, ýüzlerindäki «arhaikanyň» şertli ýylgyryşlaryna garamazdan, käbir özboluşly, individual aýratynlyklar hem duýulýar (*206-207-208-nji suratlar*).

Miladydan öňki VI asyrdaky Etruriýada бүрүнчә çeper таýýarlaýыш usullary has beýik derejähä ýetipdir: guýma, kakma, yüzüni oýma usullarynyň kömegi bilen uly ölçegli heýkeller ýerine ýetirilýän eken. Şol eserleriň biri – miladydan öňki VI asyrdaky degişli meşhur Kapitoliý möjeginiň heýkelidir. Möjek çaga Romuly we Remi emdirip duran pursadynda suratlandyrylan (çagalaryň figuralary ýitirilen, häzirkiki heýkeller XVI asyrdaky ýerine ýetirilendir). Heýkeliniň görnüşiniň anyklygy we hakykylygy, möjeginiň tumşugyny öňe çykaryp, gazaply, gyzyp bir zada topuljak bolup durşy hem-de möjeginiň horlugy tomaşaçynyň ünsüni özüne çekýär. Suratkeş uly başarnyk bilen ýyrtyjy wagşy haýwanyň ähli keşbiniň böleklerini бүтewi görнüşe getirmegi başarypdyr. Kapitoliý möjeginiň heýkeli soňky döwürlerde gazaply Rim dowletiniň nyşany hökmünde kabul edilipdir (*209-njy surat*).

Etruriýanyň senetçi ussalary altyndan, бүрүнчәden we palçykdan ýasaýan heýkelleri bilen şöhratlanypdyrlar. Etrusk kulallary gara toprak ulanmak usullaryny kämilleşdiripdirler. Önümler bişirilenden soň ýalpyldap, olar gara reňkli bolup görünýärler. Bu usul toýundan gaplary gymmat baha metaldan ýasalan gaplara meňzetmek üçin ulanylypdyr. Kүýzäniň göwürümleri relýef şekilleri bilen haşamlanypdyr. Kähalatlarda, gapaklarynda horazyň ýa-da haýsy hem bolsa bir haýwanyň ýa-da adamyň heýkeljikleri ýerleşdirilipdir (*210-211-nji suratlar*).

Miladydan öňki IV–V asyrlarda Etruriýanyň ykdysadyýetinde durgunlyk döreýär. Şol döwrüň sungaty durgunlyk tapgyry başyndan geçirýär we arhaik döwrüniň häsiýetli başgançagynda doňup duran ýaly bolýar. Ýöne, şol döwürlerde Italiýanyň halky – etrusklar, samnitler, rimliler, oskiler, grekler we

başgalar bir-biri bilen has ýakyn birleşýärler. Baý grek şäherleriniň medeniýeti ýokary ösüş derejede täsir edýär we miladydan öňki III–IV asyrlarda etrusk sungaty täze ösüşe eýe bolup başlaýar. Ýöne, grekleriň täsiri netijesinde etrusk sungaty käbir derejede özboluşlylygyny ýitirýär we şonuň bilen miladydan öňki III–II asyrlarda etrusk nakgaşçylygynyň eserleri ellinistik keşpleriň häsiýetini özüne siňdirýär.

Heýkeltaraşlykda keşpler aýratyn içki herekete eýe bolýarlar. Belli etrusk heýkel portreti – tabydyň gapagynda ýerleşdirilen gyşaryp oturan şekiliniň bi-perwaý ýagdaýyny görkezýär, beýleki şekilleri – gödek sadalyk bilen umumylaşdyrylma häsiýeti bilen tapawutlanýar (*212-nji surat*).

Ellinizim döwrüniň ahyrynda Etruriýa özbaşdaklygyny ýitiren wagtda, etrusk sungaty Rim sungaty bilen bilelikde seredilýär we şeýlelikde, ol Rim sungatyna siňip gidýär. Etrusk sungatynyň häsiýetli köklerini Rim sungatynyň ösüş dowamynda görmäge mümkinçilikler bar.

30-njy tema. RIM RESPUBLIKASYNYŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY (miladydan öňki II–I asyrlar) Rim

Miladydan öňki I asyrdan başlap antik dünýäsinde esasy orun Rim sungatyna berilýär. Şol döwürde Rim dünýä döwletleriniň hataryna girýär. Gul eýeçilik jemgyýetiniň ykdysady çökgünligi ellinistik döwletlerinde Rimiň basybalyşlary bilen tamamlanýar we bu ýagdaý hem onda täze ösen gul eýeçilik görnüşe getirýär. Rim döwletiniň ilaty bir düzümlü, bir taýpaly bolmandyr. Ol köp sanly halklaryň we taýpalaryň birleşmesi bolupdyr. Olaryň her biri tapawutly sosial we ykdysady ösüşe eýe bolan we bu rim medenýetiniň köp sanly aýratynlygyny görkezýär.

Rim sungaty gul eýeçilik jemgyýetiniň antik döwrüniň sungatynyň ösüşiniň in soňky tapgyry bolýar. Rim sungaty ýeke bir rimlileriň döredijilik işiniň netijesi däl. Ol ýerli italýan taýpalarynyň we halklarynyň sungatynyň bir-biri bilen işjeň täsiriniň netijesine esaslanýar we birinji etrusk we grek sungatynyň bir-birine täsir etmeginiň esasynda Rim sungaty döreýär. Grek sungatynyň baglanyşygy beýik Gresiyany (Italiýanyň we Sisiliýanyň gü-nortadaky grek şäherlerinde) Rimiň basylyp alynmagy bilen güýjeýär. Rim sungatynyň esaslanmasy taryhyň soňky döwürlerinde Rim imperiýasyna giren gallalaryň, germanlaryň, iberleriň sungaty uly ähmiýete eýe bolýar. Bellemek gerek, bu ýerde Rim sungaty şu ýagdaýda hiç bir öz ähmiýetli özboluşlyklaryny ýitirmändir, tersine, ol öz düzümine dürli görnüşli bölek-leri alypdyr we öz ideýa mazmunyny we çeperçilik görnüşiniň bütewiligini ýitirmän berkidipdir. Gadymy Italiýanyň we Gadymy Rimiň sungaty 3 esasy tapgyra bölünýär:

Rimden öňki Italiýanyň sungaty (miladydan öňki III müňýyllyk - miladydan öňki III asyr);

Rim Respublikasynyň sungaty (miladydan öňki V–I asyrlar);

Rim imperýasynyň sungaty (miladydan öňki I asyryň soňy – miladydan öňki V asyr);

Apennin ýarym adasynyň territoriýasynda paleolit we neolit döwrüniň ýadygärlikleri tapylýar. Ilkidurmuş medeniýetiniň giçki tapgyrlary terramor medeniýeti (miladydan öňki II müňýyllyk), Willanow medeniýeti (miladydan öňki X–VIII asyrlar) gowy ýadygärlikler görkezýärler. Rimden öňki Italiýada köp sanly özboluşly häsiýetde etnik toparlar bolupdyr.

Miladydan öňki VIII–IV asyrlarda merkezi Italiýada esasy orny Etruriýanyň sungaty eýeläpdir.

Günorta Italiýada we Sisiliýada miladydan öňki VII–III asyrlarda bir wagtda Beýik Gresiýanyň sungaty ösüpdir.

Italiýa Rimiň golastyna girenden soň miladydan öňki III asyryň 60-njy ýyllarynda Italiýanyň dürli halklarynyň we welaýatlarynyň sungatlary ýeketäk Rimiň bütewi sungatyna öwrülýär.

Tibr derýasynyň kenarynda ýerleşen, taryhy kiçi tire-taýpalykdan başlanan Rim miladydan öňki VI asyryň soňuna çenli dünýewi gulçulyk Respublikasy bolup ýetişdi. Bütün Apennin ýarym adasyny basyp alyp hem-de bütün Ortaýer deňizlikde öz hökmüni ykrarlap, miladydan öňki II asyryň ortalaryna örän güýçli we kuwwatly döwlete öwrüldi. Rim daýhanlarynyň ýer üçin göreşleri, basyp alnan italýan tireleriniň öz syýasy hukuklary üçin göreşleri, miladydan öňki I asyryň çäklerinde bela bolup gopan raýatlyk uruşlary, miladydan öňki II-I asyrlaryň çäklerinde Sisiliýada ýaşan köpsanly gullaryň zygiderli gozgalaňlary; ýaýlawy örän uly bolan miladydan öňki I asyrdan bolup geçen taryhda ölmez-ýitmez at goýan Spartagyň gozgalaňy Rim Respublikasynyň howply ýagdaýy, köp tire-taýpaly döwleti dolandyryp bilmeýänliginiň diri şaýatlary bolup durýardy.

Miladydan öňki I asyryň aýagynda «antik» dünýäsinde rim sungaty uly ähmiýete eýe bolýar. Grek sungatynyň we medeniýetiniň üstünliklerini öz içine siňdiren rim sungaty soňky döwürlerde öz çeperçilik tejribelerinde görkezip gelipdir.

Ägirt uly Rim imperiýasy günbatarda Gibraltara, gündogarda Hindistana çenli, demirgazykda Britan adalaryna, günortada bolsa, Afrika kontinentine çenli ýaýylyp ýatan döwlet bolan.

«Antik» döwrüniň adamsöýüjilik häsiýetini gadymy rimliler özleriniň dünýägaraýyşlaryna esas edipdirler. Rim çeperçilik medeniýetiniň esasynda takyk we aýdyň taryh ýatyr, olar grekleriň mifik dünýägaraýyşlaryndan daş durýarlar, başgaça pikir edip, daş-töweregindäki hakykatlyga uly üns beripdir-

ler. Adamzadyň döredijiliginiň howandarlary rimlileriň hudaýlary bolupdyr: hasyllylygyň, rowaçlygyň, hoş niýetliligiň, parahatçylygyň hudaýlarynyň kultlaryny döredipdirler. Dine döwlet uly ähmiýet beripdir, onda dabaraly dessurlar uly rol oýnapdyr. Gadymy Rim sungaty bir müňýyllygy öz içine alypdyr – miladydan öňki VI asyryň aýagyndan, tä Rim döwleti dargan wagtyna – miladynyň V asyrynyň aýagyna çenli.

Gadymy Rim sungatynyň başlangyjy – Respublika wagtyna degişlidir – miladydan öňki V asyryň aýagy – miladydan öňki I asyr aýagy.

Pajarlap ösen döwri – dünýä gul eýeçilik döwletiniň dörän wagty – miladydan öňki I asyryň aýagy – miladydan V asyra çenlidir.

Rimliler grek binagärçiliginiň görnüşlerini täzeden işlediler we ulanmaga kabul etdiler. Rim döwletiniň düzümine giren halklaryň özboluşly sungaty uly rol oýnapdyr we täsir edipdir. Antik jemgyýetiniň soňky gadamlary – gadymy Rimiň sungaty we medeniýeti bolýar.

RIM RESPUBLIKASYNYŇ BINAGÄRLIGI **(miladydan öňki II asyr)**

Grek we Rim sungatynyň wajyp aýratynlyklary olaryň özboluşly taryhy ösüşlerindedir. Rim sungaty pajarlap ösen wagtynda binagärçilik uly orna eýe bolýar. Binagärçilikde esasy orny jemgyýetçilik desgalary tutýar. Olar jemgyýetiň, döwletiň güýç-kuwwatyny sergileýär.

Rimliler binagärçiligiň görnüşi hökmünde inžener gurluşyna – ýollaryň, galalaryň, köşkleriň, gämi üçin duralgalaryň gurluşyny girizýärler. Greklerden we Etrusklardan şäher gurluşynyň kada-kanunlaryny öwrenip, rimliler ägirt uly şäherleri gurup, şäher jemagatynyň gündelik zerurlyklaryny üstünlikli kanagatlandyrypdyrlar.

Jemgyýetçilik durmuşy «Forumda» geçýän Rimdäki «forum» – paýtagtyň merkezi bolupdyr, onda halkyň maslahatlary, harby paradlar, syýasy we jemgyýetçilik işleri geçirilipdir. Merkezi meýdanda meşhur adamlaryň heýkellerini dikeldipdirler, olaryň arasynda kiçiräk binagärçilik bezeglerini «portikleri», «sütünlerini» goýupdyrlar. Rimdäki gadymy «forum» – Respublikanyň «Forumy» – Romanum (miladydan öňki VI asyr), oňa paýtagtyň hemme ýollary gelipdir. Giçki wagtda onda imperatorlaryň Sezaryň, Awgustyň, Traýanyň, Nerwiň «Forumlary» gurulýar. Rim jemgyýetiniň zerurlyklaryny kanagatlandyrýan desgalaryň täze görnüşleri ýüze çykýar: «amfiteatrlar», «termy» – jemgyýetçilik spotr-dynç alyş toplumlary – hammamlar, «akweduklar» – suw geçirijiler, söweş ýeňişlerine bagyşlanan «arkalar», şahsy köşkler, willalar, teatrlar, mazar ýadygärlikleri.

Jemgyýetçilik desgalarynyň gurluşynda rimlileriň esasy üstünlikleri – jaýyň içki giňişliklerini sütünsiz gurmağyndadyr, o-da öz nobatynda güýçli

gümmezleri oýlap tapmaga we gurmaga itergi bolýar. Irki wagtlarda gadymy Gündogar döwletlerinde we soňra Gresiýada bu gümmezler ulanylypdyr. Betondan we daşdan gurlan jaýyň gümmeziniň esasy örtgüsi bolupdyr. Desganyň diwaryny gümmeziniň gapdal basyşyny direg hökmünde ulanýar we ol binagärçilikde uly rol oýnaýar.

Iki sany silindr görnüşli, deň boýly gümmezler kesişip duran ýerinde atnaklaýyn gümmez emele gelýär. Iki gümmeziň aralygy meýilnamada inedördül görnüşde bolýar. Desganyň içki giňişliginde gümmezleriň kesilişip duran gyralarynyň ýiti gapdally gapyrgany emele getirýär we şol gapyrgalaryň esasynda gümmeziň basyşy bölünýär. Şu ýagdaýa esaslanyp, rim binagärçiligine içki diwary sütünler bilen çalşyrmaga mümkinçilik döredi we şeýlelikde, rimliler order toplumyny giňelttiler, bu bolsa içki giňişligiň owadan bölünmegine mümkinçilik berdi. Ýokarky örtgüden, aşaklygyna emele gelýän ýarym tegelek görnüşde gümmezleriň gyralary diwara geçýän ýerlerini «parus» diýip atlandyrypdyrlar.

Miladydan öňki III-II asyryň gurluşyk materialy hökmünde rimliler betony oýlap tapypdyrlar hem-de ulanypdyrlar. Betony – hekden, çägeden we çagyldan garypdyrlar. Beton gurluşykda ulanylyp başlanan wagtyndan bäri gümmez düzümi bütewi bolýar we gurlan jaýlar, desgalar münlerçe ýyllap durup, biziň eýýamymyza ýetip gelýär. Rim binagärçiliginde üstünliklere garamazdan, birnäçe çäkliligi bellemeli bolýar. Grek binagärçiliginiň adamsöýer başlangyçlary Rim binagärçiliginde imperatoryň häkimini şöhratlandyrmak, onuň harby güýjüniň ösmegini görkezmek häsiýetiniň ýüklenendigini bellemek bolar.

Binagärçilik

Respublikan döwründe Rim binagärçiliginiň esasy düzümi, öz içine köp görnüşleri jemläp, uly orun tutdy. Durmuşyň, bir seredeňde ýönekeýje bolup görünýän, hakykatda welin agyr, gazaply, yzygiderli parçada-parça söweşlerden, uruşlardan doly bolan akymy, öz öçmez düýpleýin täsirini inžener binaçylygynda jemledi. Binagärçilik özboluşly we örän täsirli çözgüdini tapdy. Birinji nobatda, Rim sungatynyň täsin özboluşlylygy ýüze çykdy. Rimiň gadymy goranyş diwarlary, miladydan öňki VIII asyrdan emele gelen Üç depäniň üstünde, daşdan düşelip-düzülip salnan Kapitoliý, Palatina we Kwirinale ýerlerini, miladydan öňki VI asyrdan – irki döwri we Serwilaýew diwary diýlip atlandyrylýan diwary, miladydan öňki 378-352-nji ýyllarda gurlan äpet hem-de görnükli binalar hökmünde heniz-henizlerem ünsleri çekýär.

Rimiň ýollary uly ähmiýete eýe bolup, ýurduň dürli etraplaryny birleşdirýärler. Pyýada goşun hem-de çaparlar üçin ýörite salnan, Rime göni alyp barýan, Appiýew ýoly (miladydan öňki IV–III asyrlar) soň-soňlar ulalyp, giňäp, tutuş Italiýanyň içinden eriş-argaş bolup geçen ençeme ýollaryň başy bo-

lup galdy. Ýeriň özboluşly gatlaklary sebäpli, Apıççi jülgäniň ýanyndan geç-ýän ýol, betonyň, çagylyň we wulkan dag jisimlerinden (lawa) emele gelen plitalardan galyň örtülip, edil düşek kimin düşelip (uzynlygy 197 m, beýikligi 11 m) goranyş diwarynyň üstünden geçirilipdir. Özem dag suwlarynyň akyp geçmegi üçin onuň aşaky böleginde üç sany, howa goýlan boşluklara bölünendir (213-nji surat).

Rim dünýä boýunça suwa has baý döwlet bolandygy sebäbli, äpet göw-rümli köprüler we akweduklar (suwaryş kanallary) onlarça kilometrliklere uzalyp gidip, şäheriň özboluşlygyna uly täsir edýär.

Appiýa Klawdiýybyň akwedugy (miladydan öňki 311-nji ýyl) we Marsi-ýanyň akwedugy (miladydan öňki 144-nji ýyl) şäher binagärçiliginde görnükli orun aldylar. Ondan başga-da, şäheriň daş-töweregine, tebigatyň gözelligine, Rim Kampaniýa etrabyňyň görküne görk goşdy. Rimdäki gadymy, gümmez görnüşli gurlan bina, Maksimiň kloakasy atly akyp guýýan kanaly biziň gün-lerimize çenli gelip ýetdi.

Rim hökmirowanlygynyň gitdigiçe Gresiýa we ellinistik şäherlere gönü-den-göni bezemenlik hem-de nepislik bilen bagly bolan täsirleri we gymmat-lyklary ornaşdy we baýlyk çagba kimin ýagdy. Miladydan öňki III-I asyrlaryň dowamynda, basyp alnan ýurtlardan suw kimin akyp gelýän baýlyklar rim-lileriň hüý-häsiýetlerini üýtgetdi we höküm sürýän synplaryň arasynda ja-lalyk we bisarpalyk döretdi. Baý gatlaklardan bolan adamlary azdyrdy. Grek ussatlarynyň dünýä belli bolan uly şöhrata eýe, gözellige gurşalan heýkelleri we kartinalary örän köp sanly ýagdaýda Rime siňýärdi. Rim ybadathanalary, köşkleri gitdigiçe özboluşly sungat muzeýlerine öwrülýär.

Rimde grek sungaty bilen örän güýçli, içgin gyzyklanma birinji nobatda order toplumyna ýüzlenmek hökmünde ýitilik bilen ýüze çykdy. Onsoňam, şol bir wagtda grek binagärçiliginde order janly, uly binagärçilik meseleleri-ni çözmekde örän gerekli usul hökmünde ulanylyp, möhüm gurluşyk işlerini ýerine ýetirenem bolsa, Rimde ol order esasan bezeg, gözelligi hem-de bezeliş guraly hökmünde ulanylypdyr, şeýdibem nepislik, ajaýyplyk, gözeli-k, kämillik maksatlary üçin ugrukdyrylypdyr. Rim binagärçiliginde sütün diwaryň söýegi hökmünde hemişe ulanylýardy. Şonuň üçin äpet sütünlere daýanyan arkalar uly ähmiýete eýedi. Onsoňam, sütünleriň ýeke özlari köp gatlakly binalaryň agramlaryna döz gelip biljek däl-di. Gümmezli arkalar bu agramy göterip bilýärdi, sebäbi olar üýtgeşik kuwwatly we çydamly bolup döredildi. Ondan başga-da, köplenç greklerden nusgalyk alnan, göze ilginç bolan «korinf» we etrusklardan galan berk talaba ýugrulan «toskan» orderi ulanylýardy.

Toskan sütüniniň dorik sütünlerinden has tapawutly ýeri – onda «baza»

atly böleginiň barlygy we «triglif – metopaly friziniň» hem-de «kannleýuruň ioniki kapiteli» bilen sazlaşykda dörän görnüşiniň peýda bolmagydy.

Respublika döwründe has-da miladydan öňki V–II asyrlarda ybadathanelar jemgyýetçilik jaýynyň esasy görnüşidi. Onuň ýüze çykyp, kem-kemden, ýerli italýan-etrus däpleriniň has-da köplük edýän möçberinde, grekleriň ýerli ýagdaýlaryna gabyllaşdyrýan däpleriniň mäkäm birleşmeginiň netijesinde döredi we kämilleşdi. Girelgesi ýeke-täk esasy fasad tarapyndan bolan tegelek we dörtburçlyk görnüşli «pseudoperipter» görnüşinde gurulýardylar. Rimiň golaýynda, Tiwoli diýlip atlandyrylýan ýerde (miladydan öňki I asyr) tegelekden uly bolmadyk Sibilli ybadathanasy şol meýilnamada gurlandy. Grekleriň tegelek «peripteri» hemişe düýbi basgançakly tutulyp, daş-töwerekleýin seretmek üçin niýetlenipdir. Öň tarapyndan ýapyk ok gurluşly «pseudoperipter» görnüşde ýerine ýetirilene, irki rim ybadathanasynyň gutarnykly nusgalyk görnüş bolup, Rimdäki Fortuna Wirilis ybadathanasy (miladydan öňki I asyr) hasaplanýar. Bu uly bolmadyk ybadathanada grek «periptory», ähli tarapy çuň, açyk bolan alynky «portik» we «sella» böleklere bölünen hem diwar bilen bir bütewilik birleşýän ýagdaýda bolup, olar ýarym sütünler bilen gurşalan. Esasy «fasady» erkin gurluşda ýerleşdirilene we basgançakly, toý lybasly girelge hökmünde ünsi çekiji bolup, binagär ony ioniki sütünleriň «sellasy» bilen birleşdiren (*214-nji surat*).

Rim binagärliginiň özboluşlylygy, baý mülkdarlaryň, söwdagärleriň we senetçileriň hususy ýaşayş jaýlarynyň täze görnüşleriniň döremeginde öz beýanyny tapdy. Olaryň in gowy nusgalary, Wezuwiý wulkanyna «jan gelip» atylanda, onuň külüniň astynda galan Pompeý we Gerkulanum şäherinde miladydan öňki II asyra degişli «Pansy Jaýy», miladydan öňki 70-nji ýyllara degişli «Witteýew Jaýy» ýitmän galypdyr (*215-nji surat*).

Rimdäki imperator Neronyň öýüniň altyn zalynyň diwar rospisi mysal bolup biler we ýene-de Ekwelinadaky mazaryň rospisini görkezmek bolýar. Rimiň aýratyn jaýlary – willalary köplenç bir gatly bolup, maşgala ýaşayşy üçin örän amatly, oňaly bolup, şol bir wagtda hem işewir durmuşyň akymyna örän peýdaly bolupdyr. Göni, ok çyzyk gurluşy, maşgalanyň ýaşayş akymy bilen baglylykda bolan otaglaryň ýerleşişine aýratyn tertip salardy. Ol jaýlar edil lybasly ýaly bezelen toý we hojalyk üçin amatly bolan otaglardan ybaratdy. Özem, ol otaglar «atriumy» öz içine gurşap alýardy (etrusklardan nusga alnan) we grek jaýlaryna mahsus bolan (bir ýa-da birnäçe açyk «peristil») howlydan ybaratdy. «Atrium» gönüburç açyklygyň kömegi bilen ýagtylanýardy. Ondan başga-da, şol açyklykdan, jaýyň üstünden (üçekden) ýagyş suwy onuň astynda ýerleşýän suw howdanyna akypdyr. Peristil jaýyň maşgala durmuşy üçin örän amatly merkezi bolup hyzmat edipdir. Onuň ortasynda howdanly, çüwdürimli,

güllü we sütünler bilen bezelen daş-töweregi gurşalan bagy-bossanlygyň düýbi tutulypdyr. Käte welin, daşary, köçä tarap ussahanalar we harytly dükanlary çykyp durardylar, örän berk diwarly bu uzyn jaýlaryň interýerleri üýtgeşik bezemen bolupdyr. Dürli reňkli tasmalary, mermerden ýasalan, reňklenen heýkelleri, güller bilen bezelen, timarlanan, örän üns çekiji gözellige gurşalan bu jaýlar binagärçiligiň beýik nusgasydy. Patrisialaryň bir gatlakly jaýlarynyň (willalaryň) ýanynda, olaryň gözəl durkuna ters, çapraz düşüp duran görnüksiz, köp gatlakly gurlan jaýlar gözilginç sypatly bolup görnerdi we bu girdejili jaýlar bolup, wagtlaýyn ýaşaýyş üçin kireýine rim ilatynyň garyp-gasarlaryna berlerdi. Olaryň willa jaýlarynyň golaýynda ýerleşmegi, gözellige gapmagarşylykda elhenç duýgulara ýol açýardy. Binagärçiligiň ösüş ýolunda bu gara tegmildi (216-217-nji suratlar).

Diwar bezeg rospisleri

Toý otaglarynyň kämil ýüze çykmagy bilen hem-de esasy ünsüň olaryň bezelişine çekilmegi bilen birlikde bezeg diwar suratlarynyň kämilleşen, ösen güýçli çeperçilik akymy, usul toplumy döredilýär. Pompeý diwar suratlar antik freskalarynyň esasy, olara mahsus bolan ýeke-täk häsiýetleri bilen tanyşdyrýar. Öz häsiýeti bilen Pompeý diwar suratlary «stil» diýlip atlandyrylan dört topara bölünýär.

«I stil» gazma nagyş salmak bilen bagly bolup, miladydan öňki I asyrdan uludan ýaýran, özem diwarlara dörtburç, dürli reňkli mermer hem-de ýaşma daşlary ulanylan (Pompeýdäki «Fawnyň jaýy»). Binagärlik bilen bagly bolan taraplary ýa-da detallary we başgaça aýdaňda bölekleri (pilýastlary, karnizleri we ş.m.), suwag uly göwrümlü edilip ýerine ýetirilip, nagyş basylypdyr. I stiliň nagyş basylyş usuly örän janly görnüşde bolup, diwaryň düýbünüň binagärçilik taýdan gözelligini nygtaýar, sebäbi bu ýagdaý respublikan binagärçiligine mahsus bolan talaply, gutarnykly sypatlandyryşa gurşalan. Miladydan öňki 80-nji ýyllardan tä miladydan öňki I asyryň 20-nji ýyllaryna çenli «II Pompeý stili» – «ösüşli-binagärçilik stili» ulanylypdy. Diwarlar öňkisi ýaly syrçaly kimin tyrpançaklygyna galypdy hem-de täsin hyýallylygyny özünde jemleýärdi, şeýle-de sütünleriň, pilýastralaryň, karnizleriň, nişalaryň, portikleriň täsirli özboluşlygyny saklaýardy. Şol sebäpli jaýyň içki görnüşi has-da gözelleşýärdi, baýlaşýardy. Sütünleriň aralarynda welin, köp keşpli, hakykada gaty golaýladylyp, gerekli hasap edilip sypatlandyrylan, özem belli grek suratkeşleriniň mifologiýa bilen bagly bolan sýužet esasyny ulanyp, kompozisiýany ýasap ýerleşdiripdirler. Olaryň çeperçilik derejesi örän ýokary bolup, suratlandyrylan keşpler edil janly ýaly görnüpdirler. Pompeýiň golaýyndaky «Misteriýalaryň Willa» willasy mysal bolup biler (218-nji surat).

Diwarlarda uly köçeleriň, meýdançalaryň, jaýlaryň, ybadathanalaryň, bag-bakjalaryň, oba düzleriniň we daglarynyň gőzelligi wasp edilip, suratlandyrylypdyr. Tebigata, durmuşa bolan söýgüsini, yhlasyny rimliler şeýdip janlandyrypdyrlar («Liwiniň jaýy» Palatin). Tebigaty janlandyryan şekillerinde çyzykly we ýeňil perspektiwaly peýzažyň usullaryny ulanyp, olar otagyň içini edil giň ýagtylygyny çäksiz ýaly kabul etmegi, çyna berimsiz, çuň duýguly ýagdaýy döredipdirler.

«II stile» gapma-garşylykda bolan «III stil» – «oriental» stili hasaplanýar, ol nepisligi, talaply we tertipli duýgulary çäklendirmek bilen tapawutlanypdyr. Göni basylan nagyş öz ýagty bezemenligi bilen diwaryň tekizligini has-da giňeldýär.

IV «Haşam» stili miladydan öňki I asyrdan ýaýrap başlaýar. Öz kaşaňlylygy, bezemenligi bilen II stiliň däplerini dowam etdirýär. Ýöne welin, nagyşyň nusgalyk görnüş baýlygy III stiliň akymyny ýatladýar. Hyýalylyga we ösüşe, üýtgeşiklige, täsinlige ymtylyş, diwar tekizlikleriniň çäkliligini inkär edýär hem-de teatr bezeglerini ýada salýardy. Pompeýdäki «Wetiniň jaýy», V bezeliş stil «antik» teatr bezeglerinden habar berýär. Pompeý şäheriniň diwar bezeg nagyşlary Günbatar Ýewropanyň bezeg sungatynyň ösüşine uly täsir ýetirdi.

Heýkeltaraşlyk

Monumental heýkeltaraşlyk sungatynda rimliler, grekler bilen deňeşdireniňde, üýtgeşik öňegidişlik gazanyp bilmedi. Ýöne olar durmuşyň hereketliligine sungatda täze jan berdiler. Durmuş we taryhy gelyän göwrümlü usulyň düýbünü tutdular, şeýlelikde, olar mahsus bolan hakykata golaýlyk islegleriniň şertlerini dörediler. Şeýlelikde, olar heýkeltaraşlyk sungatynda «ýowuz hakykat» diýilýän düşünjäni ýüze çykardylar. Gabarçaklaýyn usul binagärçilik bezege degişli bolan iň gerekli bölegi bolup durýardy. Respublika döwründe tegelek heýkeltaraşlygyň iň gadymy nusgalary entäk-entäkler hem ertrusk ussa heýkeltaraşlar tarapyndan ünsden düşmeýän ýagdaýda saklanyp, бүрүнçден we terrakotadan ýasalýardy. Grek mifologiyasyna ýüzlenip, ertrusk ussat heýkeltaraşlary hudaýlary güýçli, kuwwatly we diýseň ýan bermez, gaýduwsyz hasiýetli şekillendirerdiler. Ondan başga-da, öz döwrüniň atly adamlary aradan çykyp, jaýlanan halatynda olaryň ýüz maskalaryny şekillendiriş sungatynyň eseri hökmünde ulanypdyrlar. Merhum adamyň ýüz keşbini hakykata has-da golaý etjek bolup jan edipdirler (219-220-221-nji suratlar).

Rim Respublikasynyň döwrüniň birinji onýyllyklarynda ýerine ýetirilen, özem Rimiň simwoly bolan, бүрүнçден ýasalan «Kapitolíý möjegi» (miladydan öňki V asyr), heýkeli rim durmuşyna degişli bolup, ertrusk heýkeltaraşlarynyň döreden giçki ýadygärligine uly hormat goýupdyrlar. Möjegin

heýkeli hakykata has golaýladyp, täsin, janly syratyna berimsiz, şeýle gözel görnüşde, örän uly ussatlyk bilen ýasalyp, sypaýy galyplanylypdyr. Rim heýkeltaraşlygynda in gowy çeper ýadygärlik – portret bolup gelýär. Özem özboluşly çeper akym hökmünde özüni ykrar edip, onuň başlangyjyny miladydan öňki I asyrdan alyp gaýdýar. Rimde bu žanra täzeçe garama, täzeçe düşünmek döreýär. Grek ussatlarynyň portret sungatynda durnukly gözelligi hasiýetini saklaman, rim suratkeşleri tersine, adamyň özboluşlylygyny yzarlap, örän ýitilik bilen her bir ýüz keşbini çuň öwrenipdirler. Özem, şu nukdaýnazardan garanynda etrusklaryň sungat döplerine eýgerýärdiler. Adamlaryň şekillendirilen ýüzlerinde durmuş hasratynyň, kynçylyklarynyň täsiri örän güýçli duýulýar.

Rim portretiniň döremeginiň düýbi, edil etrusklarda beýanyňy tapyşy ýaly, ojaklaryny mukaddes saýyp goran ata-babalarynyň gadymy jynaza kulty bilen berk baglydy. Öz tirelerinde ölen adamyň ýüzüniň keşbini mum ulanyp alyp galar ekenler we soň-soňlar olary öý atriumyny bezemek üçin ýa-da maşgalanyň dabaralarynda çykaryp ulanypdyrlar. Gitdigiçe bu döp bolan ýagdaý durmuşda hökmany şerte geçýär, nesillere ýetirmek maksady bilen hem-de taryhy wakalara degişli bolan şahsyýetleri şöhratlandyryp, ähmiýetini galdyrmak üçin gereklenipdir. Rim ussatlary hünärmen adamlar bolup, ýerli daşy, mermeri we bürünji ulanypdyrlar.

Rim portretleriniň ýerine ýetiriliş usuly uly ösüş we kämillik ýoluny geçipdir hem-de adamlaryň ýüz keşpleriniň üýtgeýiş pursatlaryny sypdyrman yzarlapdyrlar, öwrenipdirler, olaryň içki dünýäsindäki özgerişleri beýan etmäge çalyşypdyrlar. Respublika döwrüniň portretlerine olaryň durmuşy bütin galyba guýlan ýaly suratlandyrylýar, olara özboluşly sadalyk bilen çemeleşme bolansoň, portret sypatlarda bu duýulýardy. Şol döwrüň idealy hökmünde akyly-paýhasly we çäksiz edermen, tutanýerli filosof Katon hasaplanypdyr. Talapkärli sypdyrman, akyly-başly hereketler bilen uly işleri başarmagyň, durmuşyň synagyndan başyňy belent tutup, özüni aman alyp çykyp bilmegiň beýik nusgasy hasaplanypdyr. Edil şu sypata nusga bolup asimmetrik, hortap ýüzli rimliniň portreti hyzmat edip biler. Onuň gözleri örän ýiti, garaşsyz talaply, ýukadan enaýy dodaklary göwnüýetmezligi aňladýar (miladydan öňki III asyr).

Irki rim heýkel portretine örän az sanly galan ýadygärlikleriň biri hem Brutyň bürünç portret heýkelidir (miladydan öňki III asyryň soňy II asyryň başlary, Rim, Konserwator köşgi). Sungaty öwrenijileriň köpüsi bu portret sungatynyň beýik nusgasynyň etrusk ussadyňyň elinden çykandyr diýip hasap edýärler. Sebäbi, bu portretde respublikan hereketçisiniň örän uly täsir ediji ussatlyk bilen, asimmetrik, hortap, nur çaýylan, şöhle saçyp duran,

talaply, dogumly ýüzi şekillendirilipdir. Ýöne, şol bir pursatda hem onuň ýüzi örän akylyly. Sallanyp duran gür gaşlarynyň astyndan zalymlykdan ýaňa dyňzap rehimsiz garap duran gözleri biygtyýar ünsüni çekýär. Piliň süňki hem-de gara daşdan ýasalan gözleriniň janly bakyşynyň şöhle saçyşy bilen güýçli täsir edýär (222-*nji surat*).

Respublika döwrüniň raýat ideallary monumental portret heýkeltaraşlygynda belli şahsiýetiň örboýuna galyp duran şekilinde anyk beýany tapdy. Togatuslynyň heýkeli, «toga geýen» diýip atlandyrylýan eserde, başga ady «Orator». Söz usadynyň heýkeli dim-dik duran sypatynda suratlandyrylypdyr. Onuň şeýle ýagdaýda keşplendirilmegi üýtgeşik täsin we gözəl. Oratoryň heýkeli meşhur Awl Metella bagyşlanypdyr (miladydan öňki I asyr). Bu adam rim ýa-da etrusk magistr bolup, öz raýatlarynyň arasynda söz sözläp, çykyş edip duran bolmaly. Onuň dogumlydan örän tutuk hereketinde, gartaşan ýüzünde gaýduwsyzlyk duýulýar. Egnindäki togasynyň epinleri, hereketiniň ykjamlygy merdanalygyndan habar berýär. Bu etrusk ussat heýkeltaraşyň ýerine ýetiren portreti-etrusk portret sungatynda dörän täsin döredijiligiň şöhratyny jemleýän ýalydy. Şol bir wagtda hem, bu portret tüýs arassadan täze dörän rim portretiniň başyny başlaýar. Bu sungat düýpgöter başga, güýçli hem-de täsirli, hakykaty yzarlaýan, çuň öwrenýän rim sungaty bolup döreýärdi. Özen gzellikden daşlaşmaga-da gorkup duran sungat däl. Tersine, köp täsirli bolanlygyndan heder etmän, şekillendirýän heýkelini hakykata golaý, durmuşa has laýyk getirjek bolup jan edýär. Sebäbi, bu sungat adamyň keşbiniň içki düýäsiniň aýratyn özboluşlyklaryny, hiç gaýtalanmajak ýagdaýda suratlandyrmagyň hötdesinden gelip bilýär. Şu nukdaýnazardan garanyňda, giçki respublika döwrüniň portret sungaty nusgalykdyr (223-*nji surat*).

Respublika döwrüniň heýkeltaraşlary ýeke bir aýry-aýry rimlileriň býustlerini we heýkellerini döretmän, eýsem köplük stellalaryny, örboýuna duran toparlaýyn portretleri hem döredipdirler. Döredijiligiň bu görnüşiniň aňyrsynda gadymy rimlileriň baý, at-abraýly nesilleriniň ykrar talaplary ýatyrdy. Edil şoňa laýyk gelýän portret, ol hem Wibiý atly rimliniň we onuň maşgalasynyň mazar stellasydyr (miladydan öňki I asyryň II ýarymy). Respublika döwründe portret heýkelleri suratlandyrylýan adamyň şekilini, şol öňki içki dünýäsini açmak aladasy bilen galýar. Şekillendirilýän adamyň daş-töweregine garaýşy biperwaý häsiýetli bolýar, ol içini hümlidip oturan adamy inçelik bilen teswirleýär.

Miladydan öňki I asyrda «weristik» portretleriniň etrusk we irki italýan däplerini gowy goldap, dowam etdirmek bilen bilelikde, täze akym döreýär. Şol akymda grekleriň we ellinistik portretiň täsiri açyk bildirýär. Heýkeltaraşlar ýeke bir daşky keşbiniň menzeşligini däl, eýsem suratlandyryan adamyň içki

dünýäsini, duýgularyny, häsiýetlerini görkezjek bolup çalyşýardylar. Gury-guraksy göni grafik stili kem-kemden öz nobatyny janly, hakyky hereketlige, haýwanlaryň tüýs tebigy bolşuna, görküne berýärdi («Sezaryň kellesi», mermer, miladydan öňki 30-njy ýyllar töweregi). Miladydan öňki VI–III asyrlarda rim portret heýkeltaraşlygynyň esasynda Günbatar Ýewropa portret sungatynyň düýbi tutuldy.

31-nji tema. RIM IMPERIÝASYNYŇ SUNGATY (miladydan öňki I asyr – miladynyň III asyry)

Miladydan öňki I asyryň soňunda Rim döwleti aristokratik respublikasyndan imperiýa öwrüldi. Awgustyň prinsipat döwrüniň başynda «Rim parahatlygy» adyny alyp, synp göreşiniň togtan, ýuwaşan wagtynda, sungatyň pajarlap, uludan bat alyp ösmegine we çeper ugur almagyna, gurluşyklaryň köpelmegine getirdi. Sungatyň ösmegine gowy mümkinçilikler döredilenden soň, onuň ösüş kuwwaty hem artýar. Antik taryhçylary Awgustyň höküm süren döwrüne miladydan öňki 27-nji ýyldan – miladynyň 14-nji ýylyna çenli Rim döwletiniň «Altyn asyry» diýip atlandyrdylar. Bu döwür bilen binagär Witruwiniň, taryhçy Tit Liwiniň, şahyrlar Wergiliniň, Owidiniň we Gorasiniň şöhratly atlary baglydyr.

Şol döwrüň sungatynyň resmileşdirilen düýpli akym-ugrunyň esasy adyna «Awgustyň klassysizmi» diýlen at goýuldy we bu akym soňabaka Günbatar Ýewropa sungatynyň ösüş ýoluna öz äpet täsirini ýetirdi.

Rimiň meşhur suratkeşleri özleriniň döredijiliginde Gresiyanyň Fidiýniň döwründe ýaşan we sungatda uly üstünlikler gazanan beýik ussatlaryndan ugur alypdylar, ýöne welin, grek klassyk döredijiligine mahsus bolan tebigy özboluşlylyk hasiýeti öz ornuny tutuklylyga hem-de akyl-paýhasa ýugrulan hereketleriň çäkli galybna gurşatdy.

RIM IMPERIÝASYNYŇ BINAGÄRLIGI

Dünýä paýtagtynyň şöhratly merkezine, mertebesine, şan-şöhratyna deň gelip duran derejä ýeten Rim düýpgöter täze, täsin, jadylaýjy sypata eýe boldy. Jemgyýetçilik jaýlarynyň sany köpeldi, täze-täze forumlar, köprüler, akweduklar gurulýardy, binagärçilik bilen bagly bolan şäheri bezemegiň ähmiýeti has-da artdy we paýtagtyň durmuşyna gözellig bolup ornaşdy. Taryhçy Swetoniniň sözleşine görä, Awgust Rimi şeýle bir guwanduryjy, öwünmäge mynasyp derejä ýeten ýagdaýda bezelýändigini aýdýar. Awgust Rimi kabul edende ýönekeýje, kerpiçden gurlan, pukara sypatly şäheri tanar ýaly bolman, özgerip, tutuş mermere doňdurylyp dikeldilen, beslenen paýtagt hökmünde

aýaga galdyrandygyny, nesilleriň öwgüsine mynasyp bolup duran ýagdaýda olara gaýtaryp berendigini belleýär.

Şäher ýerleşýän, eýeleýän giň meýdançasynyň üýtgeşik çäksizligi bilen, haýsy tarapyna seretseň hem, şol tarapynyň serhet çäkliginiň ýoklugy bilen öz döwürdeşlerini aňk edipdir. Onuň etekleri Kampaniniň willalarynyň gözelligleriniň, tokaýlyklarynyň arasynda ýitip giderdi. Üýtgeşik we gözəl binalar, sütünli portikler, gümmezler we frontonlar bilen bezelen, köprüler bilen baý bezelen howuzlar hem ajaýyp suw çüwdürimleri, gök kemer ýaly, täsin haly kimin jülgeler gezekleşip, ajaýyp owazly sazlaşyk döredip, suw ýaly akyp giden şäheriň öňi-soňy görünmändir.

Awgustyň binagärçiliginiň stilinden Nimadaky psewdoperipter görnüşine degişli bolan ybadathana (miladynyň I asyry, Günorta Fransiýa) habar berýär. Bu ybadathananyň gurluşynda esasy üns içki giňişligine berlipdir. Korinf orderiniň klassyk sypaty, uly tertip-talaba eýgeripdir, gül ýaly berjaý edilipdir. Ybadathana gülgüne reňkli hek daşyndan gurlan we onuň alty sütünli portigi bolan. Ybadathananyň binagärçilik gurluşygynyň usulynda, onuň ajaýyp gözelligi derejesine ýetirilen, bu bina sazlaşykly resmi öwüşgünini berýär. Onuň gurluşynda binagärçilik talaply çäklendiriş we paýhasly, saldamly çemeleşme duýulýar. Onuň täsir ediji gaýymlygy, gözelligi bu ybadathananyň beýik podiuma (osnowaniýe, düýp) galdyrylyp gurulmagydyr. Höküm sürýän klassyk binagärçilik akymy bilen bilelikde praktik ähmiýeti hem uly bolan inžener gurluşygyň ussatlygy bilen bagly bolup ösýärdi. Akyly-başly çemeleşmäniň gözəl we ajaýyp netijesi, ol hem Nima şäherini suw bilen üpjün edýän akwedugyň bölegi bolup duran, beýikligi äpet bolan, Nimadaky (Günorta Fransiýa) Gard köprüsidir. Arkalaryň aşakdaky iki gatlagyna degişli bolan äpet ganat boşluklarynyň deňeçer edilip goýlan beýiklikleri pessejik arka bilen tamamlanýar. Gapdallaýyn we örän uly möçberde, äpet göwrümlü düýbi tutulan bu binanyň şol bir wagtda hem täsin we örän ýeňil görnüşini orta arkanyň dürli ululyk ölçeginde bolan arkalar ganat boşluklarynyň sazlaşykly dinamik üsti bilen maksada ýetilen, gurluş merkezi hökmünde manylaşan. Gard köprüsi Rimiň ösen inženerlik sungatynyň ajaýyp nyşanydyr (224-225-226-227-nji suratlar).

Miladynyň I-II asyrygynda jemgyýetçilik gapma-garşylyklary ýitileşen hem bolsa, Gadymy Rimiň sungaty öz ösüşinde döredijiligiň naýbaşyna ýetdi. Imperatoryň hökümdarlygy tutuş gazaplyk häsiýetine gursaldy. Senat bilen düşünişmezlikler ýygylaşdy, metropolýň we çetki welaýatdaky garyp-gasarlaryň närazyçylyklary köpeldi. Ýöne meýdanlaryň ilatynyň gitdigiçe romanlaşmaklary, Iudeýadaky, Iliriýadaky, Afrikadaky gullaryň azatlyk üçin eden hereketleriniň, turzan gozgalaňlarynyň ýatyrylmagy; maliýe özgertmeleri, daşky ýagdaýyň berkemeği, gul eýeleriniň höküm sürýän gatlagynyň

birleşmegi we olaryň kem-kemden döwleti dolandyryş işlerine golaýlaşmagy imperiýanyň hal-ýagdaýyny gowulaşdyrdy.

Welaýatlar uly we amatly özgerişleri, ösüşleri başdan geçirýärdiler. Rim imperiýasy Ortaýer deňiz gulçulyk imperiýasyna öwrüldi. Rim şäheriniň hut özi dünýä hökümdarynyň sypatyna girdi we şol ada eýe boldy. Rimiň durkuny köp sanda gurulýan köpgatly jaýlar hem özboluşly özgertdi. Rimiň imperiýa döwrüniň kuwwatyny, güýjüni, taryhdaky şanlylygynyň mizemez gudraty, onuň harby ýeňişlerini bakylaşdyran belent binalar döredildi.

Miladynyň I asyrynyň soňy – II asyrynyň başlary (Flawini we Traýanyň hökümdarlyk eden döwürleri) – äpet binagärçilik toplumlarynyň örän uly möçberli gurluşyklar döwri boldy. Gadymy respublikan forumlarynyň gapdalyndan toý-dabaralara niýetlenip, öz atlaryny beýik, gözəl binalarynyň üsti arkaly bakylaşdyrmak maksady bilen imperatorlar (Traýan we başgalar) forumda beýik binalary gurduryp başlaýar. Şu wagta çenli öz agras, mizemez belentligi, şanlylygy bilen Palatinadaky (miladynyň I asyry) Sezaryň äpet köşkleriniň harabalary adamlaryň aňyna heniz-henizem ýatdan çykmajak täsir edýär. Rim şäherinde täze görnüşli bina gurluşygy ýüze çykýar. Birinji arka tipli gurluşyk welaýatlarda bolup, ol Pola şäherindäki Istiriniň arkasydyr. Ol biziň döwrümize çenli gowy saklanypdyr. Onuň ýüzündäki ýazgylara görä, ol rim raýaty Serginiň neslinden bolan, Salwieý Postumoý tarapyndan öz garyndaşlary bolan – adamsyna, ogluna, giýewisine, şeýle-de şäheriň ähmiýetli hökümdarynyň ýagty ýadygärliginiň hatyrasyna bagyşlap gurduran binasydyr. Polo şäherindäki Istiriniň we irki Rim respublikasynyň döwründe emele gelen arka görnüşli bina gurluşygy. Bu arka mazaryň üstüne goýulýan bina bolandygyna şaýatlyk edýär. Birnäçe ýyllardan soň, şeýle ýadygärlikler imperatoryň ady hem-de olaryň ýeňişlerini bakylaşdyrmak we şöhratlandyrmak bilen baglanyşykly bolup gurlup başlanýar. Ýaş imperator Awgustyň döwründe imperiýanyň şöhraty asyrlardan-asyra uzap gitmegi we artmagy üçin arkalar – derwezeleriň dabaraly hasiýetli gurluşyklary bolýar. Apennin ýarym adasynda paýtagt şäherinden başlap, tä kiçeňräk obalaryna çenli arkalaryň dürli görnüşleri gurlup başlaýar.

Rim Forumynyň bosagasynda rimlileriň Iudeýa uruşlarynda gazanan ýeňşi mynasybetli Iudeýadaky gozgalaňy basyp ýatyran imperator Titiň (miladynyň 81-nji ýyly) hormatyna mermerden gurlan («triumfal arkasy») dabaraly derweze dikeldildi. Beýik görnüşli we berk durky bilen, ýalpyldap duran, ak mermere örtülen bir ganatly Triumfal derwezäniň beýikligi 15,4 m ini 5,33 m bolup, imperatoryň harby arabasy, goşuny geçmek üçin niýetlenendir. Klasysk sütünleriň ulanylmagy, heýkel relýefleriniň şekilleri we ýazgylar – bularyň barysynyň düşnükli we deňagramlylyk tertipde berilmegi, bu dabaraly arkalary binagärçilikde meşhur gurluşyklaryň birinjisi bolmagyna getirdi. Sütünleriň

öňe çykyp duran antablementiniň relýef heýkelleriniň ýüzündäki ýagtylyk bilen kölegäniň ýagdaýynyň ulanylyşy onuň sypatlaryna janly we gözəl, hereketlilik alamatyny berdi. Arkanyň orta böleginde, arhiwoltyň ýokarsyny iki sany Ýeňiş hudaýynyň – ganatly Wiktoriýanyň şekilleri jemleýär. Olaryň heýkeljikleri ýeňijini şöhratlandyryň alamatdan doly. Derwezäniň içki diwarlary triumfatoryň we onuň legionlarynyň (goşuny) ýörüşini suratlandyryň bu bina örän gözəl we janly hereketden doly. Reňkler we çäýylan altyndan bu heýkelleriň daşyna janlylyk goşýar (228-nji surat).

Soň-soňlar çylşyrymly, üç ganatly «triumfal» arkalary: imperatorlar Demirgazyk Septimiýanyň (miladynyň II asyrynyň soňy), Konstantiniň dabaraly arkalary (miladynyň IV asyry). Rimlileriň durmuşynda olaryň tomaşaçylyk islegleri, talaplary uly orna mynasypdy we bu ýagdaý inkär edip, ünsden düşürer ýaly mesele däl. Şonuň üçin teatrlar we amfiteatrlar hem aňsat-aňsat binagärleriň ünsünden düşmezdi. Amfiteatrlarda gladiatorlaryň we deňiz söweşleri, sport oýunlar we ş.m. çäreler geçirilýärdi. Öz äpet göwresi bilen respublikan Forumy abanyp duran Gadymy Rimin iň äpet tomaşaçylyk binasy – Flawiýynyň amfiteatry – Kolizeý (miladynyň 75–90-njy ýyllary) binasy. Binagär onuň göwrümlü, äpet daş okarasynyda, örän amatly bolan ýaýgaýda 50 müň tomaşaçyny ýerleşdirmeli. Ol ösboluşly açyşlar bilen bu talabyň hötdesinden geldi. Kolizeýiň kuwwatly diwarlarynyň beýikligi tutuş – 48,5 m, olar dört gata bölünipdir. Diwarlaryň ýüzündäki arkadalar üç gatlar ýarym sütünler bilen bezelen – birinji hatarynda – toskan, ikinjisinde – ionik, üçünjisinde – korinf. Hataryň dördünjisi kuwwatly daşdan diwar görnüşinde binanyň göwrümini gysyp, guşaklaýan ýagdaýda jemleýär. Aşakdaky gatlakda girelge-çykalgalar bolupdyr. Kolizeýi – amfiteatryň meýilnamasy ellips görnüşde bolup, ol 156x198 m barabar. Dynç alyş merkezi şu wagta çenli ýykylan görnüşde ýeten hem bolsa, daş-töweregi tomaşaçylyk üçin salnan, başgançakly oturgyçlary, halkalanan görnüşde bolan arena gladiator söweşleriniň hereketlilikiniň talaplaryny has doly ýagdaýda kanagatlandyryardy. Öz aýlawy bilen aşak düşýän oturym ýerleri tomaşaçynyň eýeleýän jemgyýetdäki derejesine laýyklykda bolandygyny sazlaşykly tapawutlandyryardy. Kolizeý amfiteatry şu wagt hem öz bütewüligi we batyrçaý gurluş usulynyň täsinligi bilen adamlary aňk edýär (229-njy surat).

Öňde goýlan maksadyň äpetligi üçin, ulanylan, hereketlendirilen pikir alyş ukyby boýunça hem, ondan başga-da, ýer giňişligindäki eýeleýän orny bilen Kolizeý we Panteon ybadathanasy (miladynyň 118–125-nji ýyllar töweregi) bäsleşip biler.

Binagär Apollodor Damasskiý tarapyndan gurlan bu bina gadymylygyň iň kämil we uly, merkezi gümmmezli binasynyň klassyk nusgasydyr. Tomaşaçyny aňk edýän, Panteondaky esasy zat, ol hem onuň içki gurluşy, äpet büte-

wi gümmeziň aşagyndaky boşlugy. Panteonyň proporsiýalary örän kämil – gümmeziň diametri (43,5 m) ybadathananyň beýikligi bilen – 42,7 m deňeçer. Diwarlarynyň beýikligi onuň radiusyna deň bolansoň, gümmeziň aşagyndaky boşluk togalak görnüşlidir. Ýarym sfera görnüşdäki silindr sypatly gümmez beýik «barabanda» ýerleşen. Gümmeziň depesindäki, tegelegiň diametri 9 m bolup, oňa «Panteonyň gözi» diýen at berlen. Boşlukdan suw kimin akyp duran ýagtylygyň geň-enaýy çeşmesidir. Ýagtylygyň asmandan edil ýagyş ýaly, ýagyp duran güýçli akymynyň iň beýik merkezi nokadynda ýerleşmegi tomaşaçylaryň gümmeziň beýikligini örän ýiti kabul etmegine getirýär. Eýýäm gadymy döwürlerde äpet rotondany gümmezde ýerleşdirmek usuly simwolik asman ummany hasaplanypdyr. Bu çözgüt greklerde bolşy ýaly, ýeke bir «ähli hudaýlaryň ybadathanasy» hökmünde däl-de, eýsem çokunýanlaryň özi ke-ramatly giňişlikde duýmaklary üçin tapylan çözgütdir. Içki giňişlikleriň di-warlary reňkli mermer bilen örtülen, interýeri üç hatardan ybarat bolupdyr. Aşakdaky diwar – hatar korinf sütünler we heýkel ýerleşdirilen beýik tagçalara (nişa) bölünen. Onuň deňesinde ýerleşen ýalan penjireli we pilýastrly antik gatlagy antablement bilen tamamlanýar. Gümmez, depesine gitdigiçe kiçelýän, tagçalaryň baş halkaly hatarlaryna bölünip gutarýar (230-231-nji suratlar).

Panteonyň orderi binanyň beýik haýbatly, dabaraly, uly möçberli ölçegler-den ybarat bolan bedeni adama geçişligiň düşünjesini döredýär. Soň-soňlaram ussat binagärler Panteonyň möçberi we ýerine ýetiriş kämillik derejesini öňküsinden hem has-da ösdürip, özgertjek bolup jan edilse-de, antik gurluşyny eýgerdýän uly ölçeg duýgusyndan hem-de maddy mümkinçiliklerinden aşyp, ökde gelip bilmedi.

Meşhur binagär Apollodor Damasskiý tarapyndan ös batyrgaý we bezeginiň baýlygy bilen tapawutlanýan Gadymy Rimiň binagärçilik toplumyna degişli bolan imperator Traýanyň Forumy (miladynyň 109–113-nji ýyllary) guruldy. Daş-töweregi şowlaşyp duran, sütünli girelgeli – «triumfal» arkasy dörtburç meýdançadan ybaratdy. Onsoňam, gapdal taraplaryndan iki sany kuwwatly ýarym tegeleklere gurşalan bolup, meýdançanyň edil merkezinde Traýanyň beýik mermer sütüni dikeldildi. Bürünç sütünli ýüzüni altyn çäýylan relýef bezeýär. Sütüniň beýikligi – 38 m bolup, onuň ýüzündäki relýefde imperator Traýanyň şekili 90 sapar gaýtalanýar. Mis relýefi sütüniň daşyndan spiral görnüşde aýlanyp, imperatoryň eden şöweşlerini suratlandyrýar (232-232 (a)-nji suratlar).

Rimiň şäher durmuşynyň talaplary eýýäm miladynyň I asyrynda jaýlaryň täze görnüşleriniň döremegine sebäp boldy. 2–3 müň adama niýetlenen äpet göwreli terma – köpçülik üçin hammamlar salyndy. Bu binalar adamyň bedeniň ähli taraplaýyn we sazlaşykly ösmegi üçin gurlan, köp maksatly islegleriň hötdesinden gelip biljek giden bir bütewi toplum görnüşli binady. Bu

bina diýseň özboluşly bolup, örän gözel we täsindi. Gümmezli, mermer, mozaika bilen bezelen kaşaň, uly otaglary (zallary), gözel howlulary, bag-bakjalary, oýunlar üçin kebşirlenen maýdançalary hiç haçan gaýtalanmajak tämizlikdedi. Has belli bolan termalar – imperator Karakallanyň (miladynyň III asyrynyň başy) termalary we öz möçberi boýunça ikinji orundaky Rimiň termy biziň döwrümize uly harabaçylyk ýagdaýynda gelip ýetipdir. Rim gurluşygynda ulanylan çeper-binagärçilik konstruktiv hereketli tilsimleriň özboluşly, gaýtalanmajak ensiklopediýasydyr.

Rim imperiýasynyň kuwwatyny we şöhratyny galkyndyrmak niýeti, daşky sypatlarda örän uly, äpet görnüşlere hyzmat eden binagärçilikde, şekillendiriş sungatynda (miladynyň III asyry we IV asyrynyň birinji ýarymy) peýda boldy. Rimiň Diokletianyň termalary öz äpet möçberli göwreleri bilen Karakallyň termasyndan has hem ozdurdylar, has hem ökde çykdylar.

Rim binagärçiliginiň soňky ösüş we özgeriş ýoly miladynyň II asyrynyň soňundaky gulçulyk sistemasynyň öwrülişiginiň (krizis) has çuňlaşýan wagtynda geçýärdi. Jemgyýetde ykbala boýun bolmak, oňa garşy çykamazlyk pikiri peýda bolupdy. Rime Gündogaryň jady ynançlary, Palestinada dörän hristiançylyk pikirleri bu töwereklere ýetip başlapdy (233-nji surat).

Miladynyň III we IV asyryna degişli bolan Rim sungatynyň ideallary (naýmaksady, kämillik nusgalary) döwrüň çylşyrymly, aýgytly pursatlaryny suratlandyrýardy. Gadymy antik endikleri çagşap başlansoň, sungatda täze gözlegler peýda boldy. Gadymy Gündogaryň binagärçiligini ýatladýan äpet göwrumli, uly möçberli ýadygärlikler hem peýda boldy.

Şol döwrüň gutarnykly, jemleýji, görnükli sypatyna gelen ýadygärligi diýlip Rim forumynyň (miladynyň 306-312-nji ýyllary) Maksensiýa-Konstantiniň baziligi hasaplanýar. Rimdäki bazilika – bu jemgyýetçilik jaýy Forumyň toplumyna degişli. Ol ýerler hukuk bilen, söwda bilen bagly meseleleri çözmek üçin, syýasatçylaryň ýagnaklary üçin niýetlenipdir.

Maksensiýanyň bazilikasy – Rimdäki (meýdançasý 6 müň kw.m.) iň äpet gümmezli binalaryň biridir. Düýbi dörtburçlyk görnüşde, gündogar tarapynda sütünler ýerleşen açyk portikli bolan. Içki giňişligi, üç sany nefa bölünip, ini äpet bolan ortanjy nef ýarym tegelek apsida sypatynda jemlenipdir. Ortanjy nef atanak sypatda bolan gümmezler bilen basyrylan (örtülen) sekiz sany kuwwatly sütüne daýanyp, daşky tarapyndan berk saklanyp duran kontrforslar bilen gurşalan. Kontrfors – gapdalky raspora garşy duran diwaryň dim-dik çykgydydyr. Ýeke-täk bazilikanyň apsidaly pes tarapy tutuş diwaryň hasabyna degişli bolup çözülipdir. Binanyň galan taraplarynda gümmezler sütünlere daýanýarlar. Ýukadan sünnälenip salnan daşky diwarlaryň aralary giňden goýlan arkalaryň boşluklary bilen iki hatar kesilen.

Miladydan 313-nji ýylda hristiançylyk dini «esasy resmi din» diýlip kabul edilensoň, hristiançylyk ybadathanalarynyň gurluşyklary başlanypdyr. Olaryň görnüşleri esasan antik bazilikasyndan ugur alypdyr.

RIM IMPERIÝASYNYŇ NAKGAŞÇYLYGY (miladydan öňki I asyr – miladynyň III asyry)

Rim portret sungaty nakgaşçylykda hem uly orna eýe bolýar. Ýöne welin, onuň ösüş ýoluny edil heýkeltaraşlykdaky ýaly, aç-açan yzarlap bolanok. Rim nakgaş portretleriniň ösüş we özgeriş ýollaryny edil heýkeltaraşlyk portretleriniň geçen ýollary ýaly, olaryň daşa galyplanan sypatlary ýaly yzarlap bolanok. Şonuň üçin olaryň biziň döwrümize çenli gelip ýetenleri hem, barmak basyp sanaýmaly diýlşi ýaly, örän az. Olar hakda özem azda-kände Faýum portretleri diýlip atlandyrylýan sungat akymy habar berýär. Olaryň atlarynyň tapylan ýerleri, Gündogar Rimiň Müsür welaýatynyň El-Faýum oazisiniň nekropoli bilen bagly.

El-Faýumdaky nakgaş portreti ellinistik-rim sungatynyň uly täsiriniň astynda ösen. Gadymy müsür portretiniň däplerini ýöreden bu akym kult ähmiýetini hem ýitirmändir. Örän nepisden-ýuka agaç bölejiginde ýa-da holstda (kendir) ýerine ýetirilen ol portret, adam ölensoň binte çolanan mumiýasynyň arasy bilen bilelikde çolanypdyr ýa-da Osirisniň keşbi çekilen owadan örtük bilen örtülipdir. Ýöne käte portret tegelek ýa-da dörtburç sypatly galyba salnyp, otriumda ýerleşdirilipdir.

Müsürniň portret nykaplary bilen deňäniňde Faýum portretleri nakgaş sungatynyň täze bir görnüşidi. Ol eýýäm müsür portretiniň frontal (göni ýüzüne seredip duran ýagdaý) tutuklygyndan azatdy. Tebigy ýagdaýa deň gelýän suraty çekilýän adamyň kellesini ep-esli gapdallaýyn öwürmegi modelde ulanylardy. Tekizleýin, bezemenlik reňklerini bermegiň deregine, žiwopisleýin möçber ýasamak bilen çalşylypdy. Şonuň üçin enkaustik tilsimleri: ýagty reňkleriň nurlaryny, olaryň owazlylygyny, sypatlaryň täsirliligini güýçlendirmek niýeti bilen giňden ýaýrady. Arassa tempera hem ulanylýardy, ondan başga-da, her hili žiwopis täsirini berýän şol reňkleriň garnuwlary ulanylýardy.

Faýum portretinde şahsy özboluşlylyk bilen bagly bolan ýagdaýlarda ýagty reňk çaymak, ýagty reňk örtmek usuly bilen suraty häsiýetlendirýärdiler. Bu örän kyn tilsimdi. Şonuň üçin şahdaçyk ýa-da tukat, gazaply ýa-da begençli, gowşak ýa-da dogumly häsiýetler döreýärdi.

Aýallaryň keşbi has-da mylaýym, has-da täsin, özüne çekiji ýagdaýda suratlandyrylýardy. «Ýaş aýalyň portretinde» (miladynyň II asyry, London, Nasional galereýasy) daşky buýsançly tutuklyraklygyň aňyrsynda örän ýiti, edil çaykanyp ýatan kalby bar.

«Başy täçli, sakgally ýaş adamyň portreti» (II asyryň başy, Moskwa, GMII) enkaustik tilsimi ulanylan suratlaryň iň gözəl we kämil nusgalarynyň biridir. Doýgun reňkler edil gymmat bahaly daşlar kimin lowurdaşýarlar.

«Gartaşan rimliniň portretinde» (miladynyň I asyrynyň II ýarymy, Moskwa, GMII) welin, galyňdan doýgun reňkler bilen düýbi tutulansoň ony edil heýkele bapdaş görkezýär hem-de bu adamyň ýaşynyň bir çene barandygyny onuň ýüzüniň hortaplygynyň aýratyn sypatlandyrylyşynyň üsti bilen aýdyňlaşdyrylýar. Maňlaýyna, duluklaryna, burnunyň üstüne düşýän ýagtylyk, eňeginiň aşagyndan geçen kölege hem öz gerekli we ýerlikli täsirini ýetirýär. Köp reňkleriň sazlaşykly ulanylyşy (ak bilen gök reňkleriň geým-gejiminde, doýgun altyn reňkiň ýüzünde, gögümtil öwüşginleriň al duluklarynda oýnaýşy – bularyň barysynyň bilelikde edýän täsiri gaty güýçli) ussatlylykdan nyşan.

Ýöne miladynyň II-III asyrlarynyň soňlarynda Faýum portretlerinde she-matizm alamatlary, tilsimleri duýlup başlaýar, ondan başga-da, gadymy müsür döpleri hem öz ornaşyp giden, kökleri güýçli bolan täsirini has-da güýçlendirýär. Frontal kompozisiýa täze galkynyşa eýe boldy. Enkaustikanyň ýerine kem-kemden tempera ornaşyp, eýeläp başlady. Suratlandyrylan adamlaryň nazarlary has tutuk bolup, Wizantiýanyň ýüz keşplendiriş ikonalarynyň buşlukçylary hökmünde kabul edildi. «Başy täçli oglanyň portreti» (III asyr, Wena, Taryhy-çeperçilik muzeýi), «Aýalyň portreti» (III asyryň başy, Moskwa, GMII) munuň kämil nusgalarydyr.

Rim sungaty antik çeperçilik medeniýetiniň uly bir bölegini tamamlady. 395-nji ýylda Rim imperiýasy Günbatar we Gündogar bölekler bölündi. Ýykan-ýumran bolan, nadanlar (warwarlar) tarapyndan IV-VII asyrlarda talaňa sezewar bolan Rim boşap galdy. Ýöne onuň harabaçylyklarynyň arasynda täze obalar döräp, rim sungatynyň döpleri ölmän ýaşaýardy. Gadymy Rimiň ajaýyp çeper keşpleri Galkynyş döwrüniň sungat ussatlaryny täze şöhratly ýollara iterdi. Gahrymançylykly, ýöne kynçylyk hem çeken Rim sungatyna soňky asyrlaryň ussatlary hem köp ýüzlendiler, köp tilsimlerini öwrendiler.

RIM IMPERIÝASYNYŇ NAKGAŞÇYLYGY (IV–V asyrlar)

Gul eýeçilik döwrüniň dagynyk döwründe nakgaşçylyk sungaty iki ugurda ösmegini döwam edýär. Birinji – klassyk nakgaşçylygyň döplerini dowam etse, beýlekisi bolsa, täze görnüşleriň gözleginde bolýar. Miladynyň IV asyrynyň enkaustika tehnikasynda ýerine ýetirilýän stanok nakgaşçylygynyň ýeke-täk ýadigärligi – ol zenan Hudaýy Romany suratlandyran eserdir. Mümkün bu eser uly nakgaşçylyk işiniň bölegi bolup, Rimdäki Weneranyň ybadathanasynda duran Romanyň heýkelini suratlandyryar.

Hristian nakgaşçylygynda täze çeperçilik ýoly aýdyň görnüp başlaýar. Katakombalaryň diwar ýazgylarynyň taslamalarynyň many-mazmunyna täze diniň ýorelgelerine düşünmek şol döwürde wajyp bolan. Muňa mysal edip, katakombalaryň rospisleriniň rehimli we mylaýym çopanyň keşbi nusgawy şekil bolup durýandygy barada bellemelidir we mysal edip «Isa pygamberiň gurbanlygy» hem-de «Suwuň akyp çykmasy» atly Kallista katakombasynyň diwar suratlaryny görkezip bolar. Bu diwar suratlarda şekilleriň göwrümi nakgaşçylyk tegmiliň üsti bilen çözülenidir. Rimdäki jaýlanmalarda ybadat edýän, uzyn egin-eşikli iki sany orantynyň şekilini mysal hökmünde getirip bolar.

Hristian ybadathanalarynyň gurluşygynda monumental nakgaşçylyk ösmegini dowam edýär we bazilikalaryň binalary mozaikalar we freskalar bilen bezelýär. Koplenç olar opsida, gümmez we esasy nefiň gapdal diwarlaryny bezelýär. Olaryň bezeginde antik däpleri ýaşayşyny dowam edýär. Şol döwrüň nakgaş bezeglerini Rim ybadathanalarynda görüp bolýar. In gadymy mozaika Santa-Konstansa mawzoleýindedir. XVII asyryda mozaikanyň uly bölegi ýok bolýar. Galan bölegi haşam geometrik häsiýetli taslamalarynyň antik äheňlerine meňzeşligini görkezýärler - olarda ösümlük, guşlar we medalýonlaryň içinde ganatly eroslar, kupidonlar hem-de owadan adam kelleleri, gül rozetkalary, haýwan şekilleri bar. Bu şekilleriň hemmesi hristian nyşanlylygyň manysyny saklap, nakgaşçylyk tarapyndan olar realistik hakykylyk ugry bilen antik sungatyna ýakyndyr. Miladynyň V asyrynda sungatyň monumental nakgaşçylygynyň ugry Santa-Pudensianyň bazilikasynyň mozaikasynyda şöhlelenýär. Bu taslamanyň merkezinde tagtda oturan Isa we iki gapdalynda on iki sany Apostollary şekillendirilen, onuň yzynda eli gülli iki sany aýal suratlandyrylan we yzky meýilnamasynda Ierusalim şäheriniň binalary we Golgofa dagy görkezilen. Bu mozaikada antik we hristian däpleriniň birigýändigini görüp bolýar. Howa giňişliginiň perspektiwasy, sudurlaryň göwrümi täze feodal sungatyň döremegini görkezýär.

RIM IMPERIÝASYNYŇ HEÝKELTARAŞLYGY (miladydan öňki I asyr – miladynyň V asyry)

Imperiýa döwründe güberçekleýin şekillendiriş hem-de tegelek plastika ösüşe eýe bolýar. Imperator Awgustyň Ispaniýada we Galliýada gazanan ýeňişleri mynasybetli Mars meýdanynda düýpli, ägirt görnüşde, mermerden «Parahatçylyk Altary» miladynyň 13-9-njy ýyllarynda gurlupdyr. Altaryň ýokarky böleginde Awgustyň, onuň tutuş maşgalasynyň hem-de rim patrisleriniň altara tarap dabaraly ýörüşlerini örän ýitilik bilen portretleşdirilen keşpleri ýerleşdirilipdir. Ussatlyk bilen ulanylan, grek sungatynyň eden täsirinden

habar berýän bu usul örän täsin özboluşlykda kabul edilýärdi. Taryhy wakalary beýan edýän bu güberçekleýin şekillendirişde, triumfal arkanyň bezegi bolup, rim ýaragynyň şöhratyny arşa göteriji bolup, akyllý-başly hökümdar keşplendirilýär. Lenta kimin 200 metrlik uzynlyga uzap gidýän Traýanyň triumfal sütüni giňişleýin, özem edil hakykatda bolşy ýaly, rim goşunlarynyň daklara garşy ýörüşini daş ýüzünde uly ussatlyk bilen şahyr kimin beýan edýär. Şeýdip, daşy gürledip, rim ýeňijileriniň batyrgaýlygyny, gaýduwsyzlygyny wasp edýär (234-nji surat).

Rim heýkeltaraşlygynyda esasy orny, hemişeki ýaly, portret eýeleýärdi. Onuň täze akymy grek sungatynyň täsirinden döredi hem-de «Awgustyň klassisizmi» adyna eýe boldy. Awgust zamanasynda suratlandyrylýan keşpleriň häsiýeti düýpgöter hem-de göz-görtele üýtgedi, sebäbi, respublikan Rimi bilmeýän we onuň talaplaryny ýatlamayan, klassyk gözelliginiň paýmaksady (idealy) bolup täze adamyň keşbi örboýuna galdy.

Dabaraly ýagdaýda örboýuna galyp duran edilip şekillendirilen adamlaryň akyl-paýhasa ýugrulan keşpleri peýda boldy. Awgustyň mermerden ýasalan Prima-Portadaky (miladynyň I asyrynyň başy) heýkeli imperatory sowutly eli häkimlik nyşany bolan hasaly (žezl) goşunbaşy sypatynda janlandyrylýar. Bedeni berk, gujurly-gaýratly durky örän parahat, edermen görünýär. Heýkeliň tutuşlaýyn ýerleşdirilişinde welin, onuň bir aýagynyň direge daýanyp duran görnüşde şekillendirilişi beýik grek klassyk döwrüniň heýkeltaraş Polikletiň gurluş usulyny ýatladýar. Ýöne öz legionlaryna çagyryş ya-da buýruk hökmünde galdyran sag goly örän özüne bendi hem-de täsir ediji hökümdarlykdan hem kuwwatlylykdan doludyr. Awgustyň öňe omzap, batyrgaýlyk bilen öňe okduyran durky, ýokarlygyna ganat kimin galdyrylan goly edil gözüň önünde jan girip, direlen ýaly bolýar. Heýkeltaraş uly ussatlyk bilen ýiti aňy, hereketlere gaýnap bişen, batyrgaý, edermen, gaýduwsyz adamy suratlandyrypdyr (235-nji surat).

Imperator Awgustyň döwrüniň örän hasiýetli portret stili Ýuliniň-Klawdiniň hem-de Flawiýleriň nesilşalygynyň (miladynyň 69–96-njy ýyllarynyň içinde) has täsirli, gözilginç ýagdaýda örboýuna (dik duran ýagdaýda) galan sypatda şekillendirilen portret bilen çalşyrylýar.

Imperiýa döwründe şahslary hudaýlaşdyrmak äheňi durnukly orun eýeledi. Ýupiteriň keşbinde şekillendirilen imperator Klawdiniň heýkeli (miladynyň 41–45-nji ýyllary, şol bir wagtda naýmaksatlaşdyrylan (ideallaşdyrylan) bolsa-da, daşky keşbi, ýüzi hakykata örän golaý bolup, edil janly ýaly, hereketde ýaly suratlandyrylypdyr. Onsoňam, Flawiýalaryň döwründe, hut durmuşyň hakykatyndan ugur alýan, şeýle janly, ynandyryjy portretler ussatlaryň ýiti zehinlerinden, dür dökülýän ellerinden gaýnap çykýar welin, portret özgerişli ösüş

ýolunda beýik kämillik derejesine ýetýär. Jemgyýetiň orta gatlak derejesindäki adam hem sypatlandyrylyp başlandy. Bu ýagdaý adam tebigatynyň örän çuňluk we yhlas bilen öwrenilmeginiň in gowy alamatydy. Heýkeltaraşlar her bir şekillendirilýän adamyň özboluşlylygyny sypdyrman şekilendirjek bolup, käte ulanýan usullaryny grotesk görnüşine hem ýetiripdirler. Nusga hökmünde Pompeýdan miladynyň I asyrynyň II ýarymy bolan hilegär, erkinlige goýberilen, süýthor Lýusiýa Sesiliýa Ýukunda portretini we imperator Neronyň heýkel portretini görkezip bolar. Portretlerde kem-kemden adamlara edil durmuşda mahsus bolşy ýaly, keşbini we häsiýetini, olaryň güýçli we gowşak, ujypsyzja, çala bildirýän duýgularynyň alamatlary özboluşly taraplary sada, ýöne ynandyryjy beýanyny tapyp ugraýar. Imperator Neronyň portretinde onuň gazaplylygy, rehimsizligi darajyk maňlaýly ýüzünden, agyr, şübheden doly garaýşyndan, pis hem-de pesligini aňladyp duran elhenç ýylgyrşyndan görnüp dur. Onuň tutuş ýüzünden gazap, durkundan wagşylygyň, azgynlygyň alamatlary ýagyp dur. Dolmaç ýüzi, gür saçlary, iri, möçberli suratkeşlik-plastikasynyň üsti bilen beýan edilipdir (*236-njy surat*).

Indi suratkeşler we heýkeltaraşlar döp bolan frontal düzülişden el çekip, heýkelleri giňişlikde, has erkin, möçberine aýratyn üns berip ýerleşdirýärler, şeýlelikde bolsa, respublikan portretiniň tutuk, hereketden mahrum bolan suratlandyryş häsiýetini ýeňip geçýärler. «Rimli gyzyň portretine» şol häsiýetler mahsus, sebäbi, onuň çalaja aşaklygyna egilip, gapdalkrak öwrülmeği bu gyzyň keşbini janlandyrýar. Şeýdip, özüne örän ynamlyja, durkuny saklap bilýän, buýra-buýra saçlyja gyzyň janly, hujuwdan doly keşbi döreýär.

Antik dünýägaraýyşyň öwrülişikli Antoniýleriň döwründe (miladynyň II asyry) portretlerde özboluşly aýratynlyklar has-da çuňlaşdy. Olara edil jan gelen ýalydy. Olaryň adamkärçilik mertebesi artypdy, şol bir pursatda hem olaryň gözleri gamgynlykdan, tutuklykdan doludy. Heýkeltaraşlar adamyň gözüne, onuň garaýşyna örän uly üns berýärdiler. Özüne çekiji edilip şekillendirilen «Siriýanka» (miladynyň II asyrynyň II ýarymy) öz nepisligi, içki duýgularynyň inçeden tolgundyryjylygy tukat kalbyndan habar berýär. Ýöne seredişine baglylykda (synlaýan nokadyň üýtgemegi bilen) onuň ýüzünde birdenkä ýylgyryş alamaty çala duýulyp, birdenkä-de gaýyp bolup, tukatlyk, ýadawlyk peýda bolýar.

Imperator Mark Awreliniň (miladynyň 170-nji ýyllar töweregi) äpet, bürünçden ýasalan atly heýkeli şol döwre degişli. Bu heýkeli XVI asyrdan heýkeltaraş Mikelanjelo Rimdäki Kapitoliý meýdançasynnda täzeden pýedestal üstünde dikeldi, sebäbi indi bu heýkeli ähli tarapyndan (töwerek daşyndan) synlamak üçin niýetlenipdi. Bütün ömrüni ýörişlerde, at üstünde geçiren imperator Mark Awreliý rimlileriň «toga» atly geýiminde. Agram, parasatly ýüzli bu rimli öz halkyna ýüzlenýär. Beýik şöhrada, at-owaza biperwaý garaýan, beýik

başly akyldar ýeke bir egnindäki lybasy bilen tapawutlanman, ol halkyna bolan yhlasy bilen düýpgöter tapawutlanýar. Heýkeltaraşyň bar ünsi onuň içki dünýäsinde jemlenýär. Edil onuň özüniň danalygy ýaly, Mark Awreliý atynyň kellesiniň owadanlygy we garaýşynyň akylllylygy ýaly hatda tebigatda hem keşp tapyp bolmaz diýip, nemes sungatynyň taryhçysy Winkelman ýazypdyr (237-nji surat).

III asyr rim portretiniň gülläp-pajarlap ösen döwrüdir. Bu pajarlap ösme, gülleme Rim döwletiniň gorp atyp başlan, gapma-garşylykly, kyn döwründe bolup geçýär. Giçki rim medeniýetiniň düýbi tutulýandygy sungatyň ösüp başlan güýjüne güýç goşdy. Portretde, täze gözlegleriň netijesi bolup, tejribäniň ussatlyga ýazan şöhraty örän janly, güýç-kuwwatdan ýaňa joşup duran höküm sürüji adam peýda boldy.

Imperator Karakallyň (miladynyň takmynan 211-217-nji ýyllar, jenaýatçy, gözidoýmaz nebsewür, betpäl, hökümsöýüji, örän dogumly adam hökmünde obrazynyň-keşbiniň döremegi bilen, rim ekspressiw hakykatçylygy döredijilik naýbaşylygyna, iň beýik derejesine ýetdi. Ol adamyň içki dünýäsine pugta aralaşyp, onuň içki dünýäsine mahsus bolan, kynçylyklara döz gelip, göreş ukybyny, kuwwatyny jemläp, göreşe, daşky dünýä dörän gapma-garşylygyny ýüze çykaryp bilýän adamy sypatlandyryp bildi. Mermer ýüzünde rehim-şepagat ýok, onuň daş-töweregindäkilere pitjiň atyp duran gözlerinde ynanmazçylyk alamatlary, gahar-gazap we rehimsizlik möwç urýar. Şeýlelikde, Karakalla rehimsiz hökümdar, gazaply adam keşbine girýär. Onuň kellesiniň birden erbet gaňrylyp seredip duran ýagdaýda şekillendirilmegi onuň gahar-gazabyny has-da atrdyrýar (238-nji surat).

«Oglanyň portreti» (miladynyň III asyrynyň I ýarymy) atly heýkeli körpe çaganyň örän eziz, näzik inçe duýgulary onuň ulanmakdan gamgynlyga gurşalan gözleriniň üsti bilen açylýar. Agzy çalaja açyk ýagdaýda daşa doňup galan bu oglanjygyň şekiljigi örän täsir edijidir. Özem, heýkeltaraş şu heýkeliň üstünde işlände, nepisligine zeper ýetirmejek bolup, ýagtylyk bilen kölegäniň täsirinden heýkeli gorajak bolup, buraw ulanmandyr.

Portretiň giçki ösüş döwründe ýene-de bir ýüze çykan zat, ol hem adamyň daşky keşbiniň, ruhubelentlikden jyda düşüp gödekleşmegidir, kertik-çortuk sypatda şekillendirilmegidir.

Filip Arawiýalynyň (miladynyň 245-nji ýyllar töweregi) eýýäm gazaba gurşalan urşujy, wagşy garakçynyň ogly, soň welin, rim imperatory bolan adamyň ösüş ýolunyň ýetiren derejesidir, ussadyň gola salan döredijilik netijesidir. Bu «wagşy» bütin Rime, urşujy imperatorlaryň döwrüne mahsus bolan ýagdaýlaryň daşda direlen şaýadydyr. Urşujynyň batyrgaýlygy, şol bir wagtda hem onuň örän seresaplylygy, ynanmazlygy täsin bütewülikde jemlenip, kalbyna, bütin durkuna

ornapdyr. Heýkeltaraş onuň gödek, gartaşan ullakan ýüzüne aýratyn üns beripdir. Kertik-çortuk ýüzli, gözleriniň garaýyşy örän rehimsiz, agzy uly, eňekmen adam edip şekillendiripdir. Ol ýagdaýyň tersine diýen ýaly, saçyny, sakgalyny ýönekeýje bir-iki sany çyzık bilen aňladypdyr. Şekillendiriş hem edil heýkeli döredilýän adamyň gazabyna deňeçer ýagdaýda bolup, gödek hem-de erkin. Siriýanyň we Müsüriň sezary Maksimin Dazyň (IV asyr) portretinde simmetriýa ulanylyp, sypaýylyk döredijilik ornuna eýe bolýar (239-njy surat).

«Aýal portretinde» (miladynyň IV asyry) zenanyň ullakandan ýalpyldap açylyp duran gözlerinde, öňe seredip, doňup galan nazarynda geljekde dörejek irki wizantiýa sungatynyň ikonalarynda dörediljek sypatlarynyň alamaty bar. Adam edil bir daş-töwregini gurşap alan ýokary güýçlere ýüklenýän ýaly. Durmuşa bolan hyjuw, isleg, ymtylyş ýitip, biperwaýlyga, ykbala boýun egmegiň alamatlary adamyň kalbyna mäkäm ornamak bilen bolýar. Bu ýagdaý hem sungatyň ösüşi bilen berk bagly bolan täsin hakykatdyr (240-241-nji suratlar).

Rim sungatynda, ýaňyja döräp başlan orta asyr sungatyna mahsus bolan spiritualizm ugur alyp başlapdy. Durmuşdaky edep-ekram (ahlak) naýmaksadyny (idealyny) ýitiren adam, kalbyndaky antik dünýäsiniň sungatyna mahsus bolan, ugur alyp möwç uran beden bilen bile biten ýaly ruhy sazlaşygyny hem ýitirip başlady.

32-nji tema. RIM WELAYATLARYNYŇ SUNGATY **(miladydan öňki I – b.e III asyr)**

Eger rim welaýatlarynyň sungatynyň ösüşiniň häsiýetine syn bermesek Rim imperiýasynyň sungatynyň ösüşi doly bolmaz. Rim imperiýasy özünde uly territoriýany saklap, dürli medeniýetiň ösüşiniň derejesini jemleýär. Imperiýanyň gündogar welaýatlary Müsür, Derýaaralyk, Gresiýa gadymy medeniýetleriň ojaklary, günbatar welaýatlar – Galliýa, Britaniýa, Pannoniýa bu döwürde synply jemgyýetiň gurluşynyň tapgyryny başyndan geçirýän eken. Dunaý derýasynyň welaýatlary Frakiýa, Meziýa (häzirki Rumyniýa) miladydan öňki IV asyrdan başlap grekler bilen bagly bolupdyrlar. Gara deňziniň günbatar kenarynda Gresiýa tabyn bolan bir topar ýerler hem bolan. Rimli basybalyjylar täze ýerlerde latyn dilini girizýärdiler, şäherleri rim meýilnamalary boýunça gurupdyrlar. Ähmiýetli gurluşyklaryň arasynda – amfiteatrlar, ybadathanalar, suw geçirijiler – akwiduklar bolan. Mysal bolup, Fransiýanyň Nima şäheriniň akwidugyny, teatryny hem-de Gard köprüsini görkezip bolar. Belgiýa welaýatynda rim gurluşyklary şu güne çenli saklanyp galypdyr. Gadymy Gall şäherlerinde köp sanly heýkeller saklanyp galan. Olar gall hudaýlaryny suratlandyrýarlar. Heýkeltaraşlyk we relýefler durmuşyň sahnalaryny şekillendiripdirler Antik döwrüniň sungatynyň täsiri, nagyş bezegle-

rinde, egin-eşiklerinde görmek mümkin. Antik çeperçilik ugrunyň we ýerli sungatyň häsiýetini bu eserlerde aýdyň görüp bolar. Ýüz we sypat göwrüminiň işlenilişinde suratkeşleriň dürli çeper usullaryny giňden ulanýarlar. Ýerli häsiýetler umumy modelleşdirmekde we gurşawy sredanyň takyklygynda görüp bolar.

Miladynyň I asyrynda rimlileriň welaýatlary giňeýär we şäherleriň sany köpeliýär. Gündogarda Rim imperiýasynyň welaýatlary Siriýa we Müsürdir. Siriýa döwleti uly ähmiýete eýe bolýar. Bu döwlet Hindistan we Hytaý söwda baglanyşyklaryny gurupdyr. Gadymy Gündogar medeniýetiniň däpleri Siriýada giň ýer tutýar we Siriýa sungaty antik medeniýetiniň bölekleri uly ähmiýete eýe bolýar. Olar örän baý bolan gadymy Siriýa şäherleri – Antiohiýa, Anameýa, Laodikeýa.

Antiohiýa şäheri köp gatly ýaşaýyş jaýlary, ybadathanalar, termalar (hamamlar) bilen örän meşhur bolan şäherdir. Boýy alty kilometr bolan esasy köçäniň iki tarapy beýik portikli sütünler bilen bezelen. Köpsanly jemgyýetçilik jaýlarynyň pollary mozaika taslamalary bilen bezelen owadan interýere eýe bolandyr. Miladynyň I asyryna degişli mozaikasy meýlis gurap oturan hudaýlar Dionisiý we Gerakly hem-de tans edip duran satirlary we wahgankalaryň şekillerini suratlandyrýar. Başga bir mozaika Afrodita hem-de Adonisiý we Parisiň sudurlaryny görkezýär. Köp sahnalar nagysly çarçuwanyň içine ýerleşdirilendir. Suratkeş mozaikalaryň taslamalarynda nakgaşçylyk usulynda ellin däplerinde işleýär. Miladynyň II asyrynda Siriýadaky Palmira şäheri uly ähmiýete eýe bolýar. Bu şäher miladynyň üçünji asyrynda garaşsyz özbaşdak döwlete öwürülýär. Bu şäheriň binagärçiliginiň stili «antik» häsiýetli bolup, onuň möçbersiz bezegi bolsa, gadymy Gündogar ýurtlarynyň täsirini saklaýar. Arheologik işleriň netijesinde Palmira şäherinde ýerasty katakombalar açylan. Olaryň birnäçe diwarlary rospisler bilen bezelendir. Esasy otag – ýarym aýlaw görnüşindäki «swod» bilen örtülen we diwaryň merkezinde rospis ýerleşdirilen. Onuň iki gapdalynda portret göterip duran ganatly genileriň ýa-da kiçijek perişdeleriň şekilleri ýerleşdirilen. Portretdäki adamlaryň ýüz keşpleri gadymy Gündogar sungatynyň däplerinde ýazylan, olaryň ýüz şekilleri, gözleriniň daşlary garaňky reňkler bilen garalanan we bütewilikde bir reňkli tekiz görnüşde ýerine ýetirilendir. Bu grafika häsiýet grek – rim nakgaşçylygyny az ýada salýar. Ýüzler adamlara meňzeş bolsa-da, olarda janlylyk, hereketlilik ýok. Palmira şäherindäki mazar üsti relýef daşlary we heýkel portretler şuna meňzeş häsiýetde ýerine ýetirilendir. Miladynyň II asyrynyň heýkellerinde Rim portretleriniň häsiýetini görmek bolar. Olar pikirli, ýüzleri we saçlary owadan teswirlemesiniň jemlenmesi, bir tarapdan, beýleki tarapdan, Derýaaralyk döwletleriniň sungat eserlerine ýakyn bolanlygy. Bu portretler rim portretleriniň psihologik çözgütlerinden gaty daşdyr. Türkmen antik döwrüniň

sungatynyň eseri bolan Marguşdan tapylan mazar üsti relýef portretiniň Palmira relýefleriniň çeper ugrunyň birligini görmek mümkin. Palmiranyň iň beýik uly şäheri bolan Baalbek we bu ýeriň ybadathanasynyň toplумы (kompleksi) Rim we ýerli hudaýlaryna bagyşlanandyr. Onuň gurluşygy miladynyň I asyryndan başlap III asyra çenli dowam edýär we ol owadan, sazlaşykly ajaýyp binagärçilik toplумы bolupdyr.

Akropole tarap Propileýleriň ýoly uzalyp, onuň daşy sütünler bilen aýlanan alty burçly howla tarap uzalypdyr. Onuň yzynda ýerleşen portikli howlynyň merkezinde beýik Ýupiter hudaýynyň «korinf» stilli peripter görnüşde ybadathanasy ýerleşen. Akropolýň daşynda Wakhyň oýunlaryna bagyşlanan ikinji «korinf» stilli peripter görnüşinde uly ybadathana gurlupdyr, onuň sella otagy dürli reňkli mermer daşlar bilen bezelendir. Üçünji tegelek meýilnamaly uly bolmadyk ybadathananyň çylşyrymly antablementi we portikli «korinf» sütünler bilen bezelen görnüşi öňe çykýar (242-243-nji suratlar).

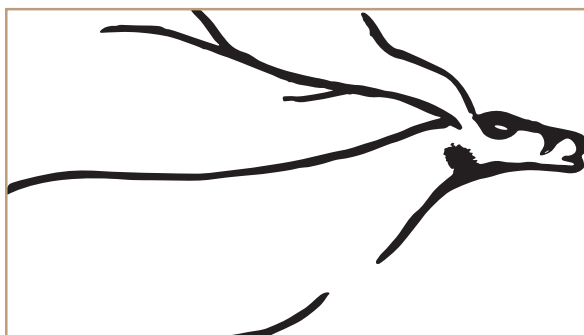
Baalbegiň şäheri bina toplумы antik binagärçiliginiň görnüşinde hem-de äpet masştapda bolup, haşam bezegi bolsa, Gündogar ýurtlaryň sungatynyň häsiýetini özünde jemleýär. Müsür Rim döwletine birikdirilen wagty miladynyň 30-njy ýyllaryna degişlidir hem-de bu welaýat Rim döwletiniň baý gündogar bölegi bolup durýar. Müsüriň belli şäheri Aleksandriýa söwda merkezi bolandyr. Bu şäherde Rim дәpleri çuň köklerini goýberip bilmändir. Müsürliler öz dilini, дәplerini saklap gelipdirler. Emma bu ýerde grek sungatynyň дәpleri uly ähmiýete eýe bolýar. Olar Rim sungatyny esaslandyrmakda görnükli rol oýnapdyrlar. Dәp boýunça, dünýäden öten garyndaşlarynyň nakgaş portretlerini ýaşaýan öýlerinde saklamak Müsürde giňden ýaýraýar we şol sebäpli, nekroplarda saklanyp galan köpsanly portretler biziň günlerimize çenli ýetýär. Muňa mysal edip, Hawaradan we El-Faýumda tapylan portretleri getirip bolar. Bular «enkaustika» usulynda ýerine ýetirilen müsürlileriň, grekleriň, ýewreýleriň portretleridir (miladynyň I-II asyrlary). Olaryň köpüsi ýaş we orta ýaşly adamlary şekillendiripdirler. Portretler adamlaryň ýaşaýan döwründe buýrma boýunça ýerine ýetirilib, soňra olar mumuýalaryň ýüzüne goýulýan eken. Miladynyň I-II asyrynyň portretleriniň çeperçilik stili rim heýkel portretlerine gaty ýakyn bolupdyr. Olar bir çeperçilik ugurda ýerine ýetirilendir. Portretleriň meňzeş ýüz-keşpleriniň modelleşdirilmegi, saçlarynyň timarlanmagy bu eserleri Rim nakgaşçylyk ýörelgeleriniň 2-nji «haşam» stiline degişli etmäge mümkinçilik berýär. Miladynyň II asyrynyň portretlerinde iki topary görmek bolar - biri Rim portretlerine meňzeşligi bilen tapawutlanýan eserler, beýleki bolsa, gadymy gündogar дәplerini dikeldýän toparydyr. Birinji portret topary ýiti individual häsiýetnamany görmek mümkinçiligini berýär. Ikinjisine bolsa, diňe bir reňk bilen ýerine ýetirilen portretler degişlidir. II-III asyryň ahyrynda ellin – rim nakgaşçylygynyň

usullary pese düşýär. Indi portretlerde tekizlik we umumylaşdyrylmak ugry ýüze çykýar. Bir reňk bilen reňklenen ýüz keşpler agdyklyk edýär. Faýum portretleri çeperçilik we taryhy ähmiýete eýe bolup, olar antik stanok nakgaşçylygynyň ýeke-täk ýadygärligidir (244-nji surat).

Afrikadaky Rim welaýatlary – häzirki Marokko, Tunis we Alžir döwletleriniň çäginde ýerleşýärler we olar Rim imperiýasynyň hojalyk we syýasy durmuşynda uly ähmiýete eýe bolýarlar. Gündogar şäherleriniň iň beýik ösen döwri II-III asyrlar bolup durýar. Muňa mysal edip, Timgad şäherini görkezip bolar. Bu şäherde teatr we ybadathanalar gurlupdyr, köçeler daş plitalar bilen örtülen. Şäheriň merkezinde imperator Traýanyň «korinf» sütünler bilen bezelen üç girelgeli arkasy saklanyp galan.

1-nji surat. Palçykdaaky surat. Santa-Izabel gowagy. Ispaniýa. Paleolit

3-nji surat. Sugunyň kellesi. Fon-de Gom, Fransiýa gowagyndaky şekil

2-nji surat. Aýal kellesi. Sünk. Beýikligi 0,03m. Brassenpu, Fransiýa

4-nji surat. Bizon. Gaýanyň ýüzünde çekilen surat. Altamir gowagy. Ispaniýa

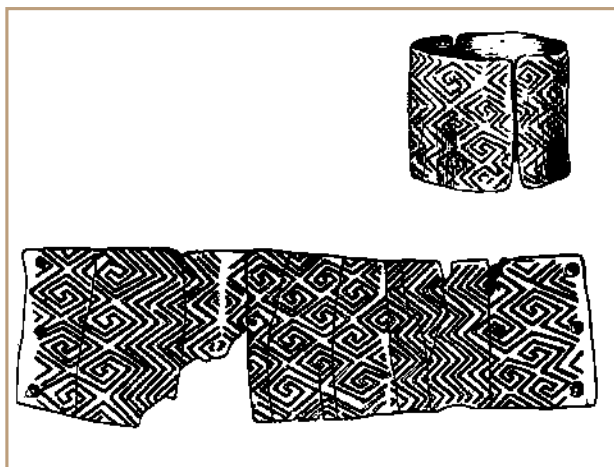
5-nji surat. Haýwanlaryň şekilleri. Gaýanyň ýüzünde çekilen surat. Lýasko gowagy

6-njy surat. Guş.
Süňk. Mezino.
Desna derýasy.
Ukraina. Paleolit.
Madlen döwri

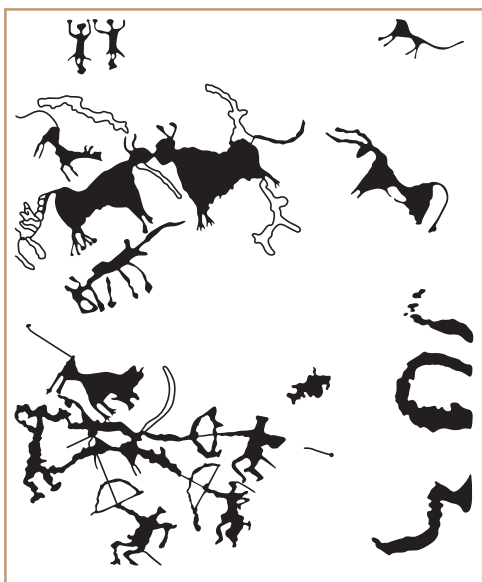
7-nji surat. Tans edýän adamlar.
Gaýanyň ýüzündäki şekiller.
Kabystan. Azerbaýjan. Mezolit

8-nji surat. Bilezik. Süňk. Mezino. Desna
derýasy. Ukraina. Madlen döwri

9-njy surat. Aw sahnasy.
Gaýanyň ýüzünde çekilen
surat. Ispaniýa. Mezolit

10-njy surat. Aw sahnasy. Gaýanyň
ýüzündäki şekiller. Seýmaly-Taş.
Fergana. Mezolit

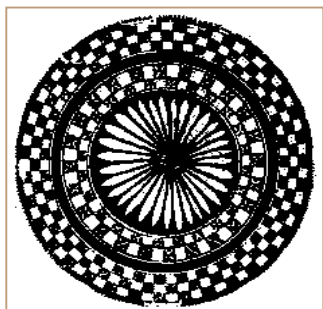
11-nji surat. Zenan hudaýy. Palçyk.
Beýikligi 0,14 m. Günorta Türkmenistan

12-nji surat. Zenan
hudaýy. Palçyk.
Beýikligi 0,12 m.
Tripoli. Neolit

13-nji surat. Nagyşlanan gaplar. Palçyk.
Beýikligi 0,08 m; 0,135 m; 0,65 m; 0,08 m.
Günorta Türkmenistan. Neolit

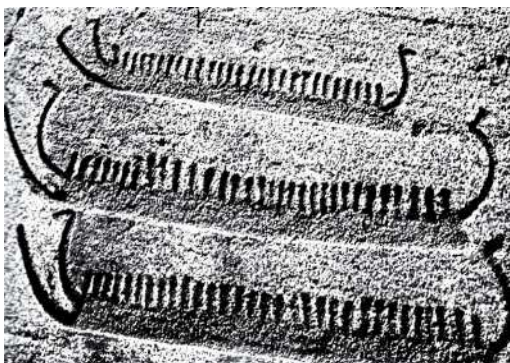
14-nji surat. Nagyşlanan gap.
Palçyk. Tel-Arpaçıyadan.
Alynky Aziýa. Neolit

15-nji surat. Sugunlar, gaýyklar. Petroglif. Onega köli.
Demirgazyk neolit

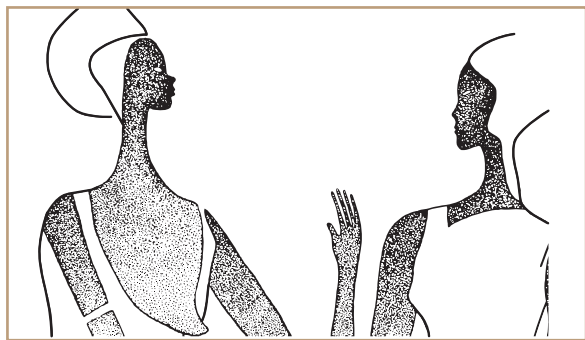
16-njy surat. Sugunyň kellesi. Petroglif.
Tom derýasy. Neolit

17-nji surat. Gaýyk. Petroglif. Nordland.
Norwegiýa. Neolit

18-nji surat. Ene sugunyň kellesi. Uzynlygy 0,195 m. Gorbynow batgalygy

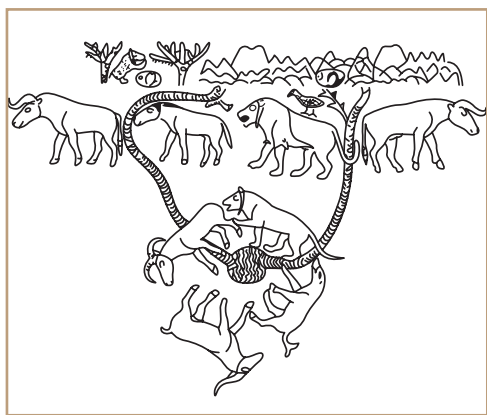
19-njy surat. Zenanlar. Gaýanyň ýüzünde çekilen surat. Tassili. Sahara. Neolit

20-nji surat. Kromleh. Stounhenž. Angliýa. Bürünç döwri

21-nji surat. Dolmen. Fransiýa. Bürünç döwri

22-nji surat. Kümüş gabyň ýüzündäki şekiller. Maýkop gorgany. Bürünç döwri

23-nji surat. Öküzçe. Çadyryň bezegi. Altyn. Beýikligi 0,06 m. Maýkop gorgany. Bürünç döwri

24-nji surat. Gap. Kümüş. Beýikligi 0,09 m. Maýkop gorgany. Demirgazyk Kawkaz. Bürünç döwri

25-nji surat. Palta. Bűrünç.
Uzynlygy 0,17 m.
Koban medenýeti. Bűrünç
döwri

26-njy surat.
Antropomorf heýkeli.
Granit. Minusin
çöketligi. Bűrünç döwri

27-nji surat.
Antropomorf
heýkeli. Granit.
Minusin
çöketligi.
Bűrünç döwri

28-nji surat.
Adam ýüzli
tekiz stella.
Granit. Minusin
çöketligi.
Bűrünç döwri

29-njy surat. Grifon şekilli mozaika. Marguş. Bűrünç döwri. Miladydan öňki III müňýyllyk

30-njy surat. Germewli kümüş möhür. Marguş. Bűrünç döwri. Miladydan öňki III–II müňýyllyk

31-nji surat. Gaplar. Altyn. Marguş. Bűrünç döwri

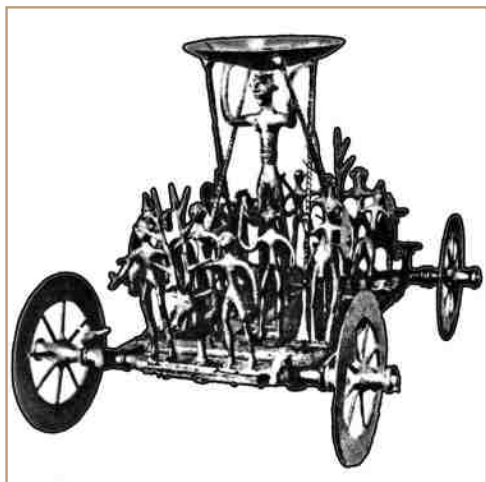
32-nji surat. Guş şekilli zenan hudaýy. Toýun. Marguş (Goňurdepe), Bűrünç döwri

33-nji surat. Gül şekilli zenan bezegi. Altyn. Goňurdepe. Bűrünç döwri

34-nji surat. Bezeg şaý-sep. Altyn. Goňurdepe. Bűrünç döwri

35-nji surat. Araba. Bürünç. Galştat medenýeti. Günbatar Ýewropa. Ştretwek. Awstriya. Miladydan öňki VI asyr. Demir döwri

36-njy surat. Mazar gaby. Palçyk. Galştat medenýeti. Demir döwri

37-nji surat. Gap. Toýun, Galştat medenýeti. Demir döwri

38-nji surat. Gap. Bürünç, Galştat medenýeti. Demir döwri

39-njy surat. Gaplaň. Galkanyň bezegi. Altyn. Ölçeği 0,32 × 0,26 m. Miladydan öňki VI asyr. Skif medenýeti. Kuban. Demir döwri

40-njy surat. Goçuň kellesi. Uýan bezegi. Agaç. Altaý. Pazyryk gorgany. Skif medeniýeti. Miladydan öňki V asyr. Demir döwri

41-nji surat. Guş şekilli hasanyň ýokarsy . Bűrünç. Beýikligi 0,25 m. Skif medeniýeti. Aleksandropolskiý gorgan. Aşaky Podneprowýe. Miladydan öňki III asyr. Demir döwri

42-nji surat. Sugun – galkan bezegi. Altyn. 0.315 x 0,226m. Skif medeniýeti. Miladydan öňki VI asyr. Demir döwri

43-nji surat. Atyň bezegi. Bűrünç. Uzynlygy 0,12m. Koban medeniýeti. Bűrünç döwri

44-nji surat. Hasa. Bűrünç. Koban medeniýeti. Bűrünç döwri

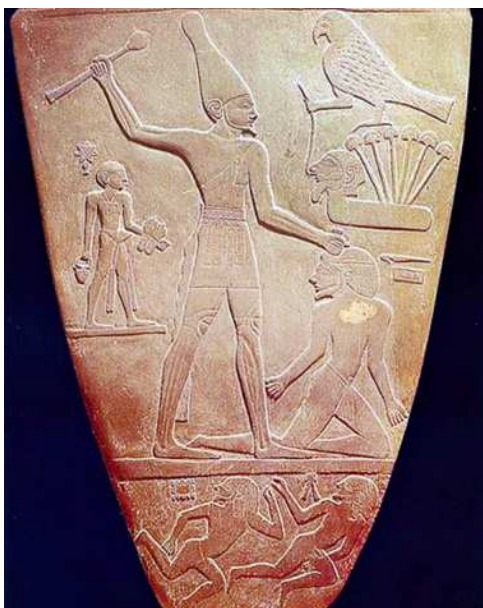

45-nji surat. Aýyň kellesi – at uýanyň bezegi. Bűrünç. Beýikligi 0,05 m. Skiw medeniýeti. Orta Podneprowýe. Demir döwri

46-njy surat. Eli gülli patyşa. Pazyryk gorgany. Gunorta Sibir. Ýüň,keçe. Skif medeniýeti. Miladydan öňki V asyr

47-nji surat. Maýmyn. Alebastr. Beýikligi 0,52 m. I nesilşalyk. Takmynan miladydan öňki XXX asyr

48-nji surat. Narmeriň plitasy (iki ýüzli). Plitanyň arka tarapy. Şifer. Beýikligi 0,64 m. I nesilşalyk. Takmynan, miladydan öňki XXX asyr

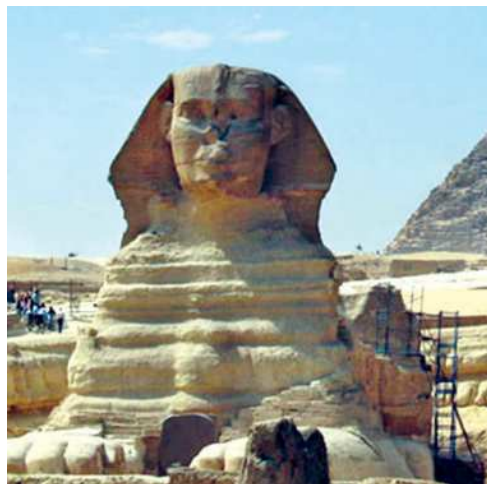
49-njy surat. Narmeriň plitasy (iki ýüzli). Plitanyň ýüz tarapy. Şifer. Beýikligi 0,64 m. I nesilşalyk. Takmynan, miladydan öňki XXX asyr

50-nji surat. Faraon Joseriň Sakkardaky başgançak görnüşli piramidasy. Binagär Imhotep. Piramidanyň beýikligi, takmynan 60 m, tutýan meýdany 109,2×121 m. III nesilşalyk. Miladydan öňki XXVI asyr

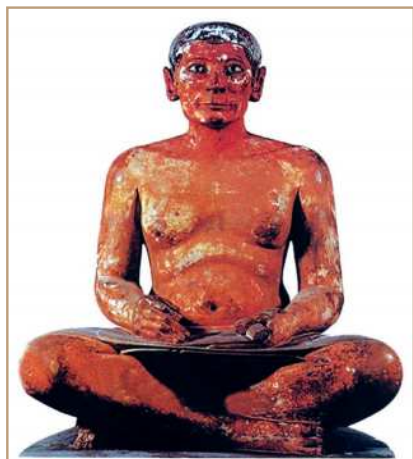
51-nji surat. Gizada Heopsyň piramidasy. Binagäri Hemion. Beýikligi 146,6 m. esasy tarapynyň uzynlygy 233 m. IV nesilşalyk. Miladydan öňki XXVII asyr

52-nji surat. Gizadaky Hefreniň uly sfinksi. Bölek. Hek daş. Takmynan uzynlygy 60 m. IV nesilşalyk. Miladydan öňki XXVII asyr

53-nji surat. Faraon Mikiren zenan hudaýlary Hator we Noma bilen Şifer. Beýikligi takmynan 1 m. IV nesilşalyk. Miladydan öňki XXVII asyr

54-nji surat. Kai şa mürzäniň heýkeli. Sakkaradaky Kainyň gubyrhanasyndan. Reňklenen hek daş, gözleri haşamlanan. V nesilşalyk. Miladydan öňki III müň ýyllygyň. ortasy

55-nji surat.
Kaaperiň heýkeli.
Sakkaradaky Kaaperiň guburhanasyndan.
Agaç, gözi haşamlanan.
Beýikligi 1,10 m.
V nesilşalyk. Miladydan öňki III müň ýyllygyň ortasy

56-njy surat. Rahotepiň heýkeli. Bölek. Midumadaky Rahotepiň guburhanasyndan. Hek daşy, gözi haşamlanan. Beýikligi 1,20 m. IV nesilşalyk. Miladydan öňki XXVII asyr

58-nji surat. Faraon Hefreniň heýkeli. Bölek

57-nji surat. Rahotepiň aýaly Nefretiň heýkeli. Bölek. Medumadaky Rahotepiň guburhanasyndan. Hek daşy, gözi haşamlanan. Beýikligi 1,20 m. IV nesilşalyk. Miladydan öňki XXVIII asyr

60-nji surat. Akasiýa agajyndaky guşlar. Beni-Gasandaky Hnumhotep II guburhanasynyň diwar suraty. Bölek

59-njy surat. Binagär Hesir. Sakkaradaky Hesiriň guburhanasyndaky relýef. Agaç

61-nji surat. Meýdandan getirilýän bugdaý. Ahotepiň Sakkaradaky guburhanasyndaky relýef. Hek daşy. V nesilşalyk. Miladydan öňki III müňýyllygyň ortasy

62-nji surat. Toýdaky sazandalar. Sakkaradaky Nenheftikainyň guburhanasyndaky relýef. Hek daş. Beýikligi 0,18 m. V nesilşalyk. Miladydan öňki III müňýyllygyň ortasy

63-nji surat. Faraon Sensusert III heýkeli.
Bölek. Granit. Beýikligi 0,39 m.
XII nesilşalyk. Miladydan öňki XIX asyr

64-nji surat. Faraon Amenemhet III-niň heýkeli.
Bölek. Hawaradaky ybadathanasynan. Hek
daş. XII nesilşalyk. Miladydan öňki XIX asyr

65-nji surat. Çarwa semitler. Beni-Gasandaky
Hnumhotep II guburhanasynyň diwar suraty. Bölek.
XII nesilşalyk. Miladydan öňki XX asyr

66-njy surat. Amenemhet III heýkeli.
Bölek. Granit. Beýikligi 0,3 m

67-nji surat. Akasiýa agajyndaky guşlar. Beni-Gasandaky Hnumhotep II guburhanasynyň
diwar suraty. Bölek

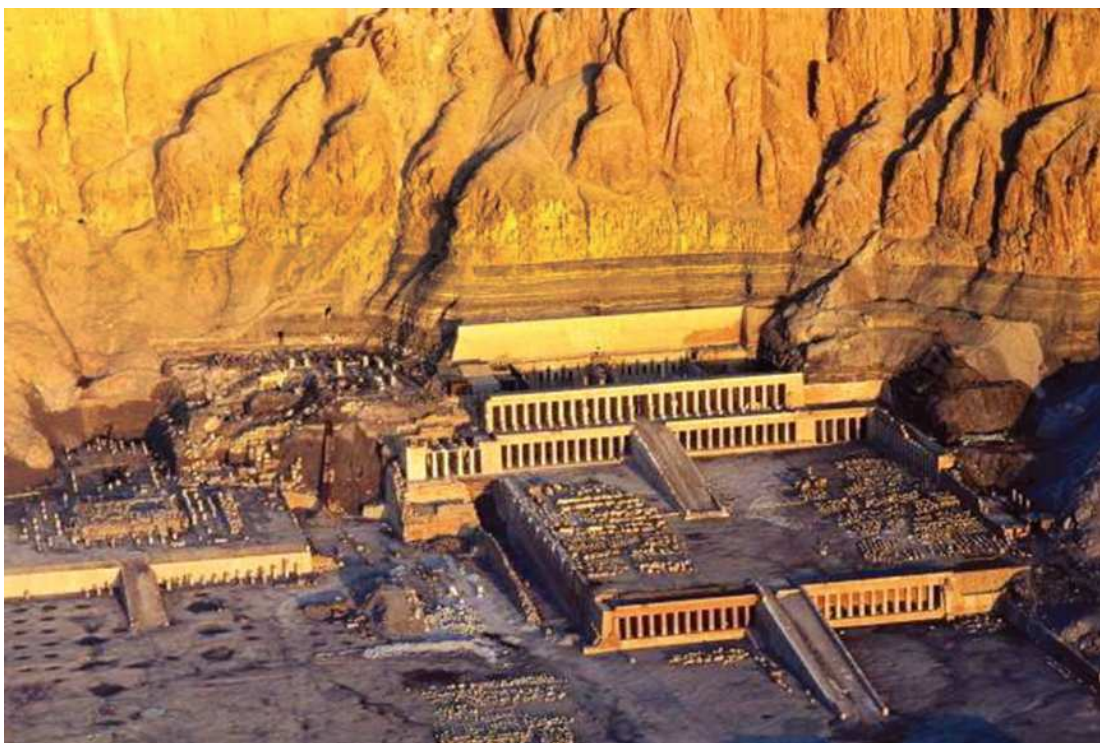
68-nji surat. Awa çykan
pişik. Diwar suraty.
XII nesilşalyk.
Miladydan öňki XX
asyr

69-njy surat. Karnakdaky
Amon hudaýynyň
ybadathanasynyň gipostil
zalynyň boýuna kesilen
görnüşi. XVIII-XIX
nesilşalyk. Miladydan
öňki XV-XIII asyr.
Täzeden dikeldilen

70-nji surat.
Luksordaky
Amon hudaýynyň
ybadathanasyndaky
Amenhotep III uly
dabaraly sütünli
geçelgesi. Binagär
Amenhotep Kiçi.
XVIII nesilşalyk.
Miladydan öňki XV
asyryň soňy

71-nji surat. Deir-el-Baharidaky faraon Hatşepsutyň ybadathanasy. Binagäri Senmut. XVIII nesilşalyk. Miladydan öňki XV asyryň başy

72-nji surat. Binagär Senmutyň şa gyzy Nefrura bilen heýkeli. Karnak. Granit. XVIII nesilşalyk . Miladydan öňki XV asyryň başy

73-nji surat. Rames weziriň dogany, Amenhotep we onuň aýaly. Fiwydaky Ramesiň ybadathanasynyň relýefiniň bölegi. Hek daşy. XVIII nesilşalyk. Miladydan öňki XV asyryň soňy

74-nji surat. Niliň jeňňelliginde aw-awlaýan wezir. Fiwy ybadathanasyndaky freska. Bölek. XVIII nesilşalyk. Miladydan öňki XV asyryň soňy

75-nji surat. Esgerler. Fiwy mazarlygyndaky relýef. Bölek. XVIII nesilşalyk. Miladydan öňki XV asyryň aýagy

76-njy surat. Faraon Ehnatonyň maşgalasy. Amarnadan relýef. Hekdaş. Boýy 0.32m. XVIII nesilşalyk. Miladydan öňki XIV asyryň birinji ýarymy

77-nji surat. Faraon Amenhotep IV (Ehnatonyň) heýkeli. Karnakdaky Ra-Gorahtyň ybadathanasyndan. Bölek. Gumdaş. Beýikligi 4m. Miladydan öňki XIV asyryň birinji çäryegi

78-nji surat. Nefertitiniň kellesi. Amarna. Gumdaş. Beýikligi 0,21 m. XVIII nesilşalyk. Miladydan öňki XIV asyryň birinji çäryegi

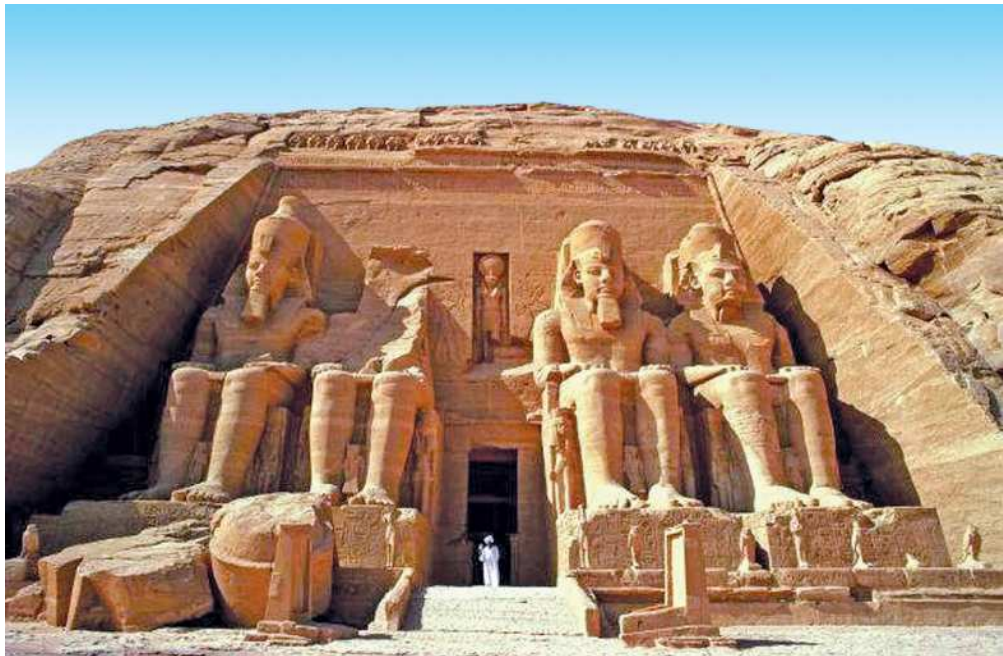

79-njy surat. Faraon Tutonhamonyň altyn maskasy. Fiwy. Altyn. XVIII nesilşalyk. Miladydan öňki XIV asyr

80-nji surat. Ramses III duşmana garşy hüjümi. Medinet-Abudaky Ramses III ybadathanasyndaky göniburçly sütünindäki relýef. XX nesilşalyk. Miladydan öňki XII asyryň birinji çäryegi

81-nji surat. Abu-Simbeldäki faraon Ramses II uly dag ybadathanasy. XIX nesilşalyk. Miladydan öňki XIII asyryň birinji ýarymy

82-nji surat. Faraon Ramses III ýabany öküzi awlaýşy. Bölek. Medinet-Abudaky Ramses III ybadathanasyndaky göniburçly sütünindäki relýef

83-nji surat. Abu-Simbeldäki faraon Ramses II kiçi dag ybadathanasy. XIX nesilşalyk. Miladydan öňki XIII asyryň birinji ýarymy

84-nji surat. Faraon Ramses II Fiwydaky Ramesseum dag ybadathanasy. Binagär Penra. XIX nesilşalyk. Miladydan öňki XIII asyryň birinji ýarymy

85-nji surat. Aglaýjylar. Memfisdäki guburhananyň içindeki relýef. Hek daş. Beýikligi 0,29 m, ini 0,485 m. XIX nesilşalygyň başy. Miladydan öňki XIV asyryň ortasy

86-njy surat. Karomamyň heýkeli. Fiwy. Haşamlanan bürünç. Beýikligi 0,159 m. XXII dinastiýa. Miladydan öňki IX asyr

87-nji surat. Faraon Taharkanyň heýkeli. Bölek. Bürünç. Beýikligi 0,185 m. XXV nesilşalyk. Miladydan öňki VII asyryň birinji ýarymy

88-njy surat. Derýaarylygyň kartasy. Miladydan öňki IV–II müňýyllyklar

89-nji surat. Erkek adamyň portreti. Enkaustika. El Faýum. Agaç, mum we boýaglar. Miladydan öňki IV–III asyrlar

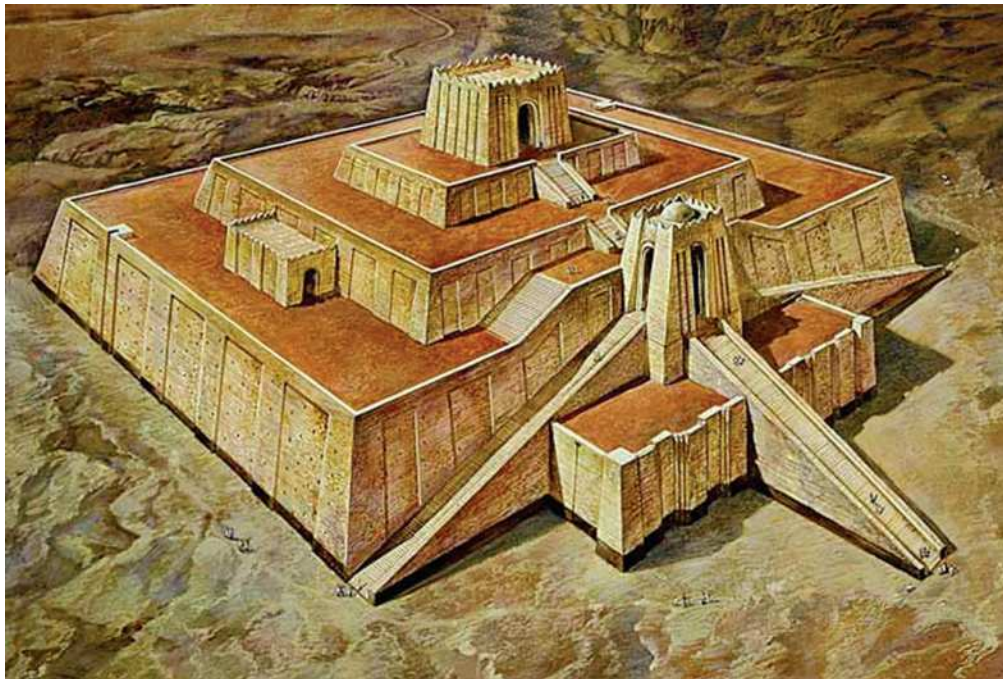
90-njy surat. Mif sahnaly gap. Relýef. Tell-Agrabadan. Steatit. Beýikligi 0,114 m. Miladydan öňki III müňýyllgyň başy

92-nji surat. Urukdan zenan kellesi. Mermer. Beýikligi 0,201 m. Jemdet-Nasr döwri. Miladydan öňki III müňýyllygyň başy

93-nji surat. Zenan hudaýynyň heýkeli. Aşunnak. Daş, bitum. Beýikligi 0,59 m. Miladydan öňki III müňýyllygyň ortasy

91-nji surat. Hasylylyk zenan hudaýynyň heýkeli. Ýanan palçyk. Beýikligi 0,14 m. Miladydan öňki IV müňýyllygyň ortasy

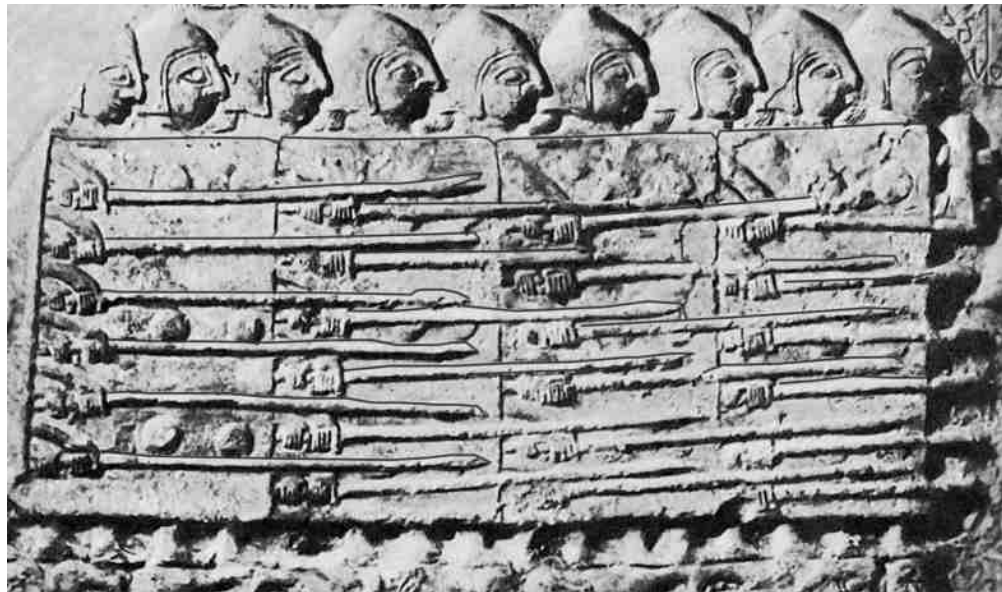
94-nji surat. Urdaky zikkurat. Miladydan öňki III müňýyllygyň ortasy

95-nji surat. Kurliliň heýkeli. Ubaýd. Bazalt. Beýikligi 0,375 m. Miladydan öňki III müňýyllygyň ikinji çärýegi

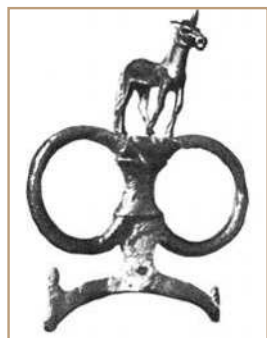
96-njy surat. Zenan hudaýynyň keşbi. Bölek. Aşunnak. Daş, bitum. Beýikligi 0,59 m. Miladydan öňki III müňýyllygyň ortasy.

97-nji surat. Patyşa Eanatumanyň stellasy. Lagaş. Arka ýüzüniň bölegi. Hek daş. Beýikligi 1,80 m. Miladydan öňki 2500-nji ýyl

98-nji surat. Ur-Nanše patyşanyň plitasy. Lagaş. Hek daş.
Beýikligi 0,40 m. Miladydan öňki III müňýyllygyň ortasy

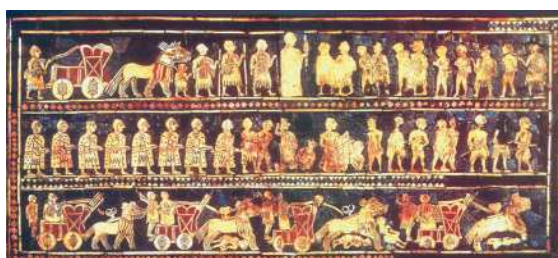
99-njy surat. At arabasynyň bezegi. Urdaky
patyşanyň guburhanasyndan. Elektr.
Beýikligi 13,5 m. Takmynan, miladydan
öňki 2600-nji ýyl

100-nji surat.
Öküz kelleli
arfa saz guraly

101-nji surat. Öküziň kellesi. Arfa
saz guralynyň ýokarky böleginiň
bezegi. Urdaky guburhanadan.
Altyn. Mozaika. Balykgulak.
Beýikligi 0,45 m. Takmynan,
miladydan öňki 2600-nji ýyl

102-nji surat. Urdaky «standart» - ýeňiş
mynasybetli toý dabarasynyň sahnasy.
Mozaika. Balykgulak, lazurit. Beýikligi
0,203 m. Takmynan, miladydan öňki
2600-nji ýyl

103-nji surat. Gadymy Sargon I kellesi. Ninewiýa. Mis. Beýikligi 0,366 m. Miladydan öňki XXIII asyr

104-nji surat. Patyşa Naram-Siniň lalubeýlerden üstün çykyşy. Suzydan tapylan. Bölek. Gumdaş. Beýikligi 2 m. Takmynan, miladydan öňki 2300-nji ýyl

105-nji surat. Lagaşyň häkimi Gudeanyň heýkeli. Bölek. Diorit. Beýikligi 1,05 m. Miladydan öňki XX asyr

106-njy surat. Lagaşyň häkimi Gudeanyň heýkeli. Bölek. Diorit. Beýikligi 1,05 m. Miladydan öňki XX asyr

107-nji surat. Patyşa Hamurapynyň kanunly stellasy. Ýokarky bölegi. Suzy. Diorit. Beýikligi 2,25 m. Miladydan öňki XVIII asyr

108-nji surat. Gurban etme sahnasy. Zimrilimyn köşgündäki diwar suratyndan bölek. Ini 1,35 m. Miladydan öňki XVIII asyr

109-njy surat. Zenan hudaý Iştaryň heýkeli. Mari köşgünden. Bölek. Hek daş. Beýikligi 1,4 m. Miladydan öňki XVIII asyr

110-njy surat. Tell-Halafdaky Kaparanyň gala girelgesindäki heýkeli. Bazalt. Miladydan öňki 1 müňýyllygyň başy

111-nji surat.
Tell-Halafdaky
Kaparanyň
köşgündäki
girelgäniň heýkel
sütünleri.
Bazalt. Miladydan
öňki I müňýyllygyň
başy

112-nji surat. Hudaýyň şekili. Tell-Halafdaky
Kaparanyň köşk ybadathanasynyň ortostatynyň
relýefi. Miladydan öňki I müňýyllygyň başy

113-nji surat. Ganatly hudaýlar. Relýef Aşşurnasirapal II Kalhudaky relýefi. Miladydan öňki 883-859-njy ýyllar

114-nji surat. Ganatly adam-öküz (şedu). Dur-Şarrukendaky Sargon II köşgüniň girelgesindäki heýkel bölegi. Alebastr. Beýikligi 4,2 m. Miladydan öňki 712-707-nji ýyllar

115-njy surat. Eli käseli patyşa Aşşurnasirapal II Kalhudaky köşgündäki relýefi. Bölek. Reňklenen alebastr. Miladydan öňki 883-859-njy ýyllar

116-nji surat. «Durmuş daragtynyň» öňündäki bürgüt kelleli hudaý. Bölek. Kalhudaky Aşşurnasirapal II köşgündäki relýef. Beýikligi 1,03 m. Miladydan öňki 883-859-njy ýyllar

117-nji surat. Şumer gahrymany Gilgamesh

118-nji surat. Şirleriň awlanylyşy. Kalhudaky Aşşurnasirapal II köşgündäki relýef. Alebastr. Beýikligi 0,92-0,95 m

119-njy surat. Uly ýolbarsyň awlanyşy. Bölek. Ninewiýadaky Aşşurbanapalyň köşgündäki «Uly ýolbarsyň awlanyşy» relýefiň bölegi. Relýefiň beýikligi 1,60 m. Takmynan, miladydan öňki 668-626-njy ýyllar

120-nji surat. Assiriýaly wezirler. Tell-Borsippdaky Şamşillu hökümdarynyň köşgündäki diwar suratyndyň bölügi. Beýikligi 0,407 m. Miladydan öňki VIII asyr

121-nji surat. Wawilondaky Iştar hudaýyň derwezesi. Täzeden dikeldilen

122-nji surat. Persepoldaky Kserks patyşanyň köşgüniň propileýleriniň ganatly öküzleriň şekilleri. Daş. Miladydan öňki V asyryň birinji ýarymy

123-nji surat. Öküziň şekili. Persepoldaky propileýleriň heýkel bölegi. Takmynan, beýikligi 8 m. Miladydan öňki V asyryň birinji ýarymy

124-nji surat. Salgyt getirýänler. Persepoldaky apadananyň başgaňçagynyň relýefi. Bölek. Daş. Miladydan öňki VI asyryň soňy – V asyryň birinji ýarymy

125-nji surat. Persepoldaky Kserks köşgüniň girelgelerindäki patyşanyň ganatly öküziň şekili. Daş. Miladydan öňki V asyryň birinji ýarymy

126-njy surat. Suzydaky köşk toplumy. Gaplaň bedenli, adam kelleli sfinksler. Sırçаланan keramika pannosy. Miladydan öňki VI asyr

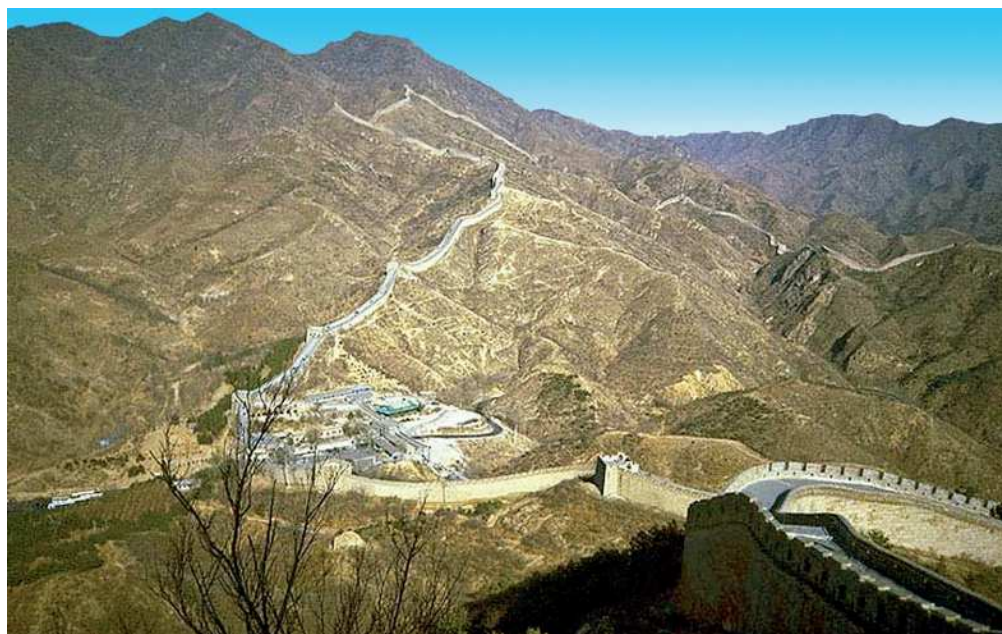

127-nji surat. Persepoldaky apadananyň esger şekilleriniň relýefi. Daş. Miladydan öňki VI asyryň soňy – V asyryň birinji ýarymy

129-njy surat. Hytaý diwary. Miladydan öňki IV–III asyr

128-nji surat. Artakserks II elamly esgeri. Suzdaky köşk toplumynyň sırçаланan relýefi. Miladydan öňki IV asyryň I ýarymy

130-njy surat. Hytaý diwary. Miladydan öňki IV-III asyrlar

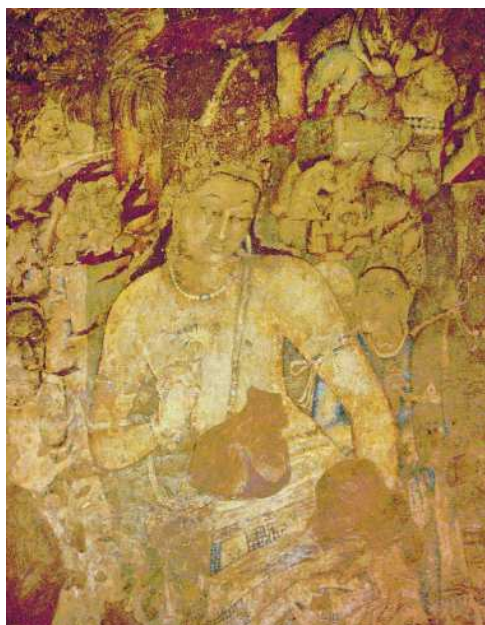
131-nji surat. Mazardaky keramiki goragçy esgerleriň heýkelleri. Şandun-Siçuan

132-nji surat. Mazardaky keramiki goragçy esgeriň heýkeli. Şandun-Siçuan

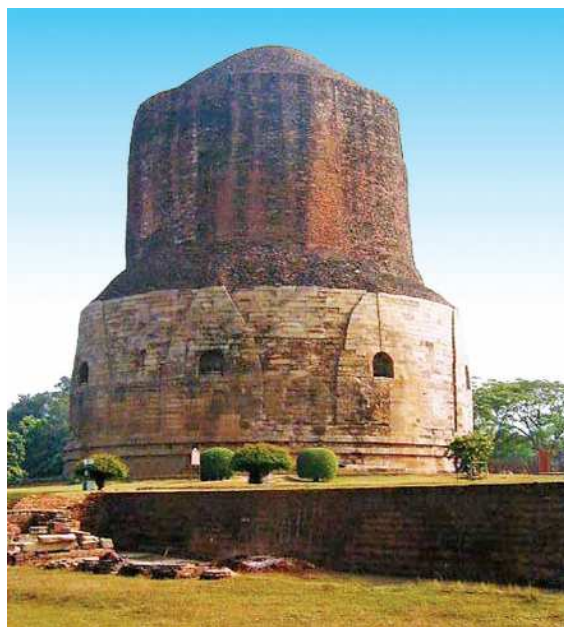
133-nji surat. Mazardaky keramiki atyň kellesi. Bölek. Şandun-Siçuan

134-nji surat. Bodhisattwa. Padmapani. Dag ybadathana freskasynyň bölegi. Ajanta. VI asyr

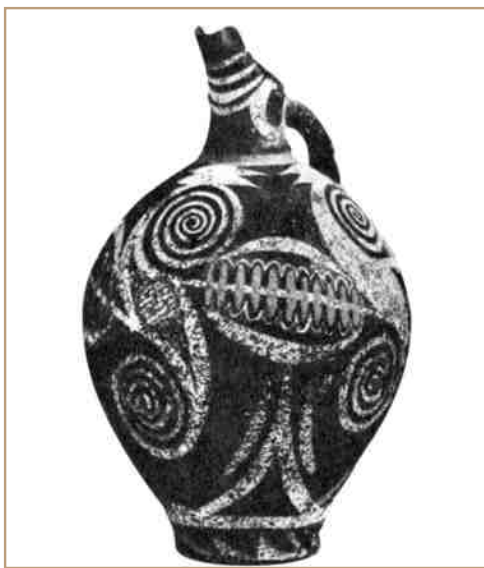
135-nji surat. Stupa ybadathanasy we derwezesi. Sanji. Miladydan öňki I asyr

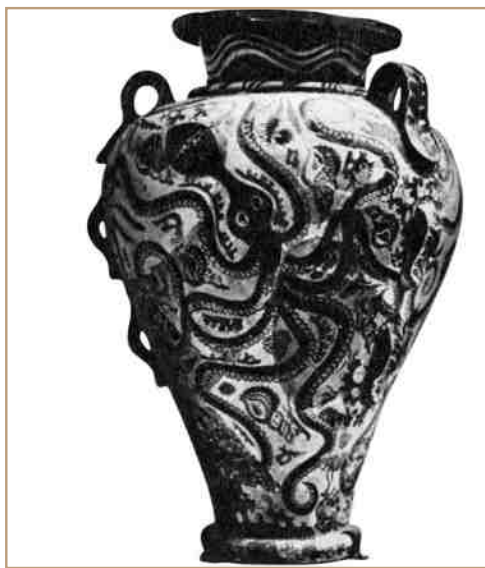
136-njy surat. Stupa ybadathanasy
we derwezesi. Sarnadh. Miladydan
öňki III asyr

137-nji surat. Karlidaky çäýtya – dag ybadathanasy.
Miladydan öňki I asyr–miladynyň I asyry

138-nji surat. „Kameros“ stilli waza. Fest. Beýikligi 0.26 m. Miladydan öňki XVIII asyr

139-njy surat. “Deňiz” stilli waza. Krit. Toýun. Miladydan öňki 160-njy ýyl

140-njy surat. Altyn maska. Afiny. Miladydan öňki XVI asyr

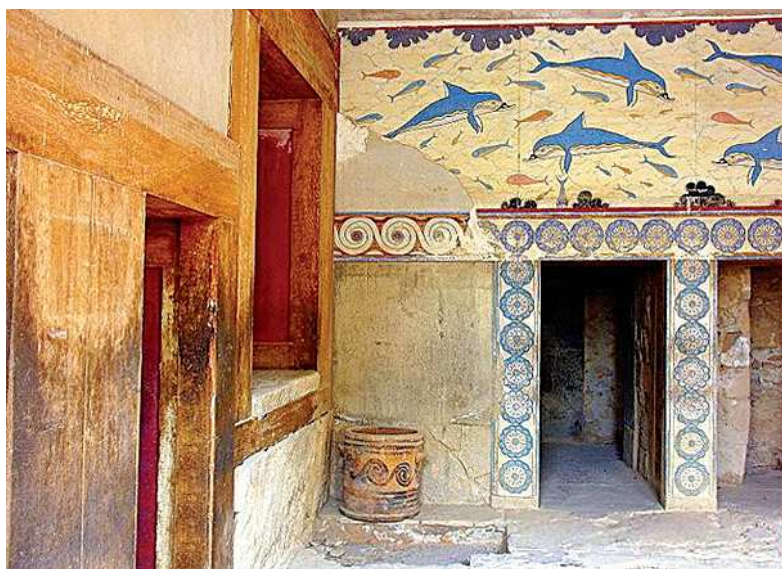
141-nji surat. Ýekegapanyň awlanyşy. Tirinf. Freska. Miladydan öňki XV asyr

142-nji surat. Parižli zenan. Knoss. Miladydan öňki XV asyr

143-nji surat. Ýöräp barýan şazada. Knoss. Freska. Toýun. Boýy 0,25m. Miladydan öňki 1800-nji ýyl

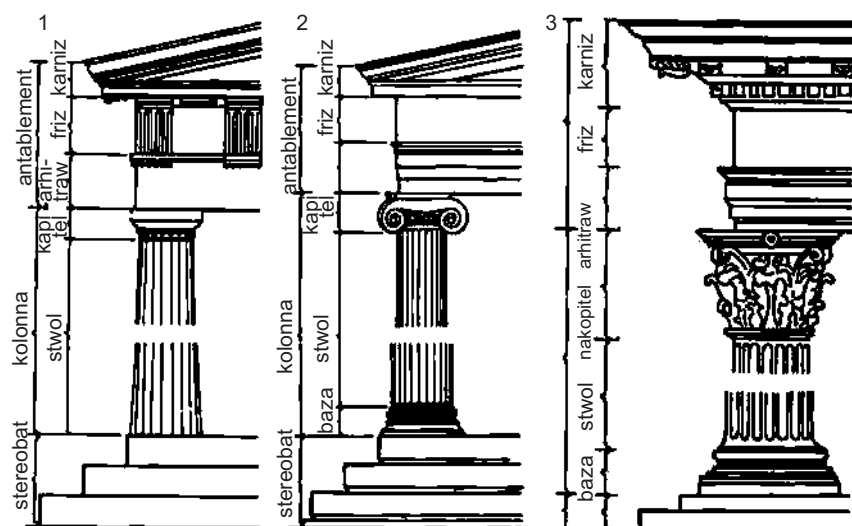
144-nji surat. Uçup barýan balyklar. Knoss. Miladydan öňki XVI asyr

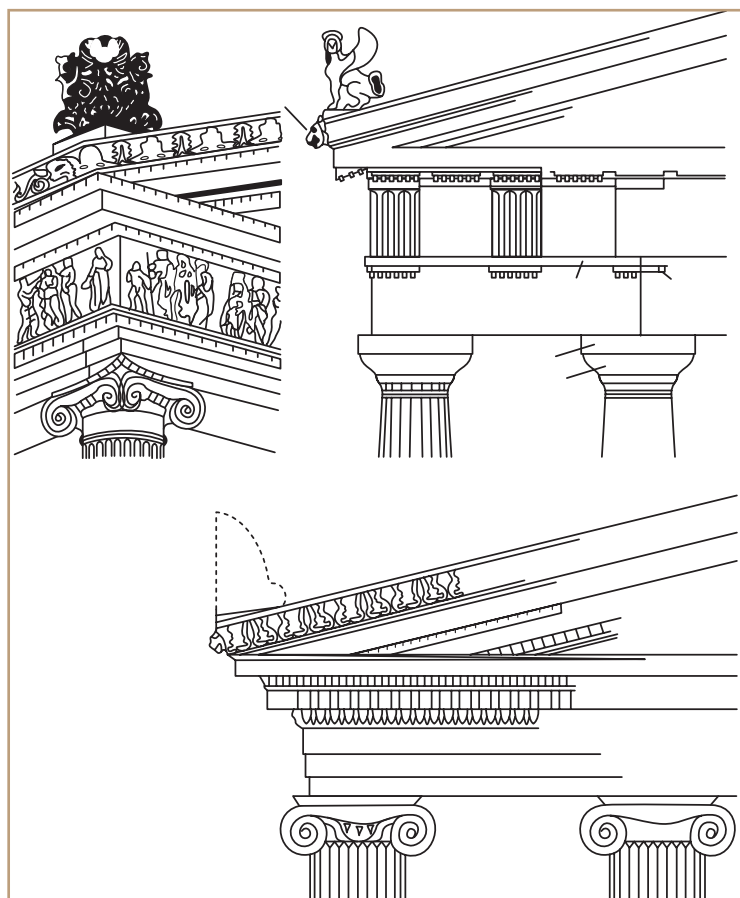
145-nji surat. Mikendaky „Ýolbarsly derweze.“ Miladydan öňki XIV-XIII asyrlar

146-njy surat. Gyzlar. Freska. Knoss. Miladydan öňki XIII–XII asyrlar

147-nji surat. Grek order düzümi. 1. Dorik , 2. Ionik, 3. Korinf. Miladydan öňki VII–VI asyrlar

148-nji surat.
Orderleriň
Antablement, bölek

149-njy surat.
Gera II
ybadathanasy.
Pestum. Miladydan
öňki 560-njy ýyl

150-nji surat. Kora.
Mermer. Boýy 1.67 m.
Miladydan öňki VI asyr

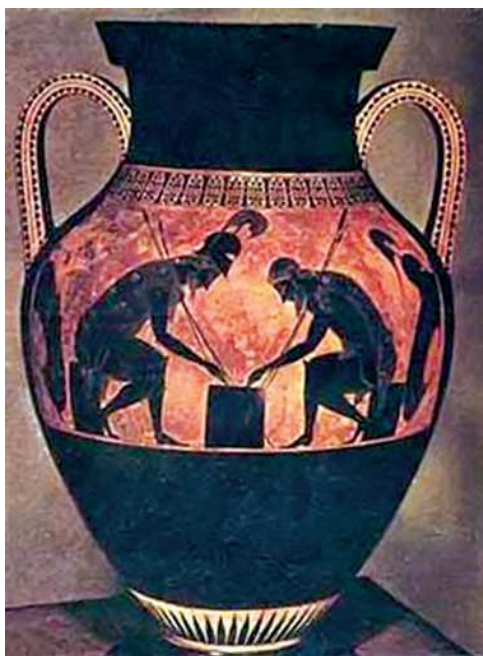
151-nji surat. Kora. Reňklenen mermer. Boýy
1.82 m. Miladydan öňki 520-nji ýyl

152-nji surat. Grek wazalarynyň esasy görnüşleri

153-nji surat. Krator Fransua.
Paçyk. Miladydan öňki 570-nji
ýyl

154-nji surat. Waza ýazgylary. Eksekiý. Gara sudurly amforanyň «Ahil we Aýaks» ýazgysy. Toýun. Boýy 0,67 m. Miladydan öňki 540-530-njy ýyllar

155-nji surat. Polignotyň stili. Gahryman we Gerakl. Altyn sudurly krateriň şekilleri. Orwiýeto. Bölek. Takmynan, miladydan öňki 450-nji ýyl

156-njy surat. Ýewfroniý “Laçyn guşly waza”. Miladydan öňki 510-500-nji ýyllar

157-nji surat. Binagär Mnezikl. Afiny akropoldaky Propileýleriň demirgazyk ganaty. Miladydan öňki. 437-432-nji ýyllar

158-nji surat. Binagär Kallikrat. Nika Apteros – Ýeňiş hudaýynyň ybadathanasy. 4,18x3,78m. Miladydan öňki 447-424-nji ýyllar

159-njy surat. Binagärler Iktin we Kallikrat. Parfenon ybadathanasy. 69,5 x30,9m. Miladydan öňki 447-432-nji ýyllar

160-njy surat. Fidiýniň “Afiny Pallada” atly heýkeli. Mermer göçürmesi. Boýy 3 m.
Miladydan öňki 438-nji ýyl

161-nji surat. Erehteonyň Kariatidaly portigi. Miladydan öňki 420-406-njy ýyllar

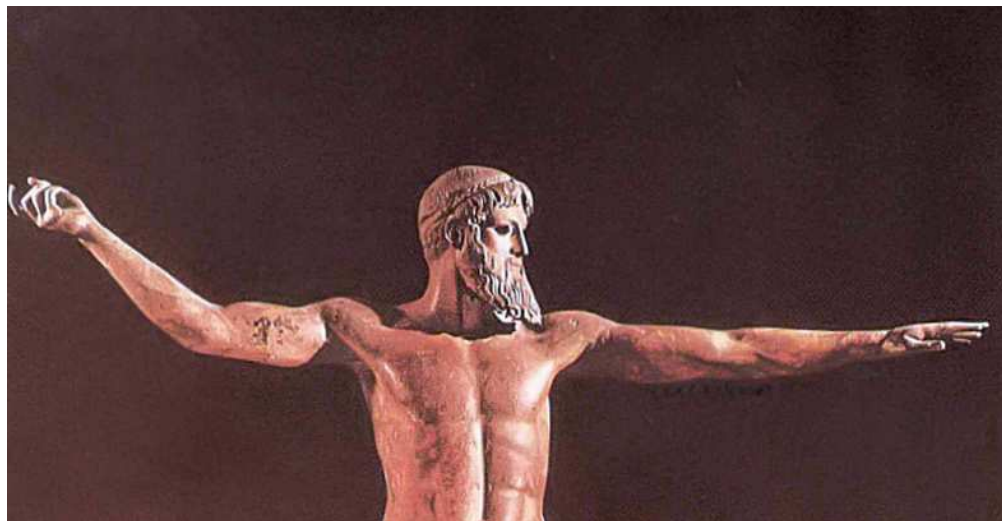
162-nji surat. Afina Afaýa hudaýynyň Egin adasyndaky ybadathanasy. Miladydan öňki 490-njy ýyl

163-nji surat. Gerakl. Olimpia şäherindäki Zews hudaýynyň ybadathanasyndaky metopanyň bölegi. Miladydan öňki V asyr

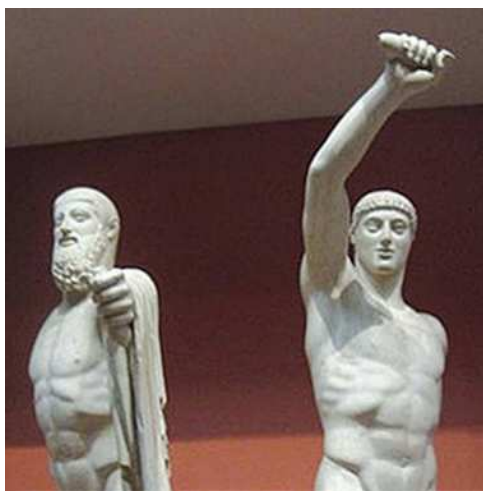
164-nji surat. Delfdaky paýtuňçynyň heýkeli. Bürünç. Beýikligi 1,80 m. Miladydan öňki 447-nji ýyl

165-nji surat. Zews hudaýynyň heýkeliniň bölegi. Bürünç. Boýy 2.09 m. Miladydan öňki 460-njy ýyl

166-njy surat. Afroditanyň dogulyşy.«Tron Lýudowizi» relýefyň bölegi.
Mermer.1,04x1,44m. Miladydan öňki 469-njy ýyl

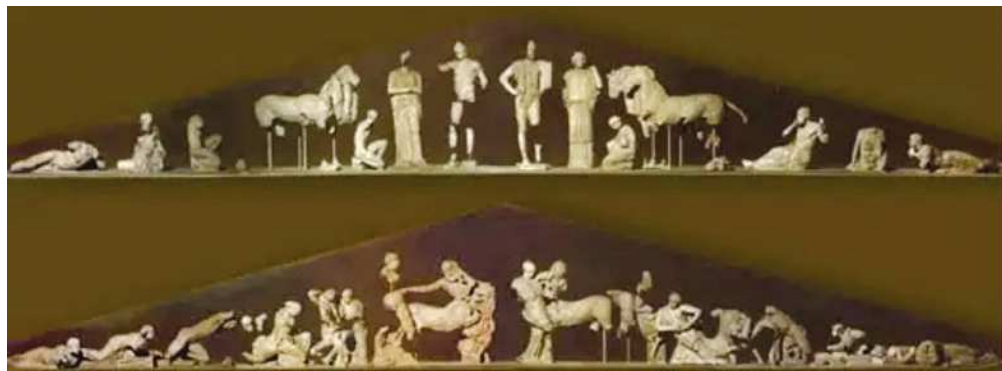

167-nji surat. Kritiý we
Nesiot. Zalymyň ganhor-
lary Garmodiý we Aris-
togiton.Bölek. Mermer.
Täzeden dikeldilen. Boýy
1,95m. Miladydan öňki
477-nji ýyl

168-nji surat. Olimpia şäherindäki
Zews hudaýynyň heýkeli. Dikeldi-
len. Miladydan öňki V asyr

169-njy surat. Apollon. Olimpiýa
şäherindäki Zewsiň günbatar frontonynyň
heýkeli. Bölek. Mermer. Umumy beýikligi
3,15m. Miladydan öňki IV asyr

170-nji surat. Olimpiýa şäherindäki Zews ybadathanasynyň günbatar frontony.
Miladydan öň 465-nji ýyl

171-nji surat. Olimpiýa şäherindäki Zews ybadathanasynyň gündogar frontony.
Miladydan öňki 465-nji ýyl

172-nji surat. Miron. Disk atyjy. Mermer. Rim göçürmesi. Asyl nusgasy бүрүнç. Beýikligi 205 m. Takmynan, miladydan öňki 460-njy ýyl

173-nji surat. Miron. Afiny we Marsiý. Tazedan işlenen rim göçürmesinden. Takmynan, miladydan öňki 460-njy ýyl

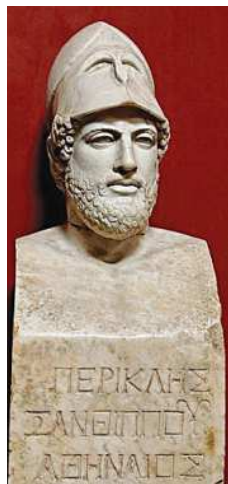
174-nji surat. Fidiý. Diona we Afrodita. Parfenonyň gündogar tarapyndaky frontondan. Mermer. 1,30 x 2,30 m. Miladydan öňki 445-435-nji ýyllar

175-nji surat. Fidiý. Afina we Gefest. Afina berilýän peplosy kabul edýän ruhanylar. Atly Parfenonyň friziniň relýef bölegi. Mermer. Beýikligi 1m. Miladydan öňki 440-435-nji ýyllar

176-njy surat. Fidiý. Poseýdon, Apollon we Artemida. Parfenonyň friziniň relýef bölegi. Mermer. Beýikligi 1m

177-nji surat.
Kresilaý. Perikliň
portreti. Beýikligi
0,5 m. Miladydan
öňki 440-430-njy
ýyllar

179-njy surat. Aýakgabyny
çözüp duran Nika. Mermer.
Miladydan öňki 410-400-nji
ýyllar

178-nji surat. Poliklet. Diadumen. Bűrünç. Rim göçürmesi. Bölek.
Boýy 1,98m. Miladydan öňki 430-njy ýyl

180-nji surat. Poliklet. Ýaralanan ama-
zonka. Bűrünç. Rim göçürmesi. Mermer.
Miladydan öňki 440-430-njy ýyllar

181-nji surat.
Epidawrdaky teatr.
Binagär Poliklet
„Kiçi“. Miladydan
öňki 330-njy ýyl

182-nji surat. Mawsol patyşanyň Gali-
karnas mawzoleýiniň bölegi. Miladydan
öňki 350-nji ýyl

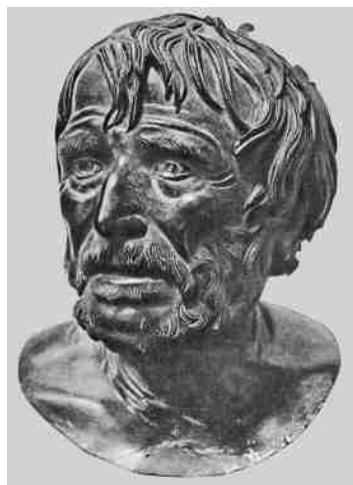
183-nji surat. Skopas. Wakhanka (Tans edýan
gyz). Rim göçürmesi. Beýikligi 0,45 m. Mi-
ladydan öňki 350-nji ýyl

184-nji surat. Lisipp. Ok atyp duran Erot.
Mermer. Bölek. Boýy 1.39. Miladydan öňki
330–320-nji ýyllar

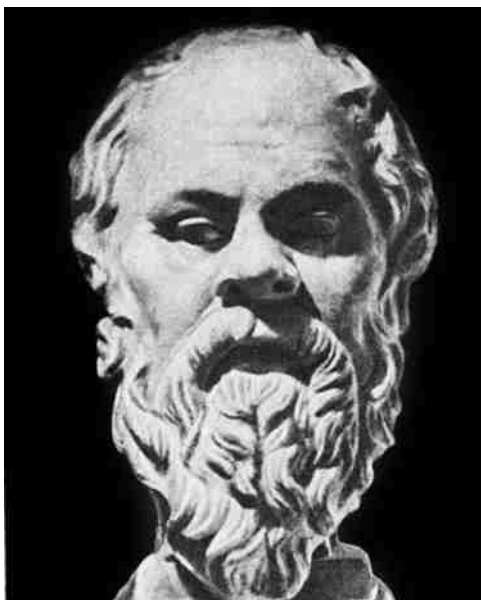
185-nji surat. Praksitel. Hažyga seredýän oglan. Mermer. Beýikligi 2,04 m. Miladydan öňki 330-320-nji ýyllar

187-nji surat. Filosofyň heýkeli. Näbelli awtor. Miladydan öňki IV asyr

186-njy surat. Lisipp. Aleksandr Makedonlynyň kellesi. Bölek. Mermer. Ellin göçürmesi

188-nji surat. Lisipp. Sokrat. Mermer. Rim göçürmesi. Beýikligi 0,35 m. Miladydan öňki 330-320-nji ýyllar

189-njy surat. Aleksandriýa şäherindaki Faros ody. Dikeltme.
Miladydan öňki 332–331-nji ýyllar. Beýikligi 140 m

190-njy surat. Boýef. Gazly oglanjyk. Boýy
– 0,92 m. Mermer. Rim göçürmesi. Milady-
dan öňki III asyryň soňy – II asyryň başy

191-nji surat. Ptolomeý we Arsinoý.
Ganzagyň kameýasy. Sardoniks. Beýikligi
0,15 m. Miladydan öňki III asyr

192-nji surat. Pergamdaky Zews hudaýynyň ybadathanasy. Umumy görnüşi. Dikeltme. Miladydan öňki 180-nji ýyl

193-nji surat. Samofrakiýaly Nika. Mermer. Boýy 2,92 m. Bölek. Miladydan öňki III asyr

194-nji surat. Pergamdaky Zews hudaýynyň ybadathanasynyň uly frizinden bölek. Zews we gigant Porfirion. Mermer. Beýikligi 3,59 m. Miladydan öňki 180-nji ýyl

195-nji surat. Pergamdaky Zews hudaýynyň ybadathanasy uly frizinden bölek. Afiny, Alkioneý, Nika we Geýa. Mermer. Beýikligi 3,59 m. Miladydan öňki 180-nji ýyl

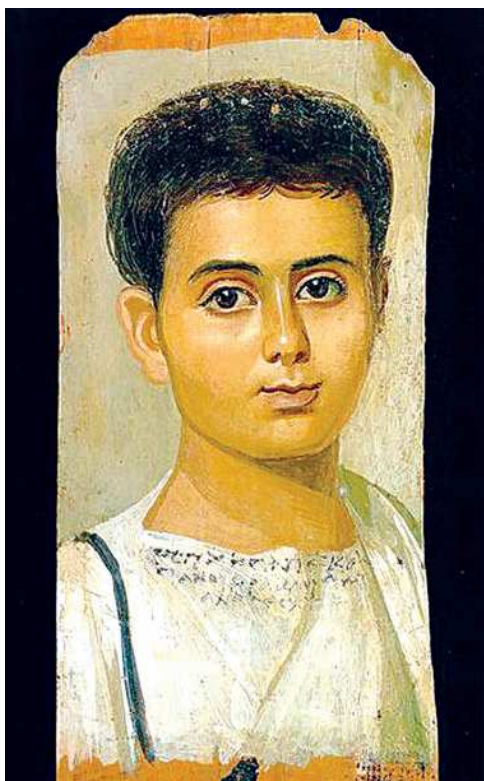
196-njy surat. Agesandr, Polidor we Afinador.
Laokoon. Mermer. Beýikligi 2,12 m.
Miladydan öňki 27-nji ýyl

197-nji surat. Ýaş gyzyň portreti. Faýum. Agaç,
ýagly reňk, mum. Beýikligi 0,29 m. Miladynyň
II-III asyrlary

198-nji surat. Rodos adasyndaky Gelios – Gün
hudaýynyň heýkeli. Miladydan öňki II–I asyrlar

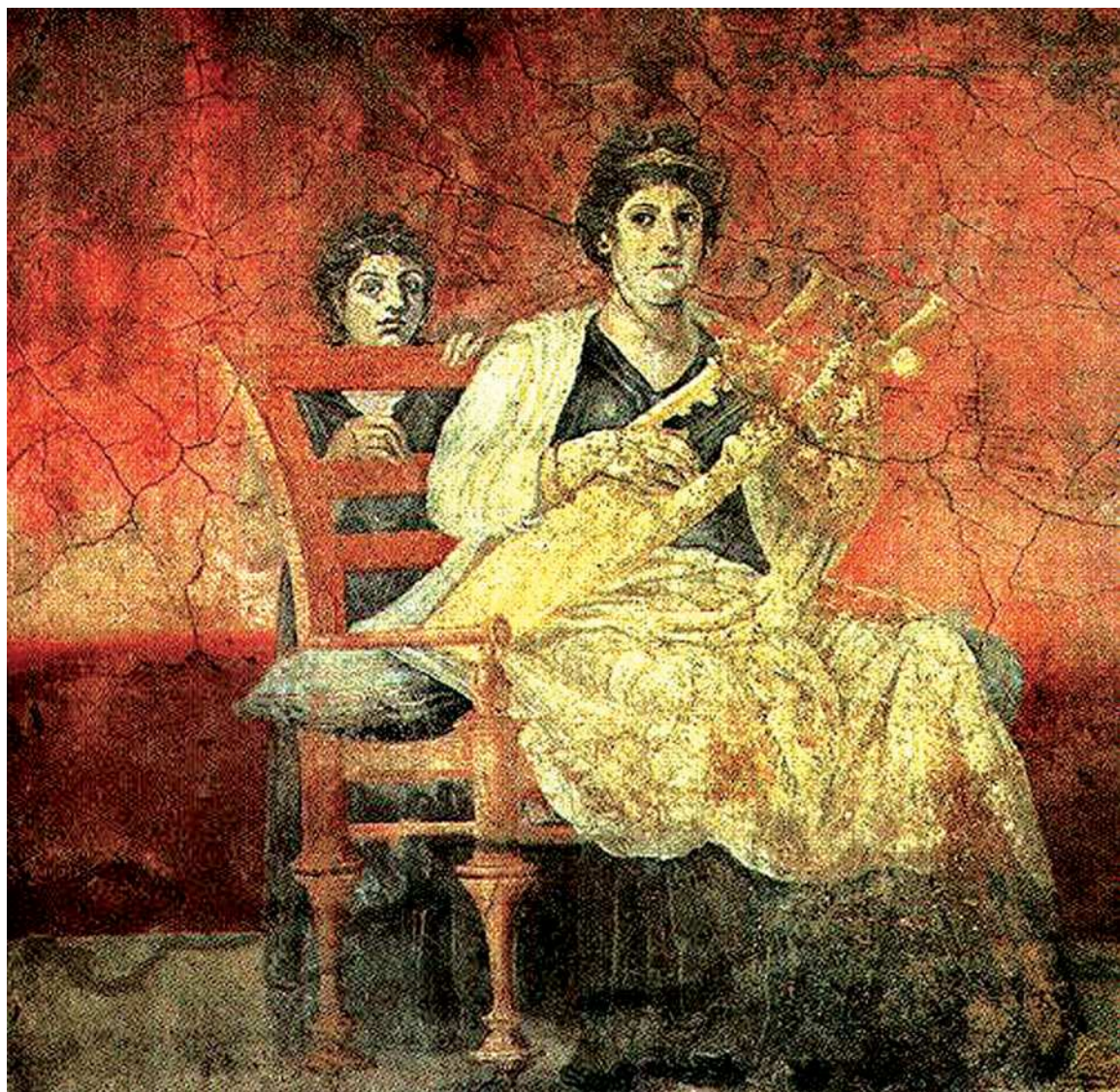
199-njy surat. Ýaş oglanyň portreti. Faýum. Agaç, ýagly reňk, mum. Beýikligi 0,29 m. Miladynyň II–III asyrlary

200-nji surat. Pompeýdäki mozaýka. Mozaýka. Takmynan, miladydan öňki 79-njy ýyl

201-nji surat. Pompeýdäki Wettiýewiň öýüniň diwar suraty. Böllek. Takmynan miladydan öňki 79-njy ýyl

202-nji surat. Eli saz gurally zenan. Sinistra Willasynyň diwar suraty. Miladydan öňki I asyr

203-nji surat. Dariý I. Mozaýka.
Bölek. Miladydan öňki III asyr

204-nji surat. Etruriýa. Nekropol. Umumy
görnüşi. Miladydan öňki VI asyr

205-nji surat. Meýlisde. Tarkwinadaky Lwisiň mazarynyň freskasy. Bölek.
Takmynan, miladydan öňki 520-nji ýyl

206-njy surat. Wulka. Apollonyň kellesi.
Toýun. Miladydan öňki 520–500-nji ýyllar

207-nji surat. Weý şäherindäki etrusk
heýkeltaraşy Wulka. Bürünç

208-nji surat. Etrusk är-aýalyň şekilli sarkofagy. Çerweter. Miladydan öňki VI asyryň başy

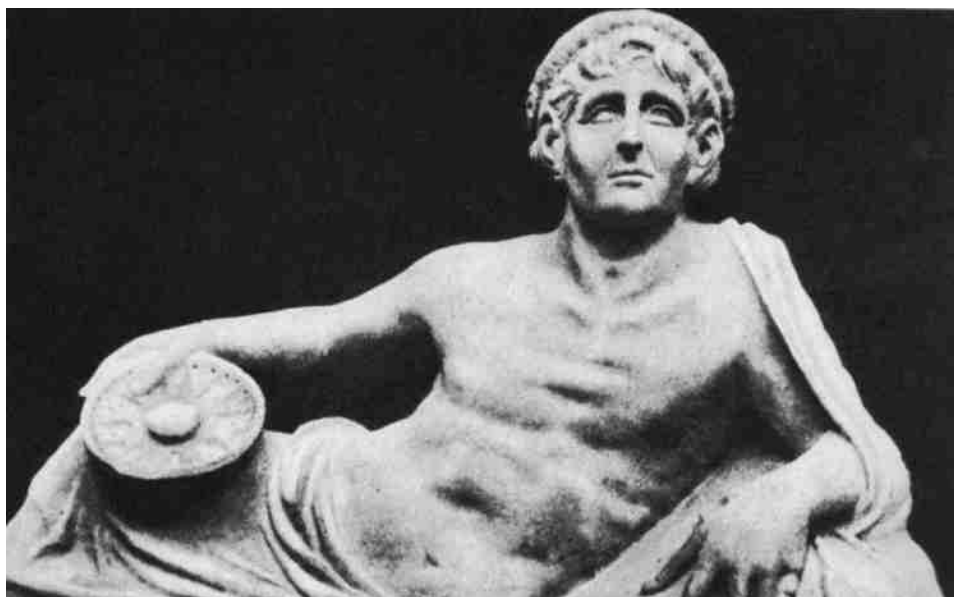
209-njy surat. Kapitoliýa möjegi. Bűrünç. Miladydan öňki V asyr

210-njy surat. Himera. Aressa. Bűrünç. Takmynan, miladydan öňki 300-nji ýyl

211-nji surat. Kanopa – gap. Kýuzi. Toýun. Takmynan, miladydan öňki 600-nji ýyl

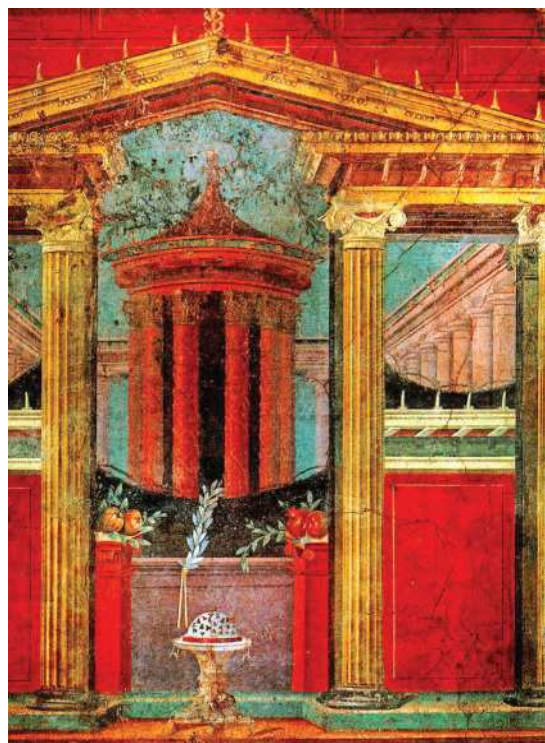
212-nji surat. Etrusk adam şekilli sarkofagyň gapagy. Alebastr. Miladydan öňki II asyr

213-nji surat.
Appiýew ýoly.
Miladydan öňki
II asyr

214-nji surat. Fortuna Wirilis – Ykbal
hudaýynyň ybadathanasy. Miladydan öňki
I asyr

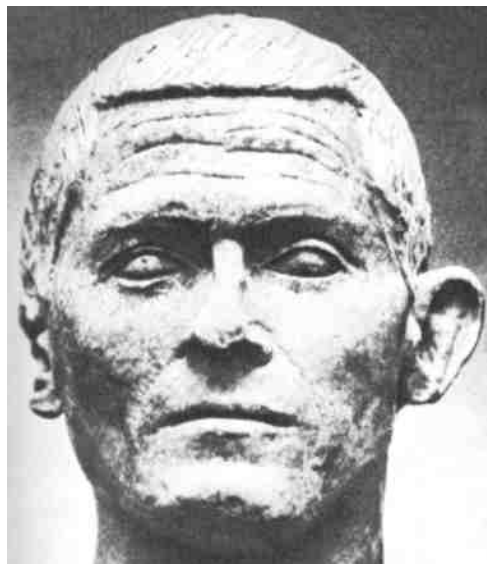
215-nji surat. «Bagş etme» sahnaly suratyndan
bölek. Pompeýdäki Mistereiýa willasynyň diwar
rospisi. Miladydan öňki 60-njy ýyl

216-nji surat. Ekswiline mazarlygyň taryhy
sahnaly diwar suraty. Bölek.
Beýikligi 0,8 m. Miladydan öňki III asyr

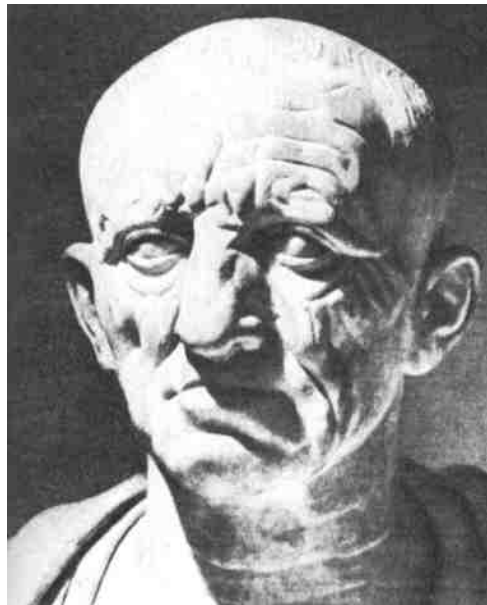
217-nji surat. Gerakl we Telef, Gerkulanum.
Bölek. Boýy 2,02 m. Miladydan öňki II asyr

218-nji surat. Seradaky näbelli adamyň portreti. Toýun. Beýikligi 0,33 m. Miladydan öňki I asyryň ortalary

219-njy surat. «Bagş etme» sahnaly diwar suratyndan bölek. Pompeýdäki Mistereiýa willasynyň diwar suratyndan. Miladydan öňki 60-njy ýyl

220-nji surat. Näbelli adamyň portreti. Mermer. Beýikligi 0,35m. Miladydan öňki 100–50-nji ýyllar

221-nji surat. Näbelli zenanyň portreti. Bölek. Mermer. Beýikligi 1,82m. Miladydan öňki I asyryň ortasy

222-nji surat. Brutýň portreti. Mermer.
Beýikligi 0,28 m. Miladydan öňki I asyryň
ortalary

223-nji surat. Awl Metell (Orator). Bűrünç.
Miladydan öňki 80-nji ýyl

224-nji surat. Nima şäherindäki psewdoperipter ybadathanasy.
(Awgust binagärçiligiň stiline). Miladydan öňki I asyr

225-nji surat. Gard akwedugy. III asyr

226-njy surat. Nima şäherindäki kolizeý. Miladynyň I asyry.

227-nji surat.
Nimadaky amfiteatr.
Bölek. Miladydan
öňki I asyr.

228-nji surat. Imperator Titiň dabaraly
geçelgesi. Ölçeği 14,41x13,9 m.
Miladydan öňki 81-nji ýyldan soň

229-njy surat. Kolizeý. Beýikligi 48,5m. Miladynyň 70-90-njy ýyllary

230-njy surat. Binagär Apollodor Damasskiý. Panteon. Miladydan öňki 118–125-nji ýyllar.
Içki giňişligiň bölegi

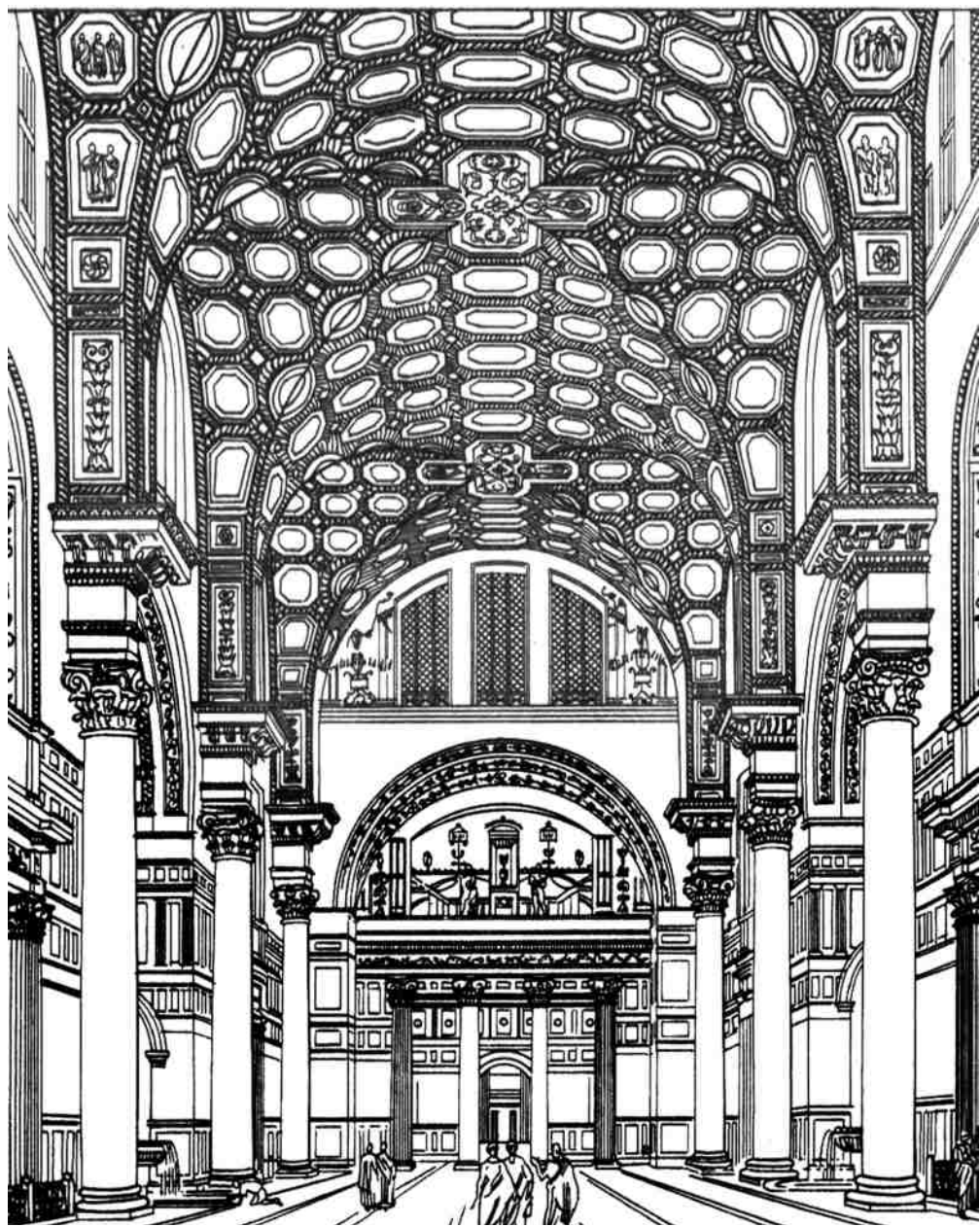
231-nji surat. Binagär Apollodor Damasskiý. Panteon. Miladydan öňki 118–125-nji ýyllar

232-njy (a) surat. Rim legionlary. Relýefiň bölegi. Traýan imperatoryň sütüninden. Miladynyň 113-nji ýyly

233-nji surat. Imperator Traýanyň forumy. Rim. Miladynyň I asyry

234-nji surat. Imperator Karakallanyň termasy. Tepidariý. Rim. Miladynyň 210-njy ýyly.
Täzeden dikeldilen

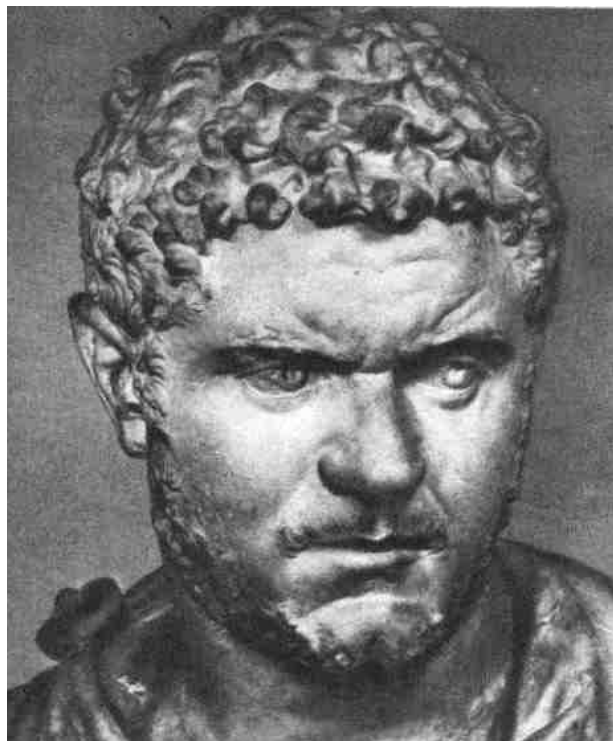
235-nji surat. Mars meýdançasýnda Parahatçylyk binasy. Ölçeği 10,55x11,60 m. Miladynyň 13–9-njy ýyllary

236-njy surat. Prima Portadaky Imperator Awgustyň heýkeli. Bűrünç. Miladynyň I asyry

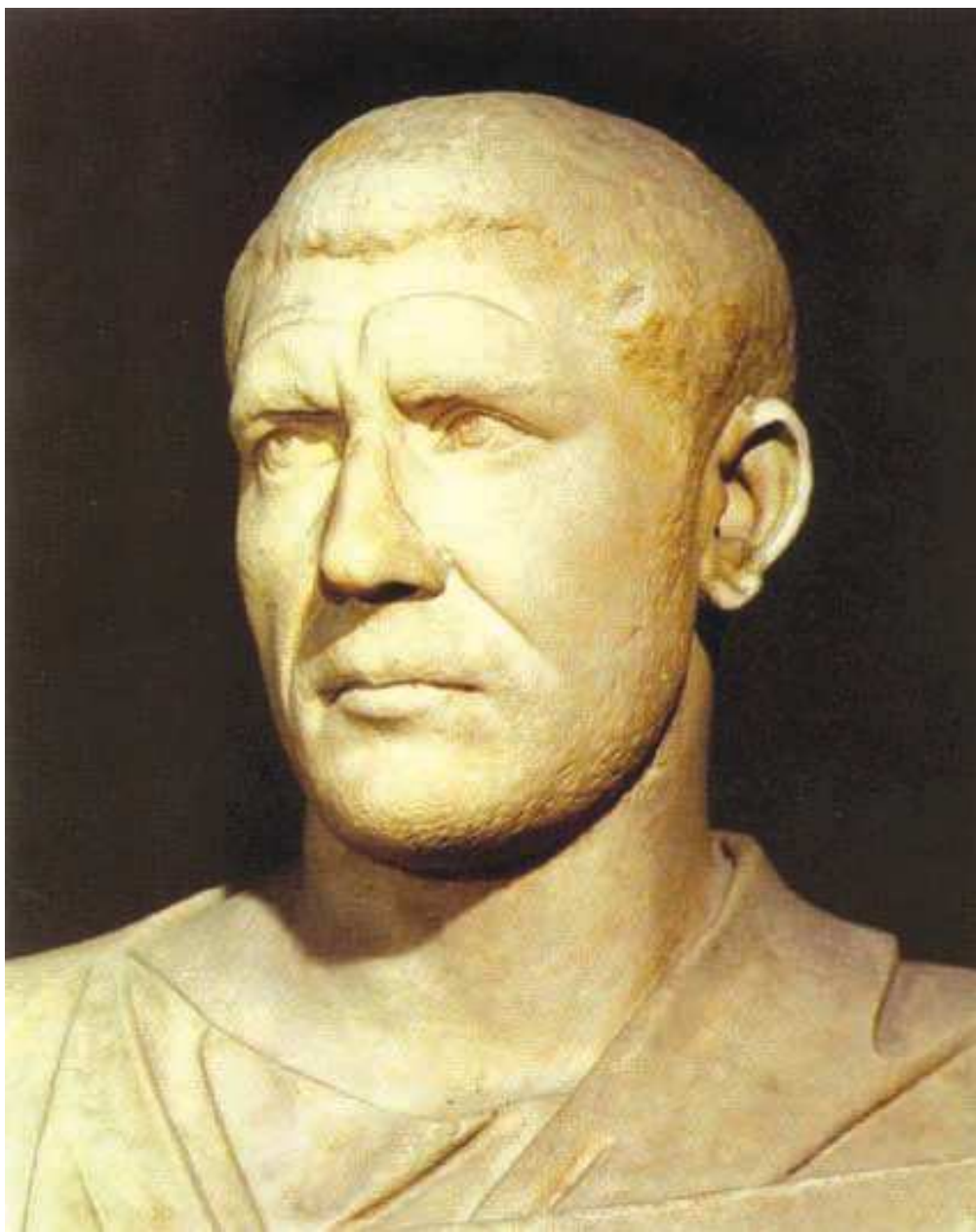
237-nji surat. Imperator Neron. Mermer. Beýikligi 0,31 m. Miladynyň 60–68-nji ýyllary

238-nji surat. Imperator Kara-
kalla. Mermer. Beýikligi 0,5 m.
Miladynyň 244-249-njy ýyllary

239-njy surat.
Imperator Mark
Awrelýiniň atly heý-
keli. Bürünç. Rim.
Miladynyň 170-nji
ýyly

240-njy surat. Arawiýaly Filip. Mermer. Miladynyň III asyrynyň 30-njy ýyly

241-nji surat. Zenan Ýuliýa Domnanyň portreti. Mermer. Beýikligi 0,60 m. Miladynyň 200–210-njy ýyllary

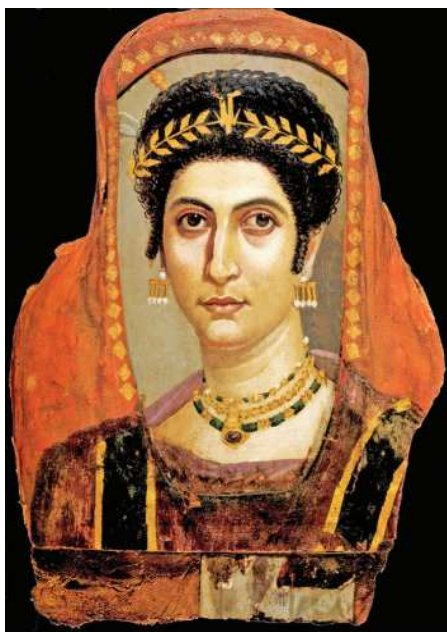
242-nji surat. Näbelli aýalyň portreti. Mermer. Beýikligi 0,63 m. Miladynyň 90–100-nji ýyllary

243-nji surat. Palmira şäherindäki esasy sütünli köçe. Miladynyň II asyry

244-nji surat. Baalbek ybadathanasynyň korinf sütünleri. Palmira şäheri.
Miladynyň III asyry.

245-nji surat. Zenan portreti. Faýum
(ýa-da Fiwy). Enkaustika. Beýikligi 0,29 m.
Miladynyň II–III asyry.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söymek bagtdyr. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. III tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. IV tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen halkynyň kemala gelmegi we dünýä medeniýetiniň ösüş taryhy.// Halkara ylmy maslahatyň makalalar ýygyny. 2011-nji ýylyň 23–24-nji fewraly. – A.: «Ylym», 2011
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Janly rowaýat. Türkmen halylarynyň baky gözelligi baradaky kitap. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen medeniýeti. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
10. *Esenow B., Çaryýew G.* Gadymy Gündogaryň taryhy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
11. *Esenow B., Agamyradowa M.* Gadymy Rimiň taryhy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.
12. *Esenow B., Çakanow H.* Gadymy dünýä taryhy (Gresiýa). – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.

13. Türkmenistanyň taryhy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
14. Ýagşymyradow N. Çeper tankyt sungatynyň amallary. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
15. Ýagşymyradow N. Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy. – A., 2013.

GADYMY GÜNDOGAR SIWILIZASIÝALARYŇ SUNGATY BOÝUNÇA EDEBIÝATLAR

Sungat we medeniýet hakynda

1. Авдиев В.И. История Древнего Востока/ Учебник для студ. историч.ф-тов.-3-е изд. – М.: Высшая школа, 1970.
2. Белицкий Марианн. Забытый мир шумеров. – М.: Наука, 1980.
3. Бернхардт К. Х. Древний Ливан. – М.: Наука, 1982.
4. История Древнего Востока/Под ред. В.И.Кузищина: Учебник для студ-тов по спец. «История». – М.: Высшая школа, 1979.
5. История Древнего Востока/Под ред. И.М.Дьяконова. В трех частях – М.: Наука, 1988.
6. История Древнего Востока/Под ред. И.М.Дьяконова, В.Д.Нероновой, И.С.Свенцицкой. В трех книгах: I – ранняя древность; II – расцвет древних обществ; III – упадок древних обществ. – М.: Наука, 1982.
7. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. – М.: Наука, 1980.
8. Кинк Х.А., Египет до фараонов. По памятникам материальной культуры. – М.: Наука, 1964.
9. Кленгель-Брандт Эвелин. Путешествие в древний Вавилон. – М.: Наука, 1979.
10. Клима Иозеф. Общество и культура древнего Двуречья. – Прага.: Артия, 1967.
11. Крамер Мэмюэль Н. История начинается в Шумере. – М.: Наука, 1965.
12. Культура Древнего Египта. Сб.ст. – М.: Наука, 1976.
13. Ллойд Сетон. Реки-близнецы. – М.: Наука, 1972, с. 3-72, 232-238.
14. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: Наука, 1982.
15. Оппенгейм А. Лео. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. – М.: Наука, 1980.

16. Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). – М.: Восточ. Лит-ра, 1959.
17. Пунин Андрей. Искусство Древнего Египта. Раннее царство. Древнее царство. Спб., Азбука – Классика, 2008.
18. Редер Д. Г. Черкасова Е.А. История Древнего мира. Ч. I. Первобытное общество и древний Восток: Учебное пособие для студ. истор. ф-тов педагогич. ин-тов. – М.: Просвещение, 1979, с. 99-287.
19. Савельева Т. Н. Как жили египтяне во времена строительства пирамид. – М.: Наука, 1971.
20. Тураев Б. А. История Древнего Востока. –М.: ОГИЗ-Соц.-эконом. изд-во, 1935.
21. Тутанхамон и его время: Сб.ст. – М.: Наука, 1975.
22. Хинц В. Государство Элам. – М.: Наука, 1977.
23. Хрестоматия по истории Древнего Востока: учеб.пособие для студ. вузов, обучающихся по спец. «История»: В двух частях. – М.: Высшая школа, 1980. – Часть первая, С. 3-59; часть вторая – С.3-74.
24. Хрестоматия по истории Древнего Востока/Под ред. В.В.Струве и Д.Г.Редера. – М.: Восточ. лит-ра, 1963. – С.3-370.

Mifologiýa, dessan, edebiyat hakynda

25. Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. –М.: Наука, 1982.
26. Афанасьева В. К. Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве. – М.: Наука, 1979.
27. Ключков И. С. Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время. – М.: Наука, 1983.
28. Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. –М.: Наука, 1975.
29. Липинская Ядвига, Марцияк Марек. Мифология Древнего Египта. – М.: Искусство, 1983.
30. Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии. – М.: Художеств.лит-ра, 1977.
31. Матье М. Э. Мифы Древнего Египта/Под ред. В.В.Струве. -Л.: ГЭ, 1940.
32. Матье М. Э. Древнеегипетские мифы. – М.:.-Д.; АН СССР, 1956.
33. Мифология древнего мира. – М.: Наука, 1977.
34. Мифы народов мира: В двух томах. – М.: БСЭ, 1980.
35. Франкфорт Г., Франкфорт Г. А., Уилсон Дж., Якобсен Т. В. В

преддверии философии. Духовные искания древнего человека. – М.: Наука, 1984.

36. Эпос о Гильгамеше («О все видавшем») /Переводы, комментарии и другие приложения М.М.Дьяконова. –М.-Л.: АН СССР, 1961.

37. *Вулли Леонард*. Ур халдеев. –М.: Восточ. лит-ра, 1961.

38. *Добльхоффер Эрнст*. Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письмена и языки. –М.: Восточ. лит-ра, 1963.

39. *Замаровский В.* Тайны хеттов. – М.: Наука, 1968.

40. *Картер Говард*. Гробница Тутанхамона /Отв.ред. И.С.Кацнельсон. – М.: Восточ. Лит-ра, 1959.

41. *Кацнельсон И. С.* Тутанхамон и сокровища его гробницы/Предисл. М.А.Коростовцева. -2-е изд. – М.: Наука, 1979.

42. *Керам К.* Боги, гробницы, ученые: Роман археологии. – М.: Иностр. лит-ра, 1960 –М.: Иностр. лит-ра, 1963.

43. *Керам К.* Узкое ущелье и Черная гора. – М.: Восточ. лит-ра, 1962.

44. *Коттрелл Леонард*. Во времена фараонов. – М.: Наука, 1982.

45. *Ллойд Сетон*. Археология Месопотамии. –М.: Наука, 1984.

46. *Маккуин Дж. Г.* Хетты и их современники в Малой Азии. – М.: Наука, 1983.

47. *Перепелкин Ю. Я.* Тайна золотого гроба. – М.: Наука, 1968.

48. *Уилбер Д.* Персеполь. Археологические раскопки резиденции персидских царей. –М.: Наука, 1977.

49. *Церен Э.* Библейские холмы. – М.: Наука, 1966. – 2-е изд., – М.: Правда, 1986.

Tehnikanyň, senetleriň, medeniýetleriň taryhy hakynda

50. *Кинк Х. А.* Художественное ремесло древнейшего Египта и сопредельных стран. –М.: Наука, 1976.

51. *Лукас А.* Материалы и ремесленные производства Древнего Египта. –М.: Иностр. Лит-ра, 1958.

52. *Павлов В. В. Ходжаш С. И.* Художественное ремесло Древнего Египта. – М.: Искусство, 1959.

Binagürligiň taryhy hakynda

53. Всеобщая история архитектуры. Уч. пособие для архитек.вузов и ф-тов: в 2-х томах. – Т.1 – М.: Лит-ра по строит., арх-ре и строй-матер., 1958; Т.2 – М.: Лит-ра по строит. арх-ре и строймат., 1962.

54. Всеобщая история архитектуры: В 12 т. – Т.I – М.: Лит-ра по строит., 1970.

55. *Замаровский Войтек*. Их величества пирамиды. – М.: Наука, 1981.

56. *Кинк Х. А.* Как строились египетские пирамиды. – М.: Наука, 1967.

57. *Кинк Х. А.* Древнеегипетский храм. – М.: Наука, 1979.

58. *Михаловский Казимеж*. Карнак. – Варшава: Аркады, 1970.

59. *Михаловский Казимеж*. Луксор. – Варшава: Аркады, 1972.

60. *Михаловский Казимеж*. Пирамиды и мастаба. – Варшава: Аркады, 1973.

Sungatyn taryhy

61. *Афанасьева В., Луконин В., Померанцева Н.* Искусство Древнего Востока. – Малая история искусства/Под общ.ред. И.С.Кацнельсона и др. –М.:Искусство, 1976.

62. *Блэк В. Б.* Искусство Древнего Востока (Древний Египет и Передняя Азия): Учеб. Пособие. –Л.,Ин-т им.Репина, 1986.

63. *Блэк В. Б.* Искусство Кавказа медного и бронзового века. – В. кн.: История искусства народов СССР. Т.I.: Искусство первобытного общества и древнейших государств на территории СССР/Под ред. А.Л.Монгайта и Н.В.Черкасовой. –М.:Изобр. Ис-во, 1971, с. 34-44.

64. *Блэк В. Б.* Монументальные росписи Передней Азии конца IV – первой половины I тысячел. до н.э. – Проблемы развития зарубежного ис-ва. Вып.IV: Тематич. сб.науч.тр. – Л.: Ин-т им.Репина, 1974.

65. *Блэк В. Б.* Пластика Передней Азии II-го первой половины I тыс. до н.э.: К проблеме интерпретации памятников, как произведений изобразительного искусства: Учебно-методическое пособие. Ч.I и II. – СПб.: Ин-т им.Репина, 1994.

66. *Блэк В. Б., Флиттнер Н. Д.* Искусство Древнего Востока. – В кн.: История искусства зарубежных стран. Первобытное общество, Древний Восток, античность: Учебник для высш.учебн.завед.иск-ва и культ. / Под ред. М.В.Доброклонского и А.П.Чубовой. – М.: Изобр. ис-во, 1979, с. 29-90.

67. *Дмитриева Н. А.* Искусство Древнего Египта. – В кн.: Краткая история искусства: Очерки. Вып.I: От древнейших времен по XVI в. – М.:Искусство, 1968, с. 21-54.

68. Книга для чтения по истории Древнего мира: Пособие для учащихся. /под ред. А.И.Немировского. – М.,1981.

69. Луконин В. Г. Искусство Древнего Ирана. – М.: Искусство, 1977.
70. Матье М. Э. Искусство Древнего Египта. – Л. – М.: Искусство, 1961.
71. Матье М. Э. Искусство Древнего Египта: Очерки истории и теории изобразительных искусств. – М.: Искусство, 1958; – М.: Искусство, 1970.
72. Матье М. Э., Афанасьева В. К., Дьяконов И. М., Луконин В. Г. Искусство Древнего Востока: Памятники мирового искусства. – М.: Искусство, 1968.
73. Немировский А. И. Книга для чтения по истории Древнего мира. – М., 1986.
74. Павлов В. В. Искусство Древнего Египта. – М.: АХ СССР, 1962.
75. Павлов В. В., Ходжаиш С. И. Египетская пластика малых форм. – М.: Искусство, 1985.
76. Пиотровский Б. Б. Искусство Урарту VIII-VI вв. до н.э. – Л.:ГЭ, 1962.
77. Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки: Сб.ст. – М.: Наука, 1973.
78. Флиттнер Н. Д. Культура и искусство Двуречья и соседних стран. – Л.М.: Искусство, 1958.
79. Ходжаиш С. И., Трухтанова Н. С., Оганесян К. Л. Эрбунни. Памятник урартского зодчества VIII-VII вв. до н.э. – М.: Искусство, 1979.
80. Шуринова Р. Искусство Древнего Египта. Живопись, скульптура, архитектура, прикладное искусство: Альбом со вступ. ст. – М.: Изобр. ис-во, 1972.

***Sungatyň taryhy boýunça albomlar we atlaslar. Muzeý ýygyndylary
boýunça neşirler we ýol görkezijiler. Kataloglar.***

81. Ланда Н. Б., Лапис И. А. Памятники искусства Древнего Египта в Эрмитаже/Под ред. Б.Б.Пиотровского; Альбом со вступ. ст. – Л.: Аврора, 1974.
82. Лапис И. А., Матье М. Э. Древнеегипетская скульптура в собрании Государственного Эрмитажа: Культура народов Востока: Материалы и исследования. – М.: Наука, 1969.
83. Матье М. Э., Павлов В. В. Памятники искусства древнего Египта в музеях Советского Союза: Альбом со вступ.ст. – М.: Изобр. ис-во, 1958.
84. Пиотровский Б. Б., Кармир-Блур: Альбом со вступ.ст. – М.: Аврора, 1978.

85. *Пиотровский Б. Б., Ланда Н. Б., Ланис Н. А.* Сокровища гробницы Тутанхамона. Каталог выставки со вступ.ст. –М.: Сов. Худ-к, 1973. – 2-е изд. –М.: Совр. Худ-к, 1974.

86. *Ходжаи С. И., Данилова И.* Египетское искусство в Государственном музее изобразительных искусств им. А.С.Пушкина: Альбом со вступ. ст. – М.: Изобр. ис-во, 1971.

ANTIK DÖWRÜŇ SUNGATY BOÝUNÇA EDEBIÝATLAR

Taryh, medeniýet, estetika.

1. Античная Греция. Т. I и II. – М.: Наука, 1983.

2. Античность как тип культуры/Отв. ред. А.Ф.Лосев.-М.: Наука, 1988.

3. *Бартонек А.* Златообильные Микены/Отв. ред. И автор послесловия А.И. Немировский. – М.: Наука, 1991.

4. *Бенгтсон Г.* Правители эпохи эллинизма. – М.: Наука, 1982

5. Быт и история в античности/Отв. ред. Г.С. Кнабе. – М.: Наука, 1988.

6. *Боннар Андре.* Греческая цивилизация. (Пер. с франц.). – М.: Искусство, 1992.

7. Властелины Рима: Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана/Под ред.А.И.Доватура. – М.: Наука, 1992.

8. *Гомер.* Илиада/Пер. Н.И. Гнедича. – М.: Худож. лит-ра, 1960.

9. *Гомер.* Илиада. Одиссея/Пер. Н.Гнедича, В.Жуковского. – Алма-Ата: Мектеп, 1986.

10. Жизнеописания знаменитых греков и римлян / Обработка М.Н. Ботвиника, М.Б.Рабиновича, Г.А. Стратановского: Книга для учащихся. – М.: Просвещение, 1987.

11. Знаменитые греки: Жизнеописание Плутарха/Обработка М.Н.Ботвиника и Г.А.Стратановского. – Л.: Учпедгиз, 1961.

12. История Древней Греции/Под ред. В.И. Авдиева и Н.Н. Пикуса. – М.: Высшая школа, 1962.

13. *Кнабе Г. С.* Древний Рим – История и повседневность: Очерки. – М.: Искусство, 1986.

14. *Ковалев С. И.* История Рима: Курс лекций/Под ред. Э.Д.Фролова. – Л.: ЛГУ, 1986.

15. *Кравчук Александр.* Перикл и Аспазия: Историко-художественная хроника (Пер. с польского). – М.: Наука, 1991.

-
16. *Кравчук Александр*. Троянская война: миф и история. (Пер. с польского). – М.: Наука, 1991.
 17. Культура Древнего Рима в 2-х томах/Отв. ред. Е.С. Голубцова. – М.: Наука, 1985.
 18. *Левек Пьер*. Эллинистический мир. (Пер. с франц.). – М.: Наука, 1989.
 19. *Лосев А. Ф.* История античной эстетики: Последние века. Кн. I и II. – М.: Искусство, 1988.
 20. *Лосев А. Ф.* Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: Искусство, 1976.
 21. *Лосев А. Ф., Тахо-Годи А.А.* Платон. Аристотель. – М.: Мол.гвардия, 1993.
 22. *Момизен Т.* История Рима / Подготовка текста и примеч. Ф.М. Лурье. – СПб.: Лениздат, 1993.
 23. *Немировский А. И.* Этруски. От мифа к истории / Отв. ред. И.С.Свеницкая. – М.:Наука, 1983.
 24. *Сергеенко М. Е.* Простые люди древней Италии. – М.: Наука, 1964.
 25. *Сергеенко М. Е.* Ремесленники Древнего Рима: Очерки, - М.: Наука, 1968.
 26. *Уколова В. И.* Поздний Рим: Пять портретов/Отв. ред. Л.П. Минович. – М.: Наука, 1992.
 27. *Фёдорова Е. В.* Императорский Рим в лицах/Отв. ред. А.Г. Бокжанин). М.: МГУ, 1979.
 28. Хрестоматия по истории Древнего Рима/Под ред. В.И.Кузищина. – М.: Высшая школа, 1987.
 29. *Шифман И. Ш.* Цезарь Август. – Л.: Наука, 1990.
 30. *Яннис Милладис*. Истории из Геродота. – М., 1983.

Din. Mifologiya .

31. *Кун Н. А.* Легенды и мифы Древней Греции. – М.: Учпедгиз, 1954 и 1957.
32. *Менар Рене*. Мифы в искусстве старом и новом. – М.: Мол.гвардия, 1992. – Репринтное воспроизведение издания 1900 г.
33. Мифы народов мира. Т.I и Т.II – М.: Сов. Энциклопедия, 1982.
34. Мифологический словарь. – М.: БЭС, Лада-Меком, 1992.
35. *Тимофеева Н. К.* Религиозно-мифологическая картина мира этрусков / Отв. ред. А.И. Немировский. – Новосибирск.: Наука, 1980.

Sungat. Binagärlik .

36. *Алпатов М.* Художественные проблемы искусства Древней Греции. – М.: Искусство, 1987.
37. Античные города Северного Причерноморья. – М.: Изд.АН СССР, 1955.
38. Античные мыслители об искусстве. – М.: Искусство, 1937.
39. Античные поэты об искусстве. – М.: ИЗОГИЗ, 1938.
40. Античная скульптура из собрания Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина: Каталог со вступ. стат. – М.: Изобр. Ис-во, 1987.
41. *Белов Г. Д.* Алтарь Зевса в Пергаме. – Л.: Гос. Эрмитаж, 1959.
42. *Белов Г. Д.* Терракоты Танагры. – Л.: Сов.художник, 1968.
43. *Блаватский В. Д.* Архитектура античного мира. – М.: Изд. Всес. Акад. Архитектуры, 1939.
44. *Блаватский В. Д.* Греческая скульптура. – М.: Искусство, 1939.
45. *Блаватский В. Д.* История античной расписной керамики. – М.: Изд. Московского университета, 1953.
46. *Бритова Н. Н.* Греческая терракота. – М.: Искусство, 1969.
47. *Бритова Н. Н.* Пракситель. – М.: Искусство, 1960.
48. *Вальдгауер О. Ф.* Римская скульптура в Эрмитаже. – Пг.: Брокгауз-Ефрон, 1923.
49. *Вальдгауер О. Ф.* Лисипп. – Берлин, 1923.
50. *Вальдгауер О. Ф.* Этюды по истории античного портрета. – Л.: СГИЗ-ИЗОГИЗ, 1938.
51. *Вальдгауер О. Ф.* Мирон. – Берлин, 1923.
52. *Виппер В. Р.* Искусство Древней Греции. – М.: Наука, 1972.
53. *Воицинина А. И.* Античное искусство. Исторический очерк. – М.: АХ СССР, 1962.
54. *Воицинина А. И.* Римский портрет Коллекция Государственного Эрмитажа: Каталог со вступ. ст. – Л.: Аврора, 1974.
55. Всеобщая история архитектуры. Т.1. Л., М.: Стройиздат, 1966-1967.
56. *Горбунова К. С.* Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже: Каталог со вступ. ст. – Л.: Искусство, 1983.
57. *Горбунова К. С., Передольская А. А.* Мастера греческих расписных ваз./Под ред. М.Э.Матъе. – Л.: ГЭ, 1961.
58. Эрмитаж. Ленинград. Искусство Древней Греции и Рима в собрании Эрмитажа: Альбом // Вступ. от К.С.Горбуновой и И.И.Саверкиной. – Л.: Аврора, 1975.

59. Денисова Б. И. Коропластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы). – Л.: Наука, 1981.
60. Иванова А. П. Искусство античных городов Северного Причерноморья. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1953.
61. Иванова А. П. Скульптура и живопись Боспора. – Киев: Изд-во АН УССР, 1961.
62. Иванова А. П., Чубова А. П., Колесникова Л. Г. Античная скульптура Херсонеса. – Киев: Мистецтво, 1976.
63. Каптерева Т. Н. Искусство стран Магриба. Древний мир. – М.: Искусство, 1980.
64. Кобылина М. М. Аттическая скульптура VII–V вв. до н.э. – М.: МГУ, 1953.
65. Кобылина М. М. Искусство Древнего Рима. – М.: Искусство, 1939.
66. Кобылина М. М. Милет. – М.: Наука, 1965.
67. Колпинский Ю. Д. Великое наследие античной Эллады и его значение для современности. – М.: Изоб. иск-во, 1977. Втор.изд. исправ. и дополн. – М.: Изобр. иск-во, 1988.
68. Колпинский Ю. Д. Искусство Эгейского мира и Древней Греции. – М.: Искусство, 1970.
69. Кривченко В. И. Помпеи. Геркуланум. Стабия. – М.: Искусство, 1985. – Города и музеи мира.
70. Лесницкая М. М. Римский портрет в собрании Эрмитажа. – Л.: Гос. Эрмитаж, 1960.
71. Лосена М. М., Сидорова Н.А. Искусство Этрурии и древней Италии: Очерки. – М.: Искусство, 1988.
72. Михайловский Казимеж. Акрополь. – Варшава: Аркады, 1983. – Искусство и культура древнего мира.
73. Михайловский Казимеж. Пальмира. – Варшава: Аркады, 1968.
74. Неверов О. Античные камеи в собрании Государственного Эрмитажа. Л., Аврора, 1971.
75. Неверов О. Культура и искусство античного мира: Очерк-путеводитель. – Л.: Искусство, 1981.
76. Павлов В. В. Древнеегипетский портрет I–IV вв. – М.: Искусство, 1967.
77. Павлов В. В. Фаомский портрет: Альбом со вступ. ст./Коммент. Р.Шуриновой. – М.: Сов.художник, 1965.
78. Рутковский Б. Крит. – Варшава: Аркады, 1970 – Города и музеи мира.
79. Саверкина И. Н. Древняя Пальмира. – Л.: Аврора, 1971.

80. *Саверкина И. Н.* Греческая скульптура V в. до н.э. в собрании Эрмитажа: Оригиналы и римские копии: Каталог со вступ. ст.: Автор ст. «История создания коллекции». О.Я. Неверов. – Л.: Искусство, 1986.

81. *Сидорова Н.А.* Афины. – М.: Искусство, 1967.

82. *Сидорова Н.А.* Искусство Эгейского мира. – М.: Искусство, 1972.

83. *Сидорова Н.А., Тугушева О.В., Забелина В.С.* Античная расписная керамика из собрания Гос. музея изобр. иск. им. А.С. Пушкина . – М.: Искусство, 1985.

84. *Сидорова Н.А., Чубова А.П.* Искусство Римской Африки. – М.: Искусство, 1979. – Очерки истории и теории изобразительного искусства.

85. *Соколов Г.И.* Дельфы. – М.: Искусство, 1972.

86. *Соколов Г.И.* Искусство Древней Греции. – М.: Искусство, 1980. – Очерки истории и теории изобраз. искусств.

87. *Соколов Г.И.* Искусство Древнего Рима. – М.: Искусство, 1971. – Очерки истории и теории изобраз. искусств.

88. *Соколов Г.И.* Мирон. Поликлет. – М.: Изобор. иск., 1961. – Мастера мирового искусства.

89. *Соколов Г.И.* Искусство Рима III в. н.э. – М.: Искусство, 1983.

90. *Соколов Г.И.* Олимпия. – М.: Искусство, 1980.

91. *Стрелков А.Д.* Фаомский портрет. – М.: Академика, 1936.

92. *Соколов Г.* Эгейское искусство. – М.: Изобр. иск., 1972. – Искусство стран и народов мира.

93. *Чубова А.П.* Античное искусство. – В кн.: История искусства зарубежных стран: Первобытное общество. Древний Восток. Античность: Учебник для высших учеб. завед. иск. и культ. /Под ред. М.В. Доброклонского и А.П. Чубовой. – М.: Изобр. иск., 1979.

94. *Чубова А.П.* Древнеримская живопись: Альбом со вступ. ст. – Л.-М.: Сов.художник, 1966.

95. *Чубова А.П.* Искусство Европы I–IV веков: Европейские провинции Древнего Рима. – М.: Искусство, 1970.

96. *Чубова А.П.* Фидий: Альбом со вступ. ст. – М.: Изобр. иск., 1962. – Мастера мирового искусства.

97. *Чубова А.П.* Характерные черты искусства Херсонеса V–IV вв. до н.э. – В кн.: Проблемы развития заруб.иск. Вып. IV. – Л.: Ин-т Репина, 1974.

98. *Чубова А.П.* Этруское искусство: Живопись. Скульптура. Прикладное искусство: Альбом со вступ. ст. – М.: Изобр. иск., 1972.

99. Чубова А.П., Иванова А.П. Античная живопись / Под ред. М.И. Максимовой. – М.: Искусство, 1966.

100. Чубова А.П., Касперавичюс М.М., Саверкина И.Н., Сидорова Н.А. Искусство Восточного Средиземноморья I–IV веков. – М.: Искусство, 1985. Очерки истории и теории изобразительного искусства.

101. Чубова А.П., Конькова Г.И., Давыдова Л.И. Античные мастера: Скульпторы и живописцы. – Л.: Искусство, 1986.

102. Шелов Д.Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад. – М.: Наука, 1975.

Үлму-популұар едебијат .

103. Паланопулос А.Г., Бэкон Э. Атлантида. За легендой истина. – М.: Наука, 1983.

104. Даменская О.В. Новое о Шлимане. – ВДИ, 1968, № I.

105. Дроздова Т.Н., Юркина Э.Т. В поисках образа Атлантиды. Атлантида в Атлантическом океане. Средиземноморский адрес Атлантиды. – М.: Стройиздат, 1992.

106. Ильинская Л.С. Легенды и археология. Древнейшее Средиземноморье. – М.: Наука, 1988.

107. Кондратов Александр. Атлантиды пяти океанов. Загадки затонувших материков. – Л.: Гидрометеиздат, 1986, 1987, 1988.

108. Мейерович М. Шлиман. – М.: Детгиз, 1966.

109. Резанов И.А. Атлантида: фантазия или реальность? – М.: Наука, 1975.

MAZMUNY

Giriş.....	7
------------	---

I bölüm. ILKIDURMUŞ JEMGYÝETINIŇ SUNGATY 10

1-nji tema. Gadymy dünýa sungatynyň taryhyna giriş	11
2-nji tema. Paleolit döwrüniň sungaty (miladydan öňki XXXV-X müňýyllyklar)	12
Orenýak–Solýutrey döwri (miladydan öňki 35-10 müňýyllyklar)	14
3-nji tema. Mezolit döwrüniň sungaty (miladydan öňki X-VI müňýyllyklar)	15
4-nji tema. Neolit döwrüniň sungaty (miladydan öňki VI–II müňýyllyklar)	16
Günorta Türkmenistanyň irki ekerançylyk medeniýeti	17
Tripoli medeniýeti Ýewropa we Aziýa tokaýlyk ýerleriniň sungaty ...	18
5-nji tema. Bürünç döwrüniň sungaty (miladydan öňki II müňýyllyklar)	19
Kawkazda Maýkop medeniýeti	22
(miladydan öňki III müňýyllygy)	22
Koban medeniýeti (giçki bürünç asyry – miladydan öňki II müňýyllygyň ahyry– miladydan öňki I müňýyllygyň başy)	23
Minusin çöketligi (Günorta Sibir)	23
6-njy tema. Demir asyryň sungaty (miladydan öňki I müňýyllyklar)	24
Skif medeniýeti (miladydan öňki VII–II asyrlar)	25

II bolüm. GADYMY GÜNDOGAR SIWILIZASIÝALARYŇ SUNGATY 29

7-nji tema. Gadymy müsüriň nesilşalyklardan öňki döwrüniň sungaty (miladydan öňki v-iv müňýyllyklar)	30
Nesilşalyk döwründen öňki döwür (miladydan öňki V-IV müňýyllyklaryň soňy)	32

Müsürin irki patyşalyk döwrüniň sungaty (miladydan öňki III-II müňýyllyklar)	33
8-nji tema. Müsürin Gadymy patyşalyk döwrüniň sungaty (miladydan öňki XXVIII – XXIII asyrlar).....	34
Müsürin Gadymy patyşalyk döwrüniň binagärligi (miladydan öňki XXVIII–XXIII asyrlar).....	35
Müsürin Gadymy patyşalyk döwrüniň heýkeltaraşlygy (miladydan öňki XXVIII – XXIII asyrlar).....	36
9-njy tema. Müsürin Orta patyşalyk döwrüniň binagärligi (miladydan öňki XXI-XVIII asyrlar).....	38
Müsürin Orta patyşalyk döwrüniň heýkeltaraşlygy (miladydan öňki XXI-XVIII asyrlar).....	40
10-njy tema. Müsürin Täze patyşalyk döwrüniň binagärligi (miladydan öňki XVI-XV asyrlar).....	44
Müsürin Täze patyşalyk döwrüniň şekillendiriş sungaty (miladydan öňki XVI-XV asyrlar).....	47
Müsürin Amarna döwrüniň şekillendiriş sungaty (miladydan öňki XIV asyr – XI asyryň başy).....	49
11-nji tema. Müsürin Giçki patyşalyk döwrüniň sungaty (miladydan öňki XI–IV asyrlar).....	52
12-nji tema. Gadymy Alynky Aziýa ýurtlarynyň sungaty (miladydan öňki VI-V müňýyllyklar)	53
13-nji tema. Gadymy Derýaaralygyň (Mesopotamiýanyň) şekillendiriş sungaty (miladydan öňki VI-III müňýyllyklar).....	54
Derýaaralygyň Uruk we Jemdet - Nasr döwürleriniň binagärligi (miladydan öňki IVmüňýyllygyň 2-nji ýarymy-III müňýyllygyň başy).....	56
Derýaaralygyň Uruk we Jemdet-Nasr döwürleriniň şekillendiriş sungaty (miladydan öňki IV müňýyllygyň 2-nji ýarymy – III müňýyllygyň başy).....	57
14-nji tema. Derýaaralygyň Irki Şumer we Akkad döwürleriniň sungaty (miladydan öňki XXIX-XXIV asyrlar)	58
Derýaaralygyň Akkad döwrüniň sungaty (miladydan öňki XXIV-XXII asyrlar).....	63
Derýaaralygyň Giçki Şumer döwrüniň sungaty (miladydan öňki XXII-XX asyrlar)	65
Köne Wawilon döwrüniň sungaty (miladydan öňki XX-XVII asyrlar)	68

15-nji tema. Mitanni döwletiniň sungaty (Demirgazyk – Derýaarylygy. miladydan öňki XVII-X asyrlar).....	71
16-njy tema. Assiriýa döwletiniň sungaty (miladydan öňki XIII–VII asyrlar).....	73
17-nji tema. Täze Wawilon sungaty (miladydan öňki VII–VI asyrlar)	78
18-nji tema. Eýranyň Ahemeniler döwrüniň sungaty (miladydan öňki VI asyryň ortasy – miladydan öňki IV asyr)	81
19-njy tema. Gadymy Hytaýyň sungaty (miladydan öňki IV- miladynyň III asyry).....	85
20-nji tema. Gadymy Hindistanyň sungaty (miladynyň öňki III –II müňýyllyklar)	87
 III bölüm. ANTIK DÖWRÜNIŇ SUNGATY	91
 Antik döwrüniň sungaty.....	92
21-nji tema. Gadymy Gresiýanyň Egeý sungaty (miladydan öňki III –II müňýyllyklar).....	94
22-nji tema. Gadymy Gresiýanyň sungaty (miladydan öňki XI–VIII asyrlar).....	97
23-nji tema. Gresiýanyň arhaik döwrüniň binagärligi (miladydan öňki VII asyr).....	98
Gresiýanyň arhaik döwrüniň binagärligi (miladydan öňki VI asyr)	100
Gresiýanyň arhaik döwrüniň heýkeltaraşlygy (miladydan öňki VII asyr).....	101
Gresiýanyň arhaik döwrüniň nakgaşçylygy (miladydan öňki VII-VI asyrlar).....	102
24-nji tema. Gresiýanyň klassyk döwrüniň şekillendiriş sungaty (miladydan öňki V asyr)	104
Gresiýanyň klassyk döwrüniň nakgaşçylygy.....	104
(miladydan öňki V asyr)	104
25-nji tema. Gresiýanyň klassyk döwrüniň binagärligi (miladydan öňki V asyr)	106
26-njy tema. Gresiýanyň klassyk döwrüniň heýkelleri (miladydan öňki V asyr) Egin ybadathanasynyň heýkelleri	107
Kritiýynyň we nesiotyň döredijiligi	109
Zews hudaýynyň olimpiýa şäherindäki ybadathanasynyň heýkelleri.....	111

Parfenonyň heýkelleri (miladydan öňki V asyr)	112
Poliklet heýkeltaraşyň döredijiligi	114
27-nji tema. Giçki klassyk döwrüniň sungaty (miladydan öňki IV asyr)	
Giçki klassyk döwrüniň binagärligi	115
Giçki klassyk döwrüniň heýkeltaraşlygy (miladydan öňki IV asyr)	116
Heýkeltaraş Skopasyň döredijiligi	116
Heýkeltaraş Praksiteliň döredijiligi	117
Heýkeltaraşlar Lisippiň we Leoharyň döredijiligi	117
28-nji tema. Gresiyanyň Ellinizm döwrüniň binagärligi (miladydan öňki III asyr-miladynyň III asyry)	118
Gresiyanyň Ellinizm döwrüniň şekillendiriş sungaty (miladydan öňki III asyr-miladynyň III asyry)	119
Aleksandriýa	120
Pergam	120
Rodos	121
Gresiyanyň Ellinizm döwrüniň nakgaşçylygy (miladydan öňki III asyr- miladynyň III asyry)	122
29-njy tema. Etruriýanyň sungaty (miladydan öňki V asyr)	124
30-njy tema. Rim respublikasynyň şekillendiriş sungaty (miladydan öňki II–I asyrlar) Rim	127
Rim respublikasynyň binagärligi (miladydan öňki II asyr)	129
31-nji tema. Rim Imperiýasynyň sungaty (miladydan öňki I asyr – miladynyň III asyry)	137
Rim Imperiýasynyň binagärligi	137
Rim Imperiýasynyň nakgaşçylygy (miladydan öňki I asyr – miladynyň III asyry)	143
Rim Imperiýasynyň nakgaşçylygy (IV–V asyrlar)	144
Rim Imperiýasynyň heýkeltaraşlygy (miladydan öňki I asyr – miladynyň V asyry)	145
32-nji tema. Rim welaýatlarynyň sungaty (miladydan öňki I – b.e III asyr)	149
Suratlar	153
Peýdalanylan edebiýatlar	231
Gadymy gündogar siwilizasiýalaryň sungaty boýunça edebiýatlar ..	232
Antik döwrüň sungaty boýunça edebiýatlar	237

Maýa Artykowna Jumaniýazowa

Gadymy dünýä sungatynyň taryhy

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>K. Gurbanow</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>N. Ýagşymyradow</i>
Kompýuter işleri	<i>D. Taganowa</i>

Çap etmäge rugsat edildi. .2016.
Ölçeği 70x100¹/₁₆. Çap listi . Şertli çap listi .
Şertli reňkli ottiski . Hasap-neşir listi .
Sargyt № 3005. Sany .

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G.Gulyýew) köçe, 51/1.